

Байрамукъланы
Фатима

БУШУУ КИТАБ





БАЙРАМУКЪЛАНЫ
ФАТИМА

БУШУУ КИТАБ

(керти хапарла)

2-чи кесеги

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ БАСМА
ЧЕРКЕССК, 1997

84 (2 Рос-Кара)
Б 18

Китабны тыш суратын *Мижаланы У.* салганды

Б 470228020—3 3—97
9П1(03)—96

ISBN 5—7289—0115—8

© Къарачай-Черкес республика
китаб басма, 1997

Къадау таш

Келдим сеннге хакиमतлы Къадау таш,
Шукур эте, барса, сауса, джанса, дей.
Сен Къарчаны кёкден тюшген саугъасы,
Арымайса, таулугъа огъур тедей.

Джаягъымы джаягъынга салама...
Къаллай къаргъыш узайтханед бу кюнню?!
Эм джуугъунг эм узакъда термилсе...
Талай джылны къалай тездюнг ол джюкню!?

Кесинг къалыб кетгенинде шам Джуртда
(Ким кёрлюк эд ол къач сени къачынгы?!)
Сыннган эдинг, Джангыз терек сыннганча...
Къозгъамайым энтда джюрек ачынгы.

Джаным ауруй, къайтарама атынгы...
Сакълар таулу ёмюрледе къатынгы...

Отоудан — тюрмеге

«Баггалы сабийле! Мен атамы бек сые эдим, ол а бизни суюмей кере эдим. Кеси кьолу бла ишлеген юй бла ичинде кеси тутхан затчыкълары болмаса, джашлай ёлюб, юйдегисин тегюб кетген атам, бизге джукъ кьоймагъан эди. Андан сабийлерине не бир карты, не аны джашауундан хапар айтхан бир кьагъыт джуруну кьалмагъанды. Замансыз ёлюб, ачыу сынатханы бла кьалмай, джюреклерибизни алай да сындыргъанды.

Атамы юйюн, кьолунда тутхан затларын, кезюнден керюб, бек баггалата эдик. Не келсин, 1943 джылы «кьазауаты» ол насыбыбызны да сыйырды. Атабызны кезюнден керюб баггалатхан затларыбызны барындан да кьуру кьалдыкъ.

Неден да бек мен Джуртубузну сые эдим. Уллу юйюбюз Совет кьрал бла гитче юйюбюз тау Къарачай ючюн, ачы урушлада джанымы артха салмай кьорешгенме.

Кьореше кетиб, Уллу юйюбюзню фашистледен тазаладыкъ, кюн чыкьгъанда гитче юйчюбюзню ёгелик этген «атабыз» сыйырды...

Мен сынамагъан зат кьалмагъанды. Ачлыкъ да, джалангачлыкъ да, уруш джоллада уа ёлюмню бетине кёб кере къарагъанма. Алай болса да, Джуртун тас этгенден уллу кьыйынлыкъ джокъду. Комендантла бизге, «бери ёмюрлюкге келгенсиз, ёмюрюгюз кечгюнчюлей кьаллыкъсыз», деб турадыла. Ийнанмагъыз анга! Алай бла коммунизм ишленмез.

Ишни суююгюз. Ишсиз туругъа кезюгюз кьыймасын. Къызыб ишлесенг, джюрегинг да джылынады.

Билигиз, акьыл кёб джашагъандан тюл, кёб инджилгенден бишеди.

Сизге Кавказда болургъа тюшсе, мени атымдан Туугъан джериме салам айтыргъа унутмагъыз. Мен сизге аллай борч салама, олду мени сизге осиятым.

Чалдовар, 1952 джыл, сентябрны 5-си. Адрахман».

Бу осиятны Темирджанланы Адрахман, 29 джыл болгъан джаш ата, джюрой, сёлеше билмеген джашчыгъы бла кызычыгъына 1952 джыл орус тилде джазганды. Ким билсин, ол кёзююнде кесине, халкъына да джашаудан умут юзген болурму эди. Джаш ата, сабийлери ёлмей къалыб, ёсуб джетселе, ол заманга ана тилибиз унутулуб къалыб, осиятымы окъуялмай къалмасынламы деген эди, къайдам.

Къазауатдан къайтханлай, кесин толусу бла кёчгюнчюленни саулукъларын багъыугъа берген фельдшер джаш миллетни, чибинлеча, кырылыб баргъанын кёрген эди.

Адрахманни ол затланы юслеринден хапары узунду. Анга сёз берирден алгъа айтыргъа излегим: Темирджан улу, къазауатны ал кюнюнден башлаб, ахыр кюнюне дери къан тёгюлген джерледе айланганды. Къазауатны ючюнчю дараджалы сакъатына саналыб, 1946 джыл 24-чю июлда аскер къуллугъундан башына бош болганды. Ма анга джазылгъан характеристикадан талай сёз:

«1941 джыл сентябрны 4-ден 1946 джыл июлну 23-не дери Темирджанланы Сеитни джашы Адрахман Уллу Ата Джурт къазауатны фронтларында батальонну фельдшери, медицина къуллукъну лейтенанты чында айланганды. Аны этген ишлерини магъанасы кърал саугъала бла белгиленгендиле: Ата Джурт къазауатны II дараджалы ордени, «Кызыл Джулдузну» ордени, «Джигитлик ючюн», «Сталинградны кьоруулагъаны ючюн» медальла...

Темирджан улу «Джигитлик ючюн» медалын Сталинградда алгъан эди. Аны таулу джашха, Москвагъа чакъырыб, Кремльде 1943 джыл берген эдиле. Ол джыл Гатчина элде баргъан урушлада отну, окъну ичинден джаралы аскерчиледен 39 адамны кьутхаргъаны ючюн, «Кызыл Джулдузну» ордени бла да саугъаланады. 1943 джыл партиягъа да киреди. 1943 джыл кьарачай халкъны кёчгенин да эшитеди.

— Кьарачайлыланы кёчгенлерин декабрь айда эшитген эдим. «Нек?» деген соруу солуу бермей эди. Тюнюм-тюнюм болгъанын билмей, алджай башлайма. Сагъышларымы джангыз ачы сермешуле чача эдиле. Солуу чыкьгъанлай, адамладан бир джанына джанлаб, кечелени джукъусуз, кюнлени ашсыз-суусуз ашыра башладым. Апрельни аягъына, кыйынлыгъым джюрегими къуу этген болур эди, кьарыусуз болдум.

1944 джыл май айда (5-ден 30-на дери) Киргизияны Чалдовар элине отпусагъа иедиле.

Анамдан, адамларымдан тансыгъымы алгъандан сора, эли базарына чыгъама. 1944 джыл тамам кыйын, кѣчген джамагъатны юйдегилери бла тюрб этиб баргъан джыл эди.

Мени окъутхан, мен Аллахча кѣрген устазларымы, элибизни сыйлы адамларын ач-джаланнгач, сыйсыз-учуз болуб айланганларын кѣргенимде, джылайма да къояма.

Кѣчгюнчюлени къучакълай, сытыла айланган офицерни кѣрюб, комендант бла аны нѣгери:

— Кимсе? — деб къадаладыла.

— Къарачайлыма.

— Къарачайлы эсенг, сауутунгу ызына бер!

— Мен фронтчума, отпускам бошалайма — анам бла къарнашчыкларыма — келгенме. Отпускам бошалайма, бир джары да барлыкъ тюлме, сауутуму да бермейме.

— Сен офицер форманг бла кѣчгюнчюлени къучакълайса! Бери терс келгенсе, Ташкентге барыб, сауутларынгу Орта Азия аскер округда къоюб келирге керек эдинг. Къарачайлы болуб, саууту бла келген сен биринчисе. Ызынгдан, «аны анда тыйыгъыз» деб, къагъыт келликди, — деб къыджырайдыла ала. Унамагъанымда, 38-чи комендатурагъа элтиб, 1944 джыл ючюнчю мартда НКО-ну 0741-чи буйругъун къолума тутдурадыла. Аны окъугъанымда, керти айта болурла: энди ызыма иерик болмазла, къагъыт келлик болур, дейме. Ол кѣзюде, Ташкентде сауутларын къоюб келиб, элдеде адамлары бла джашаб тургъан офицер джашла бар эдиле.

Экинчи кюн, колхоз атха миниб, Панфилов районну райвоенкоматына учѣтха тюшерге келдим. Былайда офицер-фронтчу деб, спецфонддан, къолларынган келгенча, юйдегиме ун бериб да болушдула, комендант бла да къаты сѣлешдиле. Алай а, мени ариу айтыб, отпускам ашырыб, ызымдан къагъыт ийибми къоярыкъдыла эке, деб турдум. Огъай, алай болмады. Кетер заманым джетгенинде, анам, джууукъ-тенг, кетме деб, юсюме джабышадыла. Аланы ангълагъан кыйын тюл эди. Къайтырыкъма деб, барына да ариу айтыб, ызыма кетдим...

Полковник Белозерцовгъа отпускадан къайтханым билдиргеним бла бирге НКО-ну къарачайлыла, малкъарлыла, башха кѣчгюнчю миллетлени да джашлары, къызлары передовойда болмазгъа керекдиле, ала ишчи батальонлагъа кѣчюрюлсюнле деген буйругъуну юсюнден да айтдым.

— Бизни 19-чу штурмчу инженер-сапѣр бригадагъа, РКК болгъаны себебли, буйрукъла биринчи келедиле. Биз ол буйрукъну эртде алгъан эдик, алай а сенден сора къарачайлы

джокъ эди. Сеннге уа... Джанын-къанын аямай, Джуртуму джауладан тазалайма деб кюрешген офицерге, сеннге, ышанмайбыз дерге къолумдан келлик тюлдю деб, характеристикангы бергенимде, кесигиз скойгенча этигиз деген эдиле, — деб ол да меннге толу хапар айтды. — Энди батальоннга бар, алгынча джигит бол, ананга уа посылка ие, болуша тур, — деб ариу айтыб ашырды.

Анам а, кѳб да турмай, ызымдан письмо иеди: «Сен кетгенли комендантла бизге бек аман болгъандыла. Фронтвикни юдегисине къарагъанча къарамайдыла. Не къатылыкъны да бизге этедиле. «Уллу сѳлеширча тюлсе, джашынг ишчи батальондады», — деб, кюрешедиле. Боллукъ эсе, фронтда айланнганынга къагъыт джибер.

Къарнашынг сеннге письмо джаза тургъанлай, комендант, кириб, ишге тебре, деб къатылады. Письмону джазыб бошасын, табада да гырджын барды, бусагъат бишерикди, азыкъ ала барыр, дегениме да къарамай, Къайтбийни ач къарангылай, къагъын-согъун этиб, алыб тебрсгенинде, чыдамай, комендантны джаркъа бла ургъанма. Энди уа арытыкъсыз да бек илиннгендиле...»

Команданту командантов 138
м. а. м. 7. 1940
Копил. Толвал порина 22.678
м. Телешовской А. С.
Примите меры к обеспечению семьи
Фронтовского Телешова мать
1/1- 35. Зонина и др. братья не совершили
никак возрадов, преемства имущ в
с. Удогово 1/1 Телешовской
ваш посылка не обеспечена економ
но обеспечте.
Нар. Телешовского ро 1930
Вайтенов 48. *[Signature]*
У Миронев

Анама аскерде джюрюген стандарт справка джаздырыб иеме. Алай а комендантла фронта болгъанынг кьагытда джазылмагъанды деб, сылтаула кьурагъанларында, экинчи керештаб меннге энчи уллу справка джарашдырады да, аны иеме.

КОПИЯ

СПРАВКА

Дела лейтенанту м/с фельдшеру 93 отдельного итурмового инженерно-сапёрного батальона ТЕМИРДЖАНОВУ АДРАХМАНУ СЕИТОВИЧУ в том, что он с 4/IX-1941 года находится на фронтах Великой Отечественной войны.

В боях за Социалистическую Родину имеет контузии и ранение. Лежал в медсанбате фронта : февраль 1942г по поводу острого системного ревматизма, контузии 43г. и ранении март 1945 год.

В П П Г Сталинградского фронта с 16/IX- по 30/IX- 1942года по поводу системного ревматизма осложнением на сердце.

Выписан НК 30/IX-42г. с ограничением, но ввиду труднейшего положения стрелки остался служить в действующей армии по своему желанию.

Награжден " орденом " Красная Звезда", медалью " За отвагу" и " за оборону Сталинграда".

Командир части

подпись

Бач. штаба

подпись

29/II-1945 года.



Къзауат бизни 93-чю инженер-сапёр батальоннга 1945 джыл 9-чу майда бошалыб кьалмагъан эди. Латвияда, Ленинград, Новгород областлада да талай джерни миналадан

тазаларгъа керек болдукъ. 3-4 джылгъа мырдылада ханс басхан миналаны табыб, бери алгъан кыйын да, къоркъуулу да эди. 1945 джыл майны 10-дан 1946 джыл июнну аягына дери, кѣб джаралыбыз, ѳлгенибиз да болду. Не улуу сермешледе да джаныбызгъа былайдача бир къоркъмагъан эдик...

1946 джыл июнну 24-де Ленинград аскер округда аскер къуллугъундан бош этилген офицер джаш орденлери, медальлары бла, къазауатны ючюнчю группалы сакъаты Киргизиягъа адамларына кетеди. Джаралылары къутхарама деб, кѣб кере кеси къан тѣксе да, сакъатлыгъы джюрегинден эди. 1942 джыл урушлада джюрек ауруу (эндокардит) табхан таулу джашны аскер къуллугъундан бош этгенлеринде да, кеси разылыгъы бла фронтда къалыб, ол юнюне махтаулу джетген офицерге кѣчюнчюлени джазыуларын толусу бла чегерге тюшдю.

Къазауатдан сау чыкыгъанлыкыгъа, адамларыннан ѳлген болмагъанлыкыгъа, кѣчюнчюлюкте джашауну татыун ангыламай башлайды — атасыны къабыры къалгъан Ташкѣпур эли, туугъан джерине тансыкылыкъ сезимле, сакъат джюрегине ауур джюк болуб, джангы джарала къошадыла.

Къазауатдан къайтхандан сора, Чалдоварда больницада фельдшер болуб, онбир айны ишлейди. Отпусказы джетгенинде уа (спецучѣтха алынмагъан кѣзюю) офицерлеге берилген эркинлик бла хайырлана, Кавказгъа атланады.

— Келиб Микоян-Шахарда (Грузияны Клухорий шахары) тюшеме. Базаргъа барама. Ногъайлылагъа, тегейлиге эрге баргъанла болуб, мында бизге джууукъ джетген тиширыула бар эдиле. Алагъа да тюбейме, алай а таулу адетдеча, «джууукъ бол, кел», деген чыкымайды. Базар чачылыб, кесим къалыб кетеме. Сора аллыма Кадагозов Фуат Машукович деб, офицер джаш, анасы къарачай — чыгъады.

Юйюне чакырады. Ташкѣпурде (Ахалшениде) джашай эди. Эртденбласында джамагъат къабырлагъа барама. Къабырлада ахалшеничилени тонгузлары кютюле, атамы къабырыны сын ташы да аууб тура. Атамы сын ташын сюер муратда бир юйге темир таякъ излеб барама. Къарасам, атлауучлары сын ташладан (бусагъатда ол юйню къабырлагъа сатыб алгъандыла да, анда къабыр керекле турадыла). Тонгузларыны къыстагъанымы кѣргенле хахайлайдыла, меннге чамла-



Темирджан улу Адрахман: 1945 жыл; 1985 жыл.

надыла. Айталган аманларын айтадыла. Алайда Берия атлы колхоз бар эди. Аны парторгума деб, биреу джетеди.

— Нек келгенсе?! Къарачайлылагъа бери келирге эркинлик джокъду! Тонгузла бла нек кюрешесе? Нек туюшесе? — деб юсюме джанады.

— Фашистле дейбиз да, ала да салмагъандыла къабырлагъа быллай халеклик, — дейме.

— Алай этгенни къой, Тебердиде къабырланы скрюб, терекле орнатхандыла, биз да алай этерикбиз!

— Ма бу этиб тургъаныгъызны, картха алдырыб, Москвада кёргюзюрюкме...

Бу сёзлеримден илгеннгенми этди да, джууашыракъ болду. Кетиб бара тургъанлайыма, юч милиционер джетиб, мени КГБ-гъа элтдиле. Алайда паспортум бла аскерчи билетими береме. Башха къагъытларынгы да бер, дейдиле. Унамасам, тарт-соз этедиле. Шинелими тюбюнден кърал саугъаларымы эслейдиле сора.

— Былагъа документлеринг бармыдыла?

— Сизсиз документсиз медальла джюрютген, — дейме джууабха.

Кезликчигими да аладыла, орден китабчыгъымы да, партия билетими да сыйырыб, КПЗ-гъа джыябыз деб, тебериб тебрейдиле. Сермеб, телефон чолпуну алама. Военком бла сѣлеширге къюгъуз, дейме. Меннге унамай, кеси сѣлешеди. Военком анга джараулу айтмагъанын бетинден ангылайма («аскер къуллукъдан къазауатдан сора келген офицерле спецучѣтха тыйыншлы тюдлюе», деб бегим бар эди.)

Кѣб турмай, кет деб, башыма бош этедиле да, Ташкѣпорге келеме, атамы юйюне къайтама. Атам джорюттен затланы, анамы къюбюрчюгон кѣргенимде, кеси кесими тыялмай, биягъы мен джылаб иеме.

Юйюбюзде уа Метревели деб, бир гюрджюлю джашай эди. Сора ол:

— Юйге джетген халекликни сен бизден кѣрюб тура болурса, бизге дери болгъанды былай, — дейди. — Бизге ачхычланы тутдуруб, барыб джашаб къаллыкъсыз, ичинде кийими да, оруну да, ашарыгъы да барды, деген эдиле. Келгеникде, терезелери, эшиклери да чачылыб тура эдиле, бизге кирит ачаргъа керек болмагъан эди, — дейди. Тюзюм, терси айтды, билмедим. Ол эл Советге барады да, анга башха юйге кѣч, дейдиле. Меннге атамы юйюне, не суйсем, аны этерге эркинлик бериледи.

Къарачайча сѣлеше билген тегейлиле Ташкѣпорде гюрджюлюлеге тирмен ишлей тура эдиле. Мени кѣрюб, бек эркелетедиле. «Бир тюкючабыр къарачайлы кѣрсек деб, термилиб джашайбыз», — дейдиле. Алагъа:

— Юйню сатарыкъ эдим, аллыкъ адам табсам, — дейме.

Нартюхню литр джарым кирген банкачыгъы беш тюменнге сатылгъан къыйын кѣзюудю.

— Бир юч миннге къанджалын саталлыкъса, ансы аллай юйлени отуннга деб чача турадыла, аллыкъ адам табарыкъ тюлсе, — дейдиле ала.

Бир челек нартюх алалмазлыкъ бир ачха ючюн, атамы юйюн чачаргъа кѣлом бармады. Иги этген эдим чачмагъанымы. Къайтыб келгеникде, кесибиз сатыб алгъан эдик...

Башыма бош этгенлеринде, «джууукъ бол», дерге къоркъгъанла да, тансыкълаб, юйлерине чакъырадыла. Къоркъгъанлагъа да гурушка этерча тюл эди. Къазауатдан сау къалыб, адамларын излей, бери келгенлени, КПЗ-гъа джыйыб, этап бла Орта Азиягъа ашырыб тургъандыла. Бир

кѡауумла уа фашистлени окѡларындан ѓлмей, аджалларын мында табхандыла. Мен келирден алѡа Баучуладан Окѡуб деб, аскерчи джашны, ызындан шкок атыб ѓлтюрген эдиле. Аны амалтын миллет кѡоянджюрек эди.

Мени тегейлиле ызыма, той этиб, алай джылы ашыргѡан эдиле...

Адрахман кѡчгюнчю джыллада не тюрлю да кѡатылыкѡа тюрбер ючюн кѡалмагѡанды. Ма аланы энгда бир тюрлюлери:

— Джайны исси кюнюнде Чалдоварѡа базарѡа барама. Кѡарасам, бир гитче фанер ларѡкчукѡ, эшиги, терезеси да бегиб, кеси да кѡымылдай тура. Бу былай тѡгерек нек бурулады деб, кѡатына джууукылашсам, биз джашагѡан Панфилов районну хоншу элинден (беш-алты километрни арлакѡа Ровноеден) базарѡа джууушлары болуб келген кѡарачай кызчыкѡа, аны ичинѡ тыкѡ урулуб, тылпыусуз болуб, аманларына таяныб турадыла. Ларѡкчукѡ ала кѡымылдасала, бурула кѡре эдим. Комендантѡа, «тюз этмегенсе, ол джаш адамланы джанлары бла, саулыкѡлары бла ойнайса», дейме. «Кѡчгюнчюлеге нек джан аурутаса?!» — деб ол да меннге джекиреди.

— Мен кѡарачайлы болуб этмейме, мен медикме, — деб сѡзюмю ангылаталмагѡанымда, XX ѓмюрню кийик джаныуарлары деб, юсюме илиндиреме.

Сѡлешсенг, сѡлеш. Медикледен изленнген айлыкѡ, джылыкѡ отѡтглада кѡчгюнчюледен безгекден, бурцеллѡздан, тели ауруудан, ич ѓтген аурууладан ненча адам ауругѡанды, деб соргѡанлыкѡларына, ненча адам ѓлгенди, деб сорулмай эди.

Башѡа миллетледен юйлеринде ауушханлагѡа отѡтѡа актла излей эдиле. Кѡчгюнчюле кѡырылыб кѡалсала да, анга сагѡайгѡан джокѡ эди. Ѓлюкню ийис этгинчи басдырсала, ѓлген киштикле, итле учѡтѡа кирмегенча, кѡчгюнчюле да алай кѡала эдиле.

Комендантла элден чыкѡмай джашагѡан кѡартланы малчы малларын таныгѡанча, таный эдиле. Кѡол сала билмегенле, келиб бетлерин кѡргюзтселе, ала ючюн ким кѡол салса да, неда кеслери бармакѡларын мерекеб джугѡу этиб бассала да бола эди...

Айѡай, бу башында айтылгѡан болуб кѡалса уа Темирджан улуну джюрек безлери...

— 1949 джыл юйдегили болама деб, билдирирге, эркинлик сорургѡа комендантѡа келеме. Мен джашау нѡгерге сайлагѡан кыз Джаубаланы Алий-Солтанны кызы Сафият Кѡзахстанны Мерке элинде, бизден 30 километрде узакѡа орналгѡан элде джашагѡанын да айтама. Ол меннге:



Темирджанланы Сафият. 40-чы джылла.

— Сен спецучётда тюлсе, сениге тыйгыч джокьду, суйген кызынгы келтир, — дейди. — Къарачай кызла кыргызызлылагъа чыкъсала, аланы спецучётдан алыб къоябыз, ала, къайда суйселе, анда джашайдыла. Сениге келгенге да алай боллукьду...

Биринчи мартда Чалдоварны эл Советинде, джангы юйдеги къурагъаныбыз бла алгъышлаб, шагъатлыкь къагъыт бередила. Джыйын келиб кетген кечени эртденбласында уа, Чалдовар бла Мерке эллени комендантлары джаныуар сифатха кирген тюрсюнлери бла отоуну эшигин ачадыла, джангы келинни, кыыз джёнгер джашны, юйдегиленнгенибизге шагъат къагъытны да биргелерине алыб кетедила. Джангы келинни отоу кийимлери бла Меркени КПЗ-сына атадыла...

Энди сёзю Сафиятха берейик:

— Мени тюрмени эшигинден ичине ийгенлеринде, тутмакъ тиширыула, мени отоу чепкенимден дохтургъа ушатыб: «Бизде ауругъан джокьду» — деб тубейдиле. Мен а къапкъара бурма чачым бла 18 джыл болгъан джангы келин, джашаудан, дуниядан да хапары болмагъан бир. Анда олтургъан тиширыула хапарымы билгенлеринде, меннге джюреклери эзиледила. Сора кечени кече узуну ала меннге алай айтырса, былай дерсе деб, акъыл юретдиле:

— Чыган кызма де, чыган кызма десенг, быладан башынгы алыргъа тынчыракь боллукьду...

Алайда кече къалама. Эртденбласында бир уллу къар, ариу акъ къар (тюрмени терезечигинден къарасанг, артыкъ да ариу кёрюне болур) тюшюб тура. Ол орус тиширыула, терезечикден тышына къараб, бирде джылай, бирде джырлай, олтура эдиле. Мени халымы да Аллах кишиге сынатмасын.

Ингир къарангы болады. Бир заманда, «Джаубаева, бери чыкъ» деб, коридордан чакъырадыла. Кечегиде къайры, не мурат бла элтирге излейдиле?! Къоркъгъандан джаным чыгъаргъа джетеме. Мюйюшге кысылама да, кычырыкъ этиб джылайма. Чыгъаргъа унамайма. Сора анамы къарнашыны ауазын эшитеме: «Сафият, къоркъма да чыкъ бери, мен былайдама...»

Отодан — тюрмеге, тюрмеден да ата юйюме къайтама. Босагъабыздан атлагъанлайыма, анам, кесин тыялмай, «мен мындан уллу къыйынлыкь кёрмегенме, быллай къыйынлыкьдамы бола эди, биз чекмеген къалмады...» — деб, кесин тыяргъа къолундан келмей, алай сарнаб джылагъан эди...

Адрахман Сафиятны КПЗ-дан къалай ийгенлерини, энчи насыбы анга не багъа бла табылгъаныны юсюнден дагъыда былай хапар айтады:

— Башына иш этгенди, джангы келинди, демей эдиле. «Джашагъан джеринден къачаргъа излегенди, 20 джылгъа каторгагъа иерикбиз», — дей эдиле. Эки къауумубуз да — мен да, Джаубалары да — табханыбызны тамактарындан къуюб, Сафиятны бир кечеден сора КПЗ-да къоймай чыгъардыкъ. Алай а мен кемсиз къыйналдым. Ачыу болду. Джунчудум. Алджадым. Алдадыла, ачыгдыла. Джангы джууукъларымы аллында мени ётюрюкчю этиб уялтдыла. Москвагъа да, Алма-Атагъа да, Фрунзеге да, Джамбулгъа да, Панфиловкагъа да, юйдегиге бирге болургъа эркинлик беригиз деб, къагъытла ийдим. (Письмону 16-чы бетде беребиз).

Умут да, къоркъуу да джюрегими тёрюнде орун алыб, алты айны джолгъа къараб, арыб-талыб, керек къагъытны сакъладым. Хар кюн сайын бир джангы сылтау таба эдиле. Аманыкъ этерге излегеннге азмыды чурум? 1949 джыл биринчи мартда берилген, юйдегиленнгенибизге шагъатлыкъ этген къагъытны комендантла, «тас» этиб, экинчи къагъытны кёб къыйналыб, джалыныб, джалбарыб, 1951 джыл 30-чу декабрда алгъан эдик.

— Ата юйюме къайтаргъанларындан сора, — дейди Сафият, — комендант меннге хар он кюнден бир къол салдыра эди. Кёчгюнчюле айда бир кере къол сала эдиле да! Меннге кетиб къалмасын дегенми эдиле да, ол джыл джарымны ичинде хар ай сайын комендантха къол салыргъа юч кере барыргъа керек бола эди.

Сафият, ышаргъан да этиб, дагъыда къошду:

— Бу хапарыбызны, бир Аллах, ол эки сабийге да айтмагъанбыз. Ол къыз бла, ол джаш билмейдиле бизни ол заманда бола айланнганыбызны.

Энтда Темирджан улуну хапарына къайтайыкъ:

— Юйдегили болгъанымы чурум этиб, комендантла къууанчыма уллу чырмау болдула. Кюнде да этиучю зорлукъларына тёмей, къаршчы барыучуму кечалмаймы тура эдиле да, бу ишни юсю бла дерт къайтара, кёл кенгирдиле. «Биреу — амалсыз, биреу — иймансыз» дегенлей эте, Сафиятны тутуб кетгенден сора, хазна заман да озмагъанлай, районнга, Панфиловкагъа чакъырыб, бир стандарт бланкга къол сал деб, зор этдиле. Бланкга тукъумунгу, атынгы, атангы атын джасанг, быллай магъана чыгъа эди: «Мен, къарачайлы Темирджанланы Адрахман, Сеитни джашы 1943 джыл экинчи ноябрда Шимал Кавказны тауларындан Орта Азияны тюзлерине кёчюрюлгенме. Джашагъан элим Чалдо-

Наказание уишв по Фрибури
область Казанской сир
Порт-Кавказ
1954
Мед. Фундамент
и. В. Феликс

Копия Наказание меритенского ро мие
Фрибуриской обл Казанской сир
и Мерка

Копия вассална Адрахманной санин д. м.
с. т. м. н. а. в. л. е.
и мерка

Прошлом Направленом загла
ние вассална Тимурханова вур
мана санин д. м. в Казанской сир
воссоединении его с франой в франой
всй санин д. м. А. м. с. т. м. н. а. в. л. е.
всчавельство с франой для расемей
денна вопроса на тираний, ка. л. м. н. а. в. л. е.
и нашей санин д. м. с тираний
вас в Панорамский ро. м. н. а. в. л. е.
обл. м. н. а. в. л. е. сир в в. г. м. н. а. в. л. е.
ное мессею франой в в. г. м. н. а. в. л. е.
не мессею.

Приложение франой м. н. а. в. л. е.
Ноя Панорамский ро. м. н. а. в. л. е.
Литтенин

Темирджан улу Адрахманной юйдегисин
бир джерге джыйыуну юсюнден ийген кыайгырыу
кыагытына МВД-ны район белюмюнден келген джууаб.

вардан чыкмазгъа, ай сайын 38-чи спецкомендатурада къол
салыб турургъа сёз беремеж.

— Мен 1943 джыл Кавказда болмагъанма, мен кызауатда
фашистле бла сермешуледе къан тегюлген джерде айлан-
ганма, — дедим.

Сёз сёзню айтдыра, тереннге кетгеникде:
 — Кърым тауукъча, бетинги къызартыб, сёз ангыламай,
 — деб тамам бек чамландыла.
 Чамлансала, чамлансынла, джанымы ууахты базманнга салыб, беш джылны айланган аскерчи бла къазауатда болгъан огъай, окъ атылганны эшитмеген эки комендант бир-бири тилибизни къайдан ангыларыкъ эдик?

Справка

Чалдоварда Темирджанов
Сафият Али-Султанов
 1930. республика - Караганды
 (род. место, в м.п.) (дата, республика)

В том, что он проживает в Чалдовар
Дружествен. обл. Курганск. ССР
 (на. м.п.) (дата, республика)

в К.З.И.И.
Калинин
 (на. м.п.) (дата)

Допускается проживать только в пределах С. Чалдовар Янгиллов
района Дружествен. обл. ССР
 (на. м.п.) (дата)

в без разрешения органов МВД завед. с места проживания запрещен.

Действительна до 14 января 1952 года

Начальник РО МВД Калинин (И.И.И.И.)
 Командир СК № 22
 (И.И.И.И.)

И. Январа 1952 года

Темирджанланы Сафиятха Чалдоварда джашаргъа эркилик берген справка.

— Сеннге энчи бланк басмаларыкъ тюлбюз, салмай эсенг, атынга да политика тутмакъ атаб, КПЗ-гъа джыярыкъбыз. Талай джыл тюрме азаб берилсе... — деб ала, мен да унамай, тарт-соз бола тургъанлайыкъгъа, эгечим бла анам келиб къалыб, юсюме джылаб джабышадыла, амалсыз этиб, ётюрок къагъытха къол салдыртадыла. Паспортума да, «кёчгюнчю» деб, штампны джабышдырадыла (18-чи бетдеги сурат).
 Дуниядан тюнпюлюрге кёб кере тюшгенди. Ол себебден, комендантланы айтханларын этиб, кесими сындырмаз ючюн, аман къан алгъан эдим. Анам бла эгечим келиб къалмасала...
 Къазауатдан сора, отчёт-сайлау партия конференцияла джыл сайын бола эдиле. Ол партконференциягъа, къарачайлыла болуб, делегатха къуру да экеулен сайлана эдик: Абазалыланы Хасан, Панфилов районда кёчгюнчюленни ишлерин бардыргъан бёлюмню тамадасы, мен да, районда
 2 «Книга скорби»

Разрешение

Медфедерацияга врагсизного ургашы
форизонского ервеси Тамедфедерация
Адрахмету Селимову разреше
влезу в е. Тамедфедерация в райо
то елдерсизни абзакносты. е
решение разреше 9020/1/1949
Наш Тамедфедерация елдер
24/1/49

Темирджан улугъа да, башха кѣчгюнчолегеча, джашагъан элинден
быллай къагъытсыз чыгъаргъа болмай башлайды.

саулукъ сакълау бѣлжюню партия организациясыны юсю
бла. Экибиз, ёксюз улакълача, бир джерде олтура эдик. Кон-
ференцияла эки-юч кюнню бара эдиле.

Мен ахыр кере къошулгъан партия конференциягъа, Ха-
санны делегат этмей къюкюб, къарачайлы болуб, анда джангыз
кесим олтурдум. Аны келмей къалгъанын ангыламай туруб,
артда билдим: конференциягъа кѣчгюнчолени къошмазгъа
деб, буйрукъ чыкъгъан кѣре эдим. Саулукъ сакълауну район
бѣлжюне буйрукъ джетмей, мени да аны бла,
айырычуларыча, айыргъан эдиле. Арта уа конференциядан
къыстаргъа бетлери джетмеди шойду. Мандат комиссия деле-
гатланы санын, къайсы миллетден ненча деб, тизе келиб,
«бир къарачайлы» дегенинде, президиумда олтургъанладан
онгсунмагъанла кеслерин танытдыла.

Алайда комендатуралада ишлеген къауумдан кѣчгюнчю-
лени хыртха уруб сѣлешгенле да болдула.

Сѣз Тимофей Федорович Ивашкевичге (республикада
айтылыб тургъан колхозну председатели эди, арта Социа-
лист Урунууну Джигити да болгъан эди) берилгенинде, джа-
зыкъсынмакълыгъы, халаллыгъы болгъан, къарачайлылагъа
джан аурутхан адам, ол:

— ...Къарачайлыла кеси къыйыналары бла джашагъан,
урунуугъа кеслерин толу берген, къаджыкъмай ишлеген
адамладыла. Ала джетмей, бир джумуш тынмайды. Колхозну

малын айнытханла да аладыла. Заманында кыошдан, таудан туюшуб кыол салмайдыла, деб аланы кыртламагыыз да, кесигиз барыб кыол салдыртыгыыз, аладан эсе, сизни бош заманыгыыз кёбдю. Онла бла адамланы ишлеринден бёлюб, ишлерин джарсытдырыб, элге туюшюрмегиз да, сизден биреулен барына да айлансын да кыол салдырсын, не джаны бла да алай табды, тыйыншлысы да алайды... — деген эди.

Район тамадала сыйын кёрген адам, трибунадан кырачайлылагыа иги багыа бериб, джыйылгыанла туюшюрча сёлешенинде, кёб замандан бери кыуанмагыанымча, кёлюм кёлтюрюлдю. Ол конференциядан сора тюзде-тауда ишлеген кырачайлылагыа комендантла, кеслери келиб, кыол салдырта эдиле.

Кырачайлыланы: «Не кёрдюк, не кёрмедик, энгда не кёрлюкбюз», — деб нек кыайтарыучуларын кыуру Темирджан улуну хапарын эшитген да толу ангыларыкыды. Артык да бек энчи джарсыулары бла, кеси джарлылыклары бла джашаб турмай, тёгереклериндегилени инджиулерин да, Адрахманча кёре, сезе билгенлеге кёчгюнчюлюк бла келген учузлук, кёб джюрек ауруу бергенди. Ачылыкыга, джалангачлыкыга кыару этелмегенликге, аладан кишини кыутхаралмагыанлыкыга, Адрахман ауруулагыа кыаршы бара, ол джыллада окулист да, травматолог да, инфекционист да, терапевт да болуб (болалыб!), кыолундан келгенни, келмегенни да эте, джан кыазауат бардырыб тургыанды.

— Кёзлерине нождак кирсе, аны укол этген ийне бла кыазыб чыгыаргыынчы, джюрек джауум эрий эди, — деб эсге туюшюреди кыарт ветеран. — Алай этмесе, комендантан пропуск табыб, районнга баргыынчын сокыур болуб кыаллык эдиле.

Амалсыздан этген ишими, эшитиб, башхала да меннге келе башладыла. «Сиз кёчгюнчю туюсюз, мен да окулист туюме, кырачайлылагыа пропуск алгыан кыйын болгыаны амалтын, кёзлерин кыармаб кыояма деб, кыоркыа тургыанлайыма этеме, сиз районнга барыгыыз, дей эдим алагыа. Десем, дейим, «миллетчи» атны джабышдыргыан эдиле.

Комендант а туюбегени сайын: «Сен кырачайлылагыа кёб справка, кёб бюллетень бересе», — деб илинмей кыоймай эди.

Бир кюн а эл Советни сессиясында аны меннге айтмагыан учхара сёзю кыалмады. «Бу кёчгюнчюге хар нени нек ышанасыз?! Ненча джыл ол больницада профсоюз комитетни тамадасы болуб тургыанлы, политкружокну бардыргыанлы, сельпода партия организацияны секретары болуб тургыанлы? Амбулаторияны тёгерек мухурун бергенсиз! Терапевт болуб ишлейди, аны юсюне да педиатрды. Ахырда да хирург этиб кыоярмы эдигиз! Билемисиз, сиз кырачайлылагыа кереклиге, керексизге да бюллетенлени, справкаланы чачханы?!



Орта Азияда тышген суратла алай кёб тюлдюле. Бу аланы бириди.
Суратда: Темирджан улу юйдегиси бла арбазында. 1956 джыл.

Къарачыгъыз бу справкалагъа, — деб төрт-беш буршу къагъытны столгъа атыб. — Муну ишлерин излей эсегиз, стационаргъа кёчюрюгюз. Стационарны фельдшерин муну орнуна приемгъа салыгъыз, алай болмаса, мен вопросну башында салыб, ол бу ишни къатына басмазча къыстарыкъма», — деди.

Алайда эл Советни тамадасы Алексей Михайлович Сидоров да, Чалдовар сельпону башчысы Пётр Гаврилович Худотепов да, «Калинин» колхозну председатели Тимофей Фёдорович да Темирджан улуну джакълаб, махтаб селешселе да, комендантха киши сёзюн ангылаталмады.

Алай болса да ишлери халал, кеслери харам болгъан джарлы кёчюнчюле аскерчи докторну — Адрахманны — эм уллу джарсыуу, эм сыйлы адамлары эдиле. Ала ючюн эшитген учара сёзлери, анга эришмеклик берген болмасала, ызына атлам этдирмей, къууанч хапар келген кюннге дери, алагъа дагъан бола джашатдыла. Къууанч хапар келген кюн а, Темирджан улу, къагъанакъ сабийчиклерине джазгъан осият къагъытын алыб, анга джангы тизгинле, къууанч тизгинле къошду:

«Алай бла, багъалы сабийле, бу джарыкъ кюннге сау джетдик! Ёге атаны тюл, къайгырыулу атаны буйругъу бла, 1957 джылны джазында Туугъан джуртубузгъа айланмыкъбыз. Сиз къарт атагъызны юйюн кёрлюксюз — анда ётгендиле мени насыблы сабийлик кюнлерим.

Къыргъыз ССР, 1956 джылны къачы. Адрахман».

— 1957 джыл туугъан джерибизге кетерге эркинлик чык-
гъанында, — деб эсине тюшюреди ветеран, — юююю сата-
ма, деб джаздым. Эл Советни председатели Алексей Михай-
лович Сидоров, больницы баш врачы Александр Петрович
Юркин, башында хапарын айтхан Ивашкевич мени арагъа
алыб: «Суймей айтмайбыз, ол чачылгъан, тозурагъан джерге
кѣчме. Бизде джалынгы да эки ставка этейик», — дейдиле.

Айтханларын эшитирге да излемей, огъай, биринчи эшелон
бла кетерикме дегенимде, больницы баш врачы: «Кавказ — это
Кавказ, но Кавказ для вас ничего не припас», — деб да кѣрдю.

Фронтдан а Темирджан улу быллай письмола ие эди:

Привет с фронта!

Дорогая военная цензура! Уверительно прошу вас предоста-
вить 15 поршков солянокислого хинина для больной матери.

С уважением заранее благодарный Вам Темирджанов.

Мама! Принимаю в кассете 15 поршков самого хорошего лекарства
для лечения малярии. Принимать по 1 пор. 3 раза в день перед едой
в течение 5 дней, а затем перерыв 3 дня. Это будет первый цикл
лечения. II цикл по 1 пор. 3 раза в день в течение 3х дней
после 10-дневного перерыва. 3 дня. И III цикл по 1 пор. 3 раза в день перед едой
в течение 3х дней. Всего на курс лечения требуется 33 поршка.
Остатков пришло в письме 4шт. Если придет этих порш-
ков будем совершенно здоровой.

Мама! Не тревожь себя мыслями о моей судьбе, за меня
пеклась Великая Сталинградская битва, более 3х лет суровой
войны. Ее тяготы я привык переносить как подполковник
скалому офицеру. Однажды друзья попросили перевести
фрагмент на русский язык. Я сказал в переводе с карагавского
вызваст "железная душа" с тех пор все говорят это и
оправдывают фрагментом.

Я, тебе, мам, даю клятвенное слово, что буду верным
и стойким до конца жизни.

Если выйдешь из жизни то с чувством исполненного долга,
оставляя не израсходованную энергию ненависти врагизму.

Усполю не тревожь себя, все будет прекрасно.

Привет и мои наилучшие пожелания всей нации!

Очень любящий тебя сын Абрахман

10/X-44. Телевая пошта 92578.

Здравствуйте, мои дорогие мама, братишки,

сестра, племянница и племянник - Шашильчик!

Посылая свой сердечный привет от всей души желаю вам здоровья и счастья в жизни!

Я жив и здоров по предписанию нахожусь в передовой.

3/II-45г. В жестоким наступательном бою тяжело ранил моего лучшего друга Клевиана Валентина Александровича из г. Куйбышева. Вы его знаете с моих писем зоогно. Раны серьезные с повреждением костей правой голени и правого бедра. Сам оказав медицинскую помощь, наложил шинку в тяжелом состоянии в числе других раненых эвакуировал в медсанбат. Так жестокая судьба разлучила нас познавших цену дружбы на дорогах суровой войны.

Не смогу описать свою глубокую боль и печаль всвязи с этим несчастьем. Теперь не погуэствую его заботы.

Дорогие братишки и сестра будьте как можно ласковы и внимательны матери. Мы в большом неоплатном долгу перед ней.

Я люблю жизнь, но больше жизни люблю тебя мама и мать всех матерей - Родину.

Пишите обо всем, что так близко и дорого мне.

5/II-45г. Аграхан.

Телевая почта 92578

Дорогие братишки!

Я давно не писал. Несудите строго. Были довольно горячие денюжки. И от вас не имел весточки. Потому разделил шинку пополам.

Были плены тревоги и с замштрации и сердцем ждал от вас весточки. Наконец узнал что мама в полном здравии. Очень рад. Теперь мои тревоги рассеились. Передайте

мои наилучшие пожелания маме, сестре и ее семье. В существе боении куда неверки, но нам пришлось испытать. Мы жили в Сталинграде и здесь еще сейчас выжили.

Встре. Я мая Советские войска взяли Берлин, и на наших участках проклятые фрицы огрызаются, гудят, кричат, христят, целуются за каждый кустик, ботву, растопки

Всеравно недолго осталось годам жить по нашей земле.
Наши воины проявляют массовый героизм, стойкость и
мужественности. Фашисты не учитывают силу нашей
любви к своей Родине, веру в правое дело, которое защищают.
Передайте мой братский привет Далимату и скажите
ей пусть она не платит. Жив останусь, не подбоюсь.
Судьба фронтная - обязательно разину ея дочку.

Неотетный раз вас всех целую. Адряхман
Телевая пошта 92578. 3/IV-45г

56

Lager-Nr. 151 Verlag und Druck. HdB, Braunshweig München Berlin

Дорогие мои мама, сестра и братишки!
Торжато поздравляю вы с Велики и праздники Победы
над фашистской Германией!
Ужалею всего наилучшего в вашей жизни!
Еще в начале войны любви нашей партии и
правительства тов. Сталин сказал: и на нашей
земле будет праздник. Как видите осуществилось
Эти пророческие слова нашего дорогого вождя.
3/IV-45г. Победу отметили с орденом со всех фронтов
и нестрельного фронта, не было конца нашей радости!
На второй день после Победы 10-й при разминировании
подорвались на смерть: лейтенант Зыков, сержант
Степанов, Васильев, Лужкин, Кузнецов.
Много необходимого, сурового и страшного убавилось, и
повысилось на, но потерял дорогих товарищей.
После Победы ничем несравнимо горько.
Ушли из жизни молодые скряжки, стилисты
люди. Праздновать Победу - долгая и трудная работа,
и все раститывали на земле. Как трудно бороться
против своей горе. Это бы много толком не могу писать.
Разделите мое горе. Каких товарищей, и все
потеряли! Они попали в именной список безвозвратных
историзов. Досвидание Адряхман 12/IV-45г.
Телевая пошта 92578.

Унаталмагъанларында, бир да къуруса да картынгы къоя бар деб, картчыны чакъырыб, коллектив бла бирге картха тюзюрюб, меннге да юч карт бердиле.

Къыргъызстанны Каинда станциясындан кѣчгюнчюлени Туугъан джерлерине къайтарыгъа чыкъгъан биринчи эшелоннга Абазалыланы Хасан, тамадалыкъ этиб, мен да, сан-службаны башчысы болуб, джолгъа чыкъдыкъ.

Ол джол эди джарлы халкъны 14 джылны мындан алгъа эм къыйын кюнлерин да сыртында элтген. Джол хапар айта билсе эди. Адрахманнга ол билмеген ненча ачы затны айтыр эди. Эшта, айта билмегени иги огъуна болур эди — аласыз да уллу эди Темирджан улуну аллай джюю.

Миллетни ызына, Джуртуна къайтарыб баргъан кюнюнде уа темир джолну «ёлюмню джолу» аты къалыб, «Кавказгъа элтген джол» болуб, адамланы къууандыргъан эди.

Кѣчгюнчюле бла байламлы болуб, кѣчгюнчюлюкню зараны кимге, неге тиймей къалгъанды?! Къазахстанны, Киргизияны, Узбекстанны джерлерин къабыр «джарала» этиб чыкъгъан кѣчгюнчюлюк, кимни, нени аягъанды? Ол джыллада тюзлюкню суйген, зорлукъну унамагъан адамлагъа Джер саулай да бир джаралы джюрекча кѣрюне эди.

Адрахманнга къыйын джылларында билек болгъанланы ветеран бирин да унутмагъанды. Аланы атлары, тукъумлары, этген адамлыкълары аны джюрегини тѣрюнде джашайдыла. Ала бла тенг, ол комендантланы да унуталмайды. Аны эсинде, ангысында да ёмюрлюк табла къойгъандыла ала. Аланы «комендант» дегенден башха атлары Адрахманны ауузуна тюзмейдиле.

Темирджан улу юдегисин да джыйыб, Туугъан джерине къайтханында, осият къагъытын джангыдан чыгъарыб, къууанчы хатында да таныла, былай джазады: «Салам алейкум, эки кере туугъан Къарачай! Биринчи-кере туугъанынга мени атам 1917-чи джыл шукур этген эди.

Экинчи кере туугъанынгъа бла мен да, мени сабийлерим да алгъышлайбыз.

1957 джыл майны 4-сю. Адрахман».

Менде джашайды эки къазауат

Къазауатны ёлчемлери... Бирле аны ётген джоллары бла, башхала санларына тюшген джарала бла, бир къауумла «тас» этген адамлары бла, бирлери уа... кёчгюнчюлюкню джюрекде сакъланнган таблары бла ёлчелейдиле.

Эрикгенланы Абукну кызы Зоя джюрегинде эки къазауатны джюрютеди. Урушну ал кюнлеринде огъуна фронтха кеси разылыгы бла кетген таулу кызы, медсестра, медицина къуллукъну кичи лейтенанты аскерден 1945 джыл декабрда туугъан джерине къайтыр орнуна... «экинчи» къазауатына кирген эди.

«Экинчи» къазауаты... Джан къазауат. Ачлыкъ бла, халкына джетген учузлукъ бла, джаланнгачлыкъ бла, ауруула бла, комендантла бла... къазауатха.

Да сора къалай, не бла ёлчелесин да Зоя эки къазауатын? Экисин да базманнга салса, къайсы ауур боллукъ эди, къайсы дженгерик эди энишге? Огъесе базман, аланы ауурлукълары кёлтюралмай, ууалыбмы къаллыкъ эди?!

Ол соруулагъа джууабны Зояны хапары этерик болурму?

— Мен къазауатха июнну 25-де 1941 джыл Нарсанадан кетгенме, — деб эсине тюшюреди Зоя. — Ол кюн, медицина къуллукъчула болуб, 600 кызы кеси разылыгыбыз бла уруш джолгъа атланнган эдик. Къазауат башланнган кюн атам бла анама, Учкуланнга, телеграмма ийген эдим да, кетер кюнюме ала да джетген эдиле.

— «Къаллай уруш этерге излейсе кызы башынг бла», деб атанг бла ананг кюрешгенми эдиле?

— Огъай. Атам джорукъгъа бир да бек сыйыннган киши эди. «Къралгъа кыйынлыкъ келген кюн джигит бол, кызым», — деб ашыргъан эди. Анам а... Анача, джылаб... Узун, джерге джетген бир эшмем бар эди. Ал кюнюнде аны кесдирирге парикмахерге тебрейме да, мен ишлеген санаторийде бухгалтер кызы Биджиланы Аминат, мен мыдах болмаз ючюн, биргеме барыб, къазауатха кетмесе да, ол да эшмесин кесдирген эди. Парикмахер кызыла, эшмеми кесерге кеслерини да кёллери баргъан болмаз эди, меннге кёл этиб, биз сеннге къазауат бошалгъынчын тюзелмей турурча, аллай бурма этейик деб, ариу айтхан эдиле.

Эшмеми алыб келеме да анама береме... Кете тебреб, вокзалда къулагъымдан сыргъачыкъларымы, бууунумдан са-



Эрикгенланы Зоя кызауатны кёзююнде.

гъатчыгъымы, бармагъымдан джюзюгюмю, бары да алтынла эдиле, тешеме да, анама берирге аны аяйма да, джууукъ джетген кыызгъа узатама. Тюзю, кесими да кѐлом такъыр болгъан эди, ѓлгенден алгъанча...

Аланы анам, алтын суу ичген бир партсигар бар эди юйде, анга салыб, асыраб тургъанды. Кѐчюб бара поездде аскерчиле, хапчюклерин тинтиуюл этген кѐзюуде кѐрюб, сизге неге керекди деб, алыб къойгъандыла. Анам хариб картымы кѐргюзюб да кюрешгенди...

Зоя 1941 джыл июнь айны аягында Новочеркасскеге тюшгенин, присяга алгъанын унутмайды. Ол къазауатны ачыуун къолундан ѓтген джаралы аскерчиле бла ѓлчелей эсе, къазауатда ѓтджорген тѐрт джыл бла джарымны ичинде «ѓгечим» деб, аны къолуна къарагъанла ненча болгъандыла эке? Полевой госпиталда — джарыучу медсестра, артиллерия, авиация полклада — фельдшер — къаллай инджиуно кѐрменгенди ол?!

— Къазауатны ал сюреминде аскердерибизни артха ыхтырылгъанлары бек ауур тие эди, — дейди Зоя. — Уруш этген джашлагъа джетген зарауатлыкъны... Аны кеси кѐрмегеннге ангылатыргъа амал джокъду. Бизни, юч кыыз болуб, присяга алгъан джерибизде джарыучу медсестрала этедиле, госпиталгъа дженгил огъуна ашырыб иседиле. Алайда кѐб да турмай, джарыучу блок къураб (бир хирург бла эки медсестрадан), полевой госпиталгъа джибередиле.

Анда уа... Вязьманы къатында бир элчикде эди, — Зояны кѐзлерине кѐлекке тюшгенча бола, — бир къарт къатын болмаса, алайда киши къалмагъан эди. Ачы сермешле болуб, асыры кѐб джаралы келгенден, операцион столдан джанларгъа мадар болмай, юч кюн бла юч кечени кюрешген эдик. Эки аягъым саркъыб, чурукъларыма сыйынмай, эм артында аякъларыма эркиши чындайла кийдириб, джерге бир бусхулну атыб, анга сюеген эдиле. Къолларыбыз бла джукъгъа тиерге болмагъаны амалтын, ауузубузгъа узалыр мадарыбыз болмайын, санитаркала ол юч кюнню да кофечик ичирирге, гырджынчыкъ къабдырыргъа кюрешиб, алай къазауат этген эдик...

Дагъыда эсге тюшюреди Зоя:

— Торжок сахарда эди. Бир кюн 16 аскерчини джарабыз. Кимни къолу, кимни аягъы кесиледи. Кесилген къолла, аякъла тауча къаланадыла. Ала бла кесинг къалсанг... Была бусагъатдан мени уруб-тюйюб башларыкъ болурла, деб кѐлюме

алай келе эди... Джаралылары ынгычхагъанлары... «Джашарым келеди!» — деб таралгъанлары... Аланы эшитмез ючюн, ол кесилген къолладан, аякъладан «ишленген» таулары кёрмез ючюн... Ол затла унутулмайдыла...

Зоя кёлуне келгени сёзлеге салыб, айтыб баралмайды. Солууун алыргъа хауамы джетмей къалады, огъесе... Огъесе ол меними аяйды?

Унуталмайды Зоя ол аякълары, къоллары санитаркала бла бирге джерге басдыручусун. Ол аны, полевой госпиталны джарычу медсестрасыны, бойнунда борчу эди.

Борчу... Ол заманда юч сутканы джукъламай, ашамай, кече-кюн демей ишлерге да, бюгюлмезге да, ингил тиширюу болгъанынгы унутургъа да, къарыуунгдан-кючюнгден келмегени этерге да, къан теге джатхан джашлагъа кёл берирге да, джыламукъгъа кесинги хорлатмазгъа да, халаллай, джумушакълай къалыргъа да борч эди...

Борч эди чегетде саулукъ ийнекге джолугъуб къалгъанларында, аны сюрюб келиб, сютюн саууб, джаралылагъа ичирирге да.

— Смоленскени нарат чегетлерини биринде эдик. Шапарыбыз бир ийнекни сюрюб келедиле, — дей Зоя ышарады. — Алайда оноу этиледи: ийнекни саууб, сютюн ауур джаралылагъа ичириб турургъа. Ким сауады дегенге джетсе, менден сора аны эте билген табылмайды. Алайда эки ийкыны тургъан эдик. Меннге саудура эдиле, ауур джаралыладан башха бир адамны аузуна бир тамчы сют тиймей эди, алагъа ичире эдик. Алай джарагъан эди бизге ол ийнек. Хариб, артда не болду эсе да, билмейме, къызгъан джелини бла.

Зояны джюрегинден кетмеген дагъыда бир тюбешиу.

— Бир кюн, меннге кел да, бир джаралы бла бир сёлеш, чыртда орусча билмейди, дейдиле. Узбек, къазах, азербайджан, къыргъыз джашла тюшселе, хар къуру да мени чакъырыб сёлешдириучен эдиле, аз-кёб болса да, сёзюмю ангылата эдим, айтханларын сезе эдим. Бу джол да барама, тукъумундан (бусагъатда уа эсимде тюлдю) къарачайлыды деб ангылайма. Буту гангрена болуб тура.

— Къарачайлымыса?

— Хоу!

Къууанады. Ушакъ этебиз.

— Бутларынгы кесерге керекди. Алай болмаса, ёллюксе, — дейме.

— Сен айтхан болсун, эгечим, — дейди ол.

Десе десин, бутларын кесгенлигибизге, джанын сакълаял-майбыз, ёледи. Школну арбазында басдыртхан да этеме, къарнашыны адресин берген эди да, анга да къайгыы сёз джазыб иеме.

Артда мында, Черкескеде больницада, джарыучу медсестра болуб ишлеген кёзюуюмде талай джылдан аны къарнашыннан туугъаннга тубегенме.

«Тау таугъа тубемейди, адам адамгъа тубейди», дегенлери кертиди. Зоя къайгыы сёз ийген кишини къызы, больницагъа тюшюб, аны джарыргъа керек болгъанында, Зоя Абуковна болмай джардырлыкъ тюлме, деб тохтагъанды. Зоя уа, кёзюуюн джангы ауушдуруб, эки кюнню юйде турлукъ болса да, аны юйден чакъыртыб, алай...

— Кимди ол меннге таралгъан деб, палатагъа киргенимде, бир джаш тиширыу. Хапар айтды, былай да былай, мени атама сиз къайгыы сёз джазгъан эдигиз. Сизни къолугъузда джарылсам сюе эдим, — дейди да, айтханыча этебиз...

Зоя Торжокда белгили хирург Геролафха ассистент да болгъанды. Джаралылагъа хирургдан башха кишиге къан къуяргъа эркинлик болмагъан кёзюуде, хирург бир столда, Зоя бир столда, къан къуюб, кёблеге джан сакъларгъа болушханды.

Къызыл Джулдузну орденине тежелгенинде уа... — Ол Эрикгенланы Зояны «экинчи къазауатындан» хапарыды. — Бу таулу тиширыу да, башха къарачайлылача, саугъасын алмагъанлай къалгъанды...

— Къарачай кёчюрюлген кёзюуде мен Горький шахарда зенит артиллерияда эдим. Атам кёчюб бара, тохтагъан джерлеринден, Саратовдан, «алыб барадыла, къайры элтгенлерин билмейбиз» деб, письмо атхан эди. Артда Фрунзеден да келдиле письмола.

Кёчюрюлген миллетден аскерчи джашланы передовойдан чыгъарыргъа, деб буйрукъ болгъандан сора да, бёлекде меннге джукъ билдирмей тургъан эдиле. Артда, «военфельдшер Эрикгенланы Зояны Сибирь аскер округга ашырыгъыз», деб энчи телеграмма келгенинде, не эди амаллары, айтхан да этедиле, къагъытларымы да къолума бериб ашырадыла. Бизни передовойдан не сылтау бла чыгъаргъанларын командирле да билмей эдиле. Полкнун комиссары бизден таулу эскадронла къураб, атла бла Румыниягъа иерикдиле, деб акъыл эте эди.

Поездге олтуруб, литерим кьолумда, Новосибирскге келеме. Хапчюгюмю камерохрениеге береме. Адресим бар, трамвайны сакълаб турама. Трамвайда тамада лейтенант чында Эрикгенланы Биболатны джашы Магометни кёрюб кьояма. Ол да, мени эслеб, нёгери да бар, трамвайдан секириб тюшедиле.

Чыртдан да кьарачайча сёлешалмай кьалгъан эдим...

Зояны бусагъатда сёзлеринден эсе, кёзлери кёб айтадыла. Ол сагъатда уа ана тилинде сёлешалмай кьалгъан таулу кызыны кьазауатда айланнганына кёб кьалмай юч джыл тола эди. Кьазауатны ол кыйын кёзююнде кьан тёкген джашлагъа эгечлик, аналыкъ этерге кюрешиб, ёлюмге «огъай!» деб, анга базман болургъа кьолундан келиб айланнган кызы, атасы, анасы да бандит атха кьалыб, туугъан джери худжу кьалыб, ана тили ёксюз болуб, кеси джаралылагъа «керек болмай» кьалгъанында... Керек болмай кьалгъан... Ол не болумду? Анга башха тюрю не айтыргъа боллукъду?

— Кьазауатны тамам кыйын кёзююнде уруш этдик, джаныбызны аямадыкъ, саугъала юлешинир заманда, аман бетли этиб, артыбызгъа тыйдыла... — дейди Зоя, эсинде ол кюнлеге кьайта. — Мен билгенле болуб, Кьанамат улу Ажыу (атлы аскерде эди) бла Алий улу Мухтар «Джигит» атха теджелиб, теджелгенлери бла кьалгъандыла. Мухтарны «Совет Союзну Джигити» деген атха теджелгенин, кёчюрюлюб бара, Луговой станцияда, бир аскер газет кьолуна тюшюб, атам анда окъугъанды. Ол джазылгъанындан Мухтарны кьайдагъысын да билиб, юй бийчесине айтыб, бийчеси аны алай табхан эди.

— Алайда ол джууукъ джетген джаш бла нёгерине тюбейсиз...

— Хапар айтадыла. Ала келгенли юч-тёрт кюн. Ингир сайын вокзалгъа барыб, кьарачайлылагъа тюбейбиз, дейдиле. Аскер шахарчыкъда тохтагъанларын, алкын аскер округну кадр бёлюмюне кирмегенлерин да айтадыла.

Аскер округну аллына келебиз. Адам толу. Ингуш джашла — атлы аскерчиле да бар. Ала бла сёлешсек, бизни бла лейтенант Эрикген улу Солтан барды, дейдиле. Ол а атам бла эки кьарнашдан туугъан. Ол кюнледе Новосибирскге онджети кьарачай джаш келиб тюшюб тура эдиле. Бири биринден ётгюр, тамам джити, тири кёзююлери: Эрикгенланы Солтан, Чеккуланы Кемал, Гочияланы Юсуф... Эм сейири не

эди десенг, менден башлаб, фронтха баш атмагъан бирибиз джокъ эди. «Биз бандит, сатлыкъ болмагъаныбызны энтда бир кере кѣргюзюрге керекбиз», — деб джашланы кѣллери алай эди...

Новосибирскеге джиберилген офицер джашланы арасында таулу къыз джангыз Зоя эди. Аскер округну кадрла бѣлюмюне ол кеси барыб, хапар билиб келсе деб, джашла, алайгъа разы болуб, Зояны иедиле.

— Барама да, кадрла бѣлюмню тамадасына киреме. Ма- жарова деб, медицина къуллукъну капитаны, къагъытлары- ма къарайды да, сейирсиниб: «Келген келгенни махтаудан сора джугъу джокъду, сора сизни бери нек иедиле?!» — деб ол да меннге сорады. — Аны джууабын билсекми болуб турабыз тентек?

Мен Новосибирскеге къагъытларымда джазылгъандан беш кюннге алгъа келгенме. Ол тиширыу джылы сѣлешгенин кѣргенимде, мени ол беш кюнюмю берсегиз, Къыргызстаннга адамларыма джетиб къайтыр эдим, деб тилейме. Айтылгъан кюннге кечикмей келирсе деб, сѣз да салмай, сау къаллыкъ, къагъытларымы къолума береди.

Джашлагъа хапар айтсам, бар да хапар бил да кел, дейди- ле да, ала да къууанадыла...

Новосибирскеден Луговойгъа ариу келген эдим. Луговой- да уа комендант Меркеге билет алыргъа къоймай, бек къый- нагъан эди... Артда экибиз да бир вагонда баргъан эдик, шох да болгъан эдик.

Меркеде бир къарачай адам кѣрсем деб, тюшеме. Джолда онджети сагъат келгенме. Адамларым а, вокзалдан энтда он- сегиз километр барыб, Сталин районну (бусагъатда Москва районду) К. Маркс атлы колхозундадыла. Вокзалда бара тур- гъанлайыма, «Абукну кызы Зоягъа нечик ушайды» деб, эки таныш къатын — Эрикгенланы Хаулат бла Хубийланы Сапи- ят меннге-меннге къарайдыла. Сѣзлерин эшитиб ышарама да, сора танийдыла, ийнакълайдыла. Бусагъатда Абук арба бла кетди, дейдиле. Алайда бир джиликчикле алыб берирге да кюрешедиле. Нѣгерге да бир кызычкыны къошуб, ол ти- ширыула мени ашырадыла.

Биргемдеги кызычкы менден алгъа, юйге кириб, суююм- чю айтханында, анам меннге чабмай, «Оу къалай келирге бо- лады?..» деб, бачхада ханс эте тургъан атама чабхан эди. Атам а анамы нек чабханын ангыламай, юйде сексан джыл

болган къайын анасына не эсе да болду деб, алай къоркъган эди.

Ма алайда башланган эди Зояны «экинчи къазауаты». 1944 джылны джайында.

— Миллетибиз ачдан ёле тура эди. 1944 джылны джайы. Мен келген заманда, атам хансын эте турган нартюхчюкню мийиклиги бир къарыш болур эди. Июнь-июль айлада эди. Ашагъанлары къара биямукъ, агъартыб ичерге да джукълары джокъ. Заводдан хуппеги алыб ичгенле бар эдиле.

Аякъларына къабларгъа джукълары болмай, джалан аяк айланган адамла, кир болуб, ач болуб. Миллетни тамам бек кырылган кёзюю...

Меникиле мени ючюн офицер паёкчукъ да ала эдиле, атам да кёчгюнчюлге паёкчукъла бериучю. Мындан тебренген заманда кёчюрюрге келгенле джукъ алыргъа къоймагъанларында, анам мени картымы кёргюзюб, юйден ашарыкъланы алай чыгъаргъанды. Сора дагъыда бир иги иш этгенлери: Сибирге ашырадыла деб, аякъларына пухну, джюню чырмаб, валенкала кийиб, алай чыкыгъандыла. Ма аланы ийириб, халыны ашарыкыгъа ауушдуруб, жанларын алай бла кълдыргъандыла, ансын юйлеринден чыгъарган кюнлеринде эгешчигими копилкада турган юч джюз сомундан сора, кюлларында капеклери болмагъанды.

Ол заманны ачхасы бла уа, ол джукъ да тюл эди. «Ал кюнюнде ачхамы джюб келген эдим», — деб атам хапар айта эди. Минг сомгъа духовка алгъанды — Къызыл Октябрда жангы юй ишлей тургъанды. Эки минг сомун да Зеленчукде къонакъбайыны, орус шагърейини джашы аскерден джаралы болуб келиб, алагъа ачха керек болуб, анга ёнгюч бериб кетгенди. Эртденбласында уа — кёчюу.

«Хоу! Сибирде къуш тешекледе джатарыкъсыз!» — деб сармакъау этиб, кёчюре келгенле хапчюк алыргъа къоймагъанларын айта эдиле.

Атам бла, анам бла эки кече да кълыб, ызыма Новосибирскеге кълйтама... Кёрген затларымы кечи кюлумдан келмей, ала кёз аллыма сирелиб, нерваларым кюзгълыб, температурам кёлтюрюлюб, кюйюб-джаныб, кълты ауруйма...

Джол джанында ёлюб-ёлюб турган чеченлиле, багушлада бир къабар зат излей айланган ач-джаланганч сабийле, халкыгъа джетген учузлукъ, кесим кёзюм бла кёрген затла джюрегиме уу бере эдиле, кёзюмден кетерге унамай эдиле. Кёчгюнчюлюк таулу кишилени къллай тарбуууннга джыйгъанын алай

ангыла, анам бла эгешчигим халы ийиргенлери себебли, аланы ол ишден бѣлмез ючюн, атам, ол болумлу киши, кѳурайдан отчукъ этиб, тиширыулары кѳолларына кѳараб тура эди. Аны алайгѳа таяныб кѳалгѳанын джюрегим кечелмей эди, ангыларгѳа унамай эди... Бюгюнюмде эсиме тюшсе...

Зоя айтханча, кѳб эркиши тиширыулары кѳолларына кѳараб кѳалгѳан кѳзюу болгѳанды. Кѳартла, сабий джашчыкѳла, сакѳат эркишиле уллу иш да баджаралмай, ала баджарырча иш да алагѳа джетмей, кѳбле джунчугѳандыла. Бек чюйре кѳзюуде «кесинг кесинги башынги кечиндир» деб эркишилерин юйден кѳыстагѳан тиширыула да болгѳандыла, дейдиле.

— Новосибирскеде джыйылгѳан офицерлени резерв этиб, сау айны джукѳгѳа джаратмай тутадыла. Урушла кѳзыгу баргѳан заманда, аскерле алгѳа уруб, учунуб кѳзауат этген кѳзюуде, кѳкюреклеринде саугѳалары бла джигит джашла заманларын кѳалай ѳлтюрюрге билмей, сау айны...

Мен Новосибирскеде станция Пospelихада авиашколагѳа тюшеме. Аны аллындан билсем, Москвада кѳаллыкѳ эдим — Баш санитар управлениеде «чууутлу болуб, тукѳумун — Эркинаны — Эрикгеновагѳа тюрлендиргенди деб джазайыкѳ да, мында кѳояйыкѳ», дегенлеринде, мен фронтха барыргѳа керекме деб, унамагѳан эдим.

7-чи авиашколну эскадрилиясыны фельдшери болама. Алайда фронтха лѳтчикле хазырлай эдиле. Ашарыкѳ бла, башха таблыкѳла бла да болум иги, алай а ол ач адамла эсиме тюшселе, тамагѳымдан джукѳ бармайды. Ишим кѳаты кѳзюуде, аны кѳайгѳылы бола эдим, бошлукѳ чыкѳганлай, ол Киргизияда кѳрѳуб келгеним кѳз аллыма сюелиб, башымы суугѳа атарлай эте эди...

Джангы 1946 джылны аллы бла, декабрда, атамы-анамы кѳолларына джыйылама. Бир джылны кѳчгюнчюлени списокларына тюшюрмей турадыла да, бир джылдан аскер билетим да кѳолумда тургѳанлай, паспортума спецкомендатураны мухурун саладыла.

Учузлукѳгѳа, артыкѳлыкѳгѳа бой салыргѳа керек болады...

— Эгечим Тамара Чалдоваргѳа эрге барады да, — деб эсге тюшюреди Зоя, — ортабыз алтмыш километр эди. Мындан ары джыйын кѳалай джыйылгѳанын эсгермей, комендантдан эркинлик алыб баргѳаныбызгѳа сѳз джокѳду, машина бламы, поезд бламы, аны унутханма. Мен учѳтха тюшгюнчю эди. Ызыбызгѳа кѳайтыргѳа керекбиз да! Эркищибиз, тиши-

рыуубуз да джыйырма адам болур эдик, ичинде да гырджындары бла бир кюбюрюбюз да барды (ол бек аман ачлыкь кетиб, 1947 джыл). Ийнанамыса, эки билет табалгъан эдим поездге. Ма ол адамланы барын ол эки билет бла поездге олтуртхан эдим. Бир билетни поездге мине тебрегеннге берсем, ол ары мингенден сора, бери узатыб, ма алай бла товар вагонга дыгалас этиб олтургъан эдик.

Фронтдан кьайтханымдан сора, Беловодскеде, ол район аралыкь эди, джарыучу сестра этиб райбольницагъа алгъан эдиле. Мен кесим тилеб ткол, кьазауатда да ол ишни этиб тургъаным, кьагъытларымда окьуб, аны бла чакьтыргъан эдиле. Район НКВД-гъа джангы тамада келеди да, аны кьатыны уа — медсестра. Сора больницаны тамадасына «ол кьарачайлыды, кетеригиз» дейдиле. Кьартыракь адам эди, Терехов деб, ол унамай кьб тургъан эди. Джара тургъанлай меннге, тюзюю этеме, деб соруучан эди, мени билимиме аллай бир ышана эди. Саулукь сакьлауну район бёлюмюню тамадасы Бухман деб, мени кетерими ол да излемеген эди, не келсин, башха айыбым болмагъанлыкьгъа, кьарачайлы эдим. Чыгъарыб атыб кьояргъа кьезю кьыймай, Бухман кьб тыйгъычладан да ётюр, кьорешиб, фельдшер пунктха тамада этиб салгъан эди.

Кьблени ишден чыгъарыб атыб кьоя эдиле. Джанкьезланы Хусейни, биз районда эди, кьарачайлыса деб, кьуллугъундан кетерген эдиле.

Кьарачайлыса дегенден башха, бизни ишибизге сылтау табалмай эдиле.

Миллет бек кьырылгъан ал эки джылда кьб сабий ёксюз болуб, атылыб кьалыб, сабий юйлеге тюшген эдиле. Кьарачайда, ёксюзлерин атыб кьойгъан, кьралгъа берген болмагъанды. Ол заманда уа алайсыз да атадан ёксюз болуб тургъан сабийлени аналары да ёлюб, сабийлерибизге уллу зарауатлыкь джетгенди. Арда джерге да уруна, эс джыя башлагъанларында, сау кьалгъанла, эт адамларын излерге джайылгъан эдиле. Сабий юйледен кьб сабийни джууукь-тенг джокьлаб, излеб табыб алгъан эдиле.

Кьарачайлыла анда бир-бирлерине бек иги эдиле. Кьолларындан келгенча, сьз бла да, мал бла да болуша эдиле.

Ракай, Ошда сабий юйден эки малкьар джашчыкьны алыб келиб, Фрунзе джанында адамларына табдыргъанын айтады Зоя. Ол эки джашчыкь уллула болуб, бири — композитор, бири — врач, Нальчикде джашайдыла.

Зояны баш иеси Алийланы Таукъанны джашы Ракай, ол джыллада Кьыргъыз ССР-ни Ара Комитетинде ишлеген джангыз кьарачайлы эди.

— 1954 джыл юйде кёчгюнчюлюкню, кеси кёрген затланы юслеринден хапар айта турганлай, Алий улу инфаркт болган эди. Ол кёзюде Министерствода ишлей эди. Башха джараларына да ол кёшүлганында, ишден кетген эди. Кетсе кетсин, сакъат болдум деб, тынч тура билмей эди. Къарачайны Кавказгъа кёчюрюр къайгыда айланганла бла Москвагъа да барган эди. Андан адамла бла сёлеширге, кёчгюнчюлени кёллерин билирге, Ивлев деб биреуленни джиберген эдиле. Къарачайлылагъа автономия берейик, мында къалыгъыз деб, тилей эдиле да, анга къалай къарайды джамагъат деб, Ивлев къартланы сёзлерин эшитирге излей эди да, аны алыб, Ракай эл элге айланган эди.

Бери кетерге эркинлик берилгенинде, анасын да, сабийлерин да, мени да къюуб, Кавказгъа биринчи келгенлени биргелерине кетген эди. Мында халкъны ызына къайтарыу бла байламлы ишлени тындыргандан сора, келиб, бизни да кёчюрген эди... — дейди Зоя Ракайны юсюнден.

Эрикгенланы Зоя, къазауатны эмда урунууну ветераны Кавказгъа къайтханлы бери да Черкескеде джашайды. «Биринчи» къазауаты ючюн да, алты сабий ёсдюргени ючюн да, кърал саугъалары чепкенине тюрелиб, кёкюрегин джасайдыла. «Экинчи» къазауаты уа... ол, ийне болуб, джюрегине чанчылганды да чепкенине тюрелгенленича, сюйген заманында аны бери алалмайды...

Джигит джарасыз болмаз

1990 джыл. Деккуш улу Магомет ауушду... Энтда бир танышым, энтда бир багъалы кёрген адамым кетди дуниядан. 1988—1989 джаллада Нарсанагъа, анга къонакъгъа, төрт-беш кере келиб, кёб хапарын джазыб алган эдим. Ол бек онгсунуб айта эди, мен да бек суйюб тынгылай эдим.

Бюгюн ол джокъду, алай а хапарын кеси бар заманда джазгъанымча, сау адамны юсюнден айтханча айтайым. Аны джаны бизни блады, халкъы бла.

* * *

Полковник Деккуш улу Магомет къара гюрге кюн, башха ахлуларыча, юсюне да сунгю бурулуб, тыбырын, элин ташламаганды; агъач гюрбеледе къайры, нек элтгенлерин билмей, тентек болмаганды. «Кёчгюнчю» деген атны ол бир кюнню да джюрютмегенди, джамагъат Джуртуна къайта башлагъан кюнде да, ол халкъы бла бирге тюл эди.

Нек тюл эди? Къайда эди? Кимле бла эди?

Бу соруулагъа джууаб этерден алгъа, Деккуш улуну айтыр хапарлары кёбдю. Ол аскер къуллугъун 1933 джыл башлаб, анга джыйырма бла юч джылын бергенди.



Полковник Деккуш улу
Магометни аскерчи кёзюю.
50-чи джылла.

1933 джыл январда кичи командирлени Новочеркасскдеги школуна киреди. Аны бошагъандан сора, — ол Краснодарда атлы аскер училищеге кетеди. Атла аны къанатлары эдиле:

— Тогъузунчу классны бошагъандан сора, — дейди Магомет, — аркъан атаргъа юрениб башлагъан эдим. Тауукъгъа да, чабыб бара тургъан сабийге да, ийнекни мюйюзюне да аркъан ата, анга кючлю юреннген эдим. Школну бошагъанымда уа, Конзаводда (Гитче Къарачайда) ат заводха ишге джарашама. Орусланы Мудалиф (алайыны тамадасы) мени эки аджирге къараргъа салады. Эски джылкычыла бла бирге атлагъа аркъан ата тамам кючлю юренеде. Бир джолда заводдан атла алыргъа аскерчиле келедиле, биргелерине да — аркъан атыучулары, методистле, дей эдиле кеслерине да — кълмукъ джашла. Эртденбла ишге келсем, адам да кёб, методистле атланы тутаргъа кюреше тура. Арлакъда джылкычыларыбызны бири — Чотчаланы Сарыбаш — мыдах сирелиб тура. Хапар сорсам, ол: «Да, ма бу адамланы бизни юретирге деб, алыб келгендиле, сагъат бла джарым кюрешедиле, бир атны туталмайдыла. Джукъ айтыргъа уа къарыуубуз джокъду», — дейди. «Огъай», «Нек огъай?» Атланы алыб кетерге

келгенлени башчылары Газданов деб, бир алапат тегей джаш, Мудалиф бла сюелиб къараб тура, къатларына джуу-укълашама да айтама анга: «Эркинлик берсегиз, мен алагъа аркъан атхан не болгъанын кѳргюзейим». «Къара бу джигитге, къайда бир кѳргюзтчюн!» — деб сыртымдан да къагъыб, кюлюб, эркинлик береди...

Алайда Магомет, джылкъычыланы да чакъырыб, бир къауумун ичинден, бир къауумун тышыннан киргизиб, кеси атны юсюнде, джылкъыгъа киреди. Биринчи кере атыб, эки атны бирге аркъанлайды. Дагъыда бир эмилик атны, дагъыда бирни, дагъыда экини... Джаш джылкъычы джети кере атыб, онбир атны аркъанлайды. Элчиле джылкъычы уланны уста-лыгъына кѳллери толуб къарайдыла. Методистле уа юретебиз деб келиб, юренир кереклилери болгъанына тюшюне, сейирсиниб къарай болур эдиле.

Магомет, миниб тургъан атындан тюшюб, къарагъанла не эте айланнганын эсгергинчилерине дери, артда аркъанлагъан эмиликге «къонуб», кѳзню къысыб ачханча бир заманчыкъгъа кѳзден ташайыб кетеди. Алайгъа джыйылыб тургъанладан Орус улудан сора Магометни сау къайтырына ышаннган джокъ кѳре эдим. Къалай ийнанныкъ эдинг — уланны эмилик ат къаяланы башы бла, алыб кетген эди...

— Бурун сюеклери да ѳрге туруб, джууаш болуб, ауа-сауа келген эмилик атны юсюнде (башха джары къараб, андан сакълаб тура кѳре эдим мени ала) бир джанларындан чыкъгъанымда, — деб ышарады Деккуш улу, — Газданов: «Сен адаммыса, шайтанмыса?» — деб соргъан эди. Мен а биринчи кере минмей эдим эмилик атха.

«Кишилик кичиден» деб, быллай бир кюнде айтылгъан болур. «Ат — белден, джигит — кѳлден» дегенлей, Деккуш улуну джукъдан кѳркъуб, кѳлсюзлюк этиб, артха турмазлыгъы ол кюн алайда толу танылгъан эди. Аны, батыр, тутхан ишин джигине дери билмесе унамагъан уланны, башхаладан онг болгъанын кѳрюб, 1930 джыл малчы совхозларыны ишчилерини Бютеусоюз съездине Москвагъа да аны ючюн джиберген болур эдиле. Атла джигит таулулгъа артда да кѳб кере махтау келтиргендиле. Элец, Египтян деб, аскер тенглерин тансыкълагъанча, сагъынады аланы. «Ат 200 метрни чабаргъа, мен да аны бир джанындан бир джанына 24 кере секире эдим», — деб эсине тюшюреди полковник. Чарсда аны атлары кѳб кере биринчи болгъандыла. Аны бла бирге гимнастикадан, боксдан, аскер сауутладан (не тюрлюсюнденда) атыудан биринчи разряды бар эди.

Санларын да алай чыныкдырыб, аскер сауутха да тамам уста болуб, аскер училищени 1936 джыл Тбилисиде (Краснодардан ары кѣчген эди) айырмагъа бошайды, анда курс взводха командир болады. Алайдан да тамада лейтенант чынны да бериб, Тамбовха ашырадыла. 1939 джыл пулемет эскадронну командирини болушлукъчусу Деккуш улу, Москвада Фрунзе атлы академиягъа киреди. Окъуб башлагъанларында, джити таулу джашны курсха старшина этедиле, артда курсну тамадасы къазауатха чырмау болуб, тыйыншысыча тѳрт джылны тынгылы окъургъа мадар чыкъмай, 1942 джыл 30-чу июнда офицер джаш окъууун тауусады. Алай бла таулу джашны уруш джолу башланады...

Деккушланы Мамурайны джашы Магомет Уллу Ата джурт къазауатны кѣзююунде Къызыл Байракъны юч ордени бла (артда да бирин алгъанды), Къызыл Джулдузну эки ордени бла «Ѳтгюрлюк ючюн» медаль бла, Польшаны «Крест храбрых» деген сыйлы ордени бла... бютеу да 19 кърал саугъа бла саугъаланганды.

Саугъала уа кеслери алларына берилмегенлери белгиледи. Полковник аланы барын да къаны бла «тѳлегенди»: 1942 джыл Сталинград фронтда — ауур джаралы, 1943 джыл Украинада У-2 самолетда Гуляй Поле элни башында — ауур джаралы, ол джыл огъуна 4-чю Украин фронтда — ауур контузия, 1944 джыл Кишинев ючюн баргъан сермешиуледе да ауур джаралы болады, дагъыда бир контузия...

Аскер тахсачыланы ишлери эм къыйын, эм къоркъуулу болур, эшта. Кечеле бла душманланы араларына кириб, тахса джыя, алгъа баргъан кѣзюуде, аскер техниканы аллында бара... Деккуш улу Ѳлюмню бетине ненча кере къарагъан эди эсе да, «солдат» атына кертiley къалгъанды. Анга юлголери кѣбдю.

Украинада 1943 джыл атлы корпус, немчаланы араларында къалыб кетиб, штаб бла байламлылыгъын тас этеди. Аны къайдагъысын билирге, связны джарашдырыгъа адам иерге керек болады. Аскер башчыла ол ауур джумушну Деккуш улугъа ышанадыла. Аны бла бирге, анга немча аскерлени юслеринден хапар биле келирге буйрукъ бериледи. Эски У-2 самолѳтчукъ (кукурузник), тамада лейтенант Владимир Родимов (лѳтчик) бла Магометни алыб, душман аскерлени башы бла фронтну чегинден иги кириб кетеди. Атлы корпусну ала нартюх сабанны ортасында табадыла. Алагъа да хапар бериб, связны да джарашдырыб, кѳкге чыгъыб, немча аскерледен да хапарлы болуб, ызларына учуб келгенлей...

— Самолѳт энгишгетин учса, атыб уралмайдыла, — деб эсине тюшюреди Магомет. — Алай учуб келе тургъанлай, немча самолѳт башыбыздан пулемет бла от ачады. Окъ джангурдан къутулгъунчу, джаралы болгъанымы айтмай турама

да, болгъаным а къандан толгъанды, сора Володягъа: «Басалгъанынгы аяма, джаралы болгъанма» — дейме. Келиб тюшгенликде, техник, самолётха къараб, джер-джеринде 19 тешик, санагъан эди!

Ол джигитлиги ючюн, Деккуш улуну «Совет Союзуу Джигити» деген атха теждейдиле. Алай а «бандит» халкъны джашына ол атны джюрютюрге ким берлик эди эркинлик?! Ол Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланады.

Къызыл Байракъны экинчи ордени полковникни эсине «Маус» операцияны, «Джигит» атха экинчи кере тежелгенин салады.

«Эм уллу джигитликни Ата джуртха сиймеклик этдиреди», — дегенди белгили философ Жан-Жак Руссо. Ишексиз да, алайды. Джанлары ол сиймекликге кёбле къурманлыкъ этгендиле. Ол сиймеклик а туугъан джеринден башланады. Туугъан джери адамгъа джерни киндигича — арасыча — кёрюнсди. Терек тамырла тёнгегинден төрт джаньна джайылгъанча, игиликге учунмакълыгъы да алайда тууады. Хар адамны, туугъан джери арасы болуб, радиусу барды. Ол радиусну арасы — сени сезиминге ашау берген, сюерге юретген, халаллыкъгъа учундургъан, амандан тыялгъан джер — туб этилсе, сен кимсе?! Сиймеклик абстракция тюлдю, ол кимге эсе да, неге эсе да тагъылыб тургъан сезимди. Кёчгюнчю халкъланы аскерчи джашларыны ол сезимлерин къазауат джылла ёмюрде тюбемеген амалла бла сынагъандыла. Ол болумда «Ата джурт ючюн!» деб, башлары отха салыб, джанларын-къанлары аямай къазауат этгенлери бек сейир, бек асыл, кёбле ангылаялмаз ышанларыды, Уллу Ата джуртха кертиликлерин кёргюзген шартды. «Ёге этген къралны сюе билген джашлары», дерик эдим мен алагъа. «Артыкълыкъны хорларына, тюзлюкню хорларына толу ышанган джашла», дерик эдим мен алагъа...

Халкларыны кёчгенин эшитген аскерчи джашла не болумгъа тюше эдиле?

Керти да, ненча таулу джаш ёлмез джерлеринде кеслерин аяусуз этиб, окъ джангургъа чыкъгъандыла? Аны санын киши да айталлыкъ тюлдю. Джурту барны тамбасы, тюненеси да барды. Тамбланг болмазын ангыласанг, тюнененг туб болгъанын кёрсенг, джашаялгъан тынч болмаз... Деккуш улу уа...

— Джангылыч иш, терс иш болгъанды, халкъгъа зорлукъ этиле турады, деген болмаса, халкъыбызгъа бир кесекге да ишекли болмай эдим. Тюзлюк кесине джол ачаргъа керекди, деб джюрегим алайгъа байланыб эди, ол ышанмакълыгъымы тас этмегенлей, Берлинге джетген эдим. Халкъыбызгъа джетген къыйынлыкъны юсю бла да, аскерчи болмагъанымы



Деккуш улу улайгъан кёзююнде.

унутмагъанма. Не болумда да кесинге айтханынгы этдире, эсинги, акъылынгы керекли джерге бура билмесенг, сора къаллай офицерсе? — дейди Магомет.

Берлинде Хорламны биринчи парадында атлагъан къарачай киши, башха совет аскерчилеча, ёхтем бара эди эсе да, аны джюрегин кеси юйюнде ёгелик сынагъан халкъыны джазыуу, кёчюрюлюб келгенлерини экинчи кюнюне ёлген анасыны ахыр тылпыуу, атыла-къыйнала айланнган юй бийчесини джыламукълары мыдыхча кюйдюре эдиле...

— Акъылым алайды, — дейди полковник, — халкъланы кёчюрюю болмаса, Уллу Ата джурт къазауат джылгъа, джыл бла джарымгъа алгъа бошаллыкъ эди.

Кёчгюнчюлюкде къырылгъанланы эсеблемей къойсакъ да, къазауат джылгъа, джыл бла джарымгъа алгъа бошалса, къаллай бир аскерчи уруш окъдан сакъланныкъ эди! Кёчгюнчюлюк къуру кёчгюнчюлени джаралары тюлдю. Ол къыйынлыкъны ууу къралларын джакълай, къолларына сауут алгъан совет аскерчилени талайына джетгенди.

— Берия авантюрагъа хазырлана тургъанын мен алгъаракъдан да биле эдим. Къазауат бара тургъанлай, аскерлени талайын Шимал Кавказда тутханы, ол сескекли этмей къоймай эди. Къабарты-Малкъарда, Чечен-Ингушда, Къарачайда джукъгъа джарамай тургъан аскерле, кюн батханнга айлансала, къазауат аллай бир созулдукъ тюл эди, — дейди къарт аскерчи. — Къарачайлыла кёчюрюлюб бара, Саратовха джетген кюн, мен да ол тегерекде болмагъанма, андан хапарым болмагъанды. Арта билдим.

Билгенликге, къралны фашистледен тазаларгъа керекмеми, керек тюлмеми деб, ол соруу акъылыма да келмегенди. Башха къарачай джашла да, сёз ючюн, полковник Багъатырланы Харун, генерал-полковник Махаметланы Солтан, полковник Бадахланы Аскер, подполковник Акъбайланы Магоммет, офицерле Деккушланы Кемал, Дудаланы Шоллай, башхала да менича эдиле.

Мен ол кёзюуде Сталинград фронтда уруш эте эдим. Бир кюн штабха дежурствода тургъанлайыма, Генштабдан шифр-телеграмма келеди. Анда кёчюрюлген миллетледен аскерчилени фронтдан чыгъарыргъа кереклисиде айтыла эди. Мен не халны сынагъанымы ангылагъан къыйын болмаз. Алай болса да штабны тамадасы С. С. Бирюзовгъа келиб, телеграммадан хапар бериб, аягында: «Бу буйрукъ меннге дамы къатылады?» — деб сордум. Ол, меннге джигити къараб: «Керекли джерлеге билдир, ол сорууунгу уа бу джолдан сора эшитмейим», — деди...

Аскерчи джашларыбызны талайын къралны ол къыйын кёзююнде фронтдан тышына атханлары бюгюн хар кимге да белгиледи. Полковник ол тукъум сынаудан да бир джанында къалмагъанды.

Краснознаменная
2-я Гв. Танковая Армия

УЧЕТНАЯ КАРТОЧКА ВЕТЕРАНА

Фамилия *Деккуш* *улуна Маломе Малмуробат*

Имя и отчество

Год и дата рождения *28.12.1908 год*

Партийность *Член КПСВ с 1930 г.*

Время призыва *1 Января 1933 год*

Воинское звание *2-й лейтенант в отставку*

Батальон, полк

Бригада, корпус (дивизия) *33 Бригада ЗИТК 2-й ТА*

Должность *Командир взвода в/ч. 3-й полк*

Служил во 2-й Гв. ТА с *8.1942* по *июль 1951*

Время демобилизации и последнее звание *1955 году, 2-й лейтенант в отставке*

Место работы, должность *с 1.9.1956 не работал*

Адрес: Индекс *38741* Область _____ Город *Киевская*

улица *Резервурная* дом *4а* корпус _____ кв _____ тел. *3-34-68*

Участие во встречах *три раза*

1 встреча	2 встреча	3 встреча	4 встреча	5 встреча	6 встреча	7 встреча	8 встреча
<i>1967-2</i>	<i>1974</i>	<i>1980</i>					

Участие в отечественной войне

1 С какого и по какое время находился в Дейст. Армии с *1942 по 1945 год в/ч. 3-й полк*

2 На каких фронтах *Сталинградском, 4-м Украинском, 3-м Украинском и 1-м Белорусском фронтах.*

3 В каких крупных операциях участвовал: *Сталинградская, Миусская, Ковельская, Днепропетровская по освобождению с/в. в/ч. 3-й полк, Крымская, Белгородско-Харьковская и Берлинская.*

4 В обороне, освобождении и взятии каких городов принимал участие: *Сталинград, Шахты, Н. Шахтинский, Голубин/Волчанск, Николаев, Одесса, Восточный берег и Кверляны, К-к. Толстуха 5-й, Сел. Волка Ф. 5-й, Н. К. 5-й бригады 2-й Гв. артилл. полка.*

5 Какими Преподствительными наградами награжден и за что: *4 Преподствительных знака Знания, 2 ордена Звезды, Медаль за службу, 2 ордена Мужества, 1 ордена Мужества и 1 ордена Мужества.*

6 Работы, книгу или публикация указать группу: *2-й, 3-й, 4-й, 5-й, 6-й, 7-й, 8-й, 9-й, 10-й, 11-й, 12-й, 13-й, 14-й, 15-й, 16-й, 17-й, 18-й, 19-й, 20-й, 21-й, 22-й, 23-й, 24-й, 25-й, 26-й, 27-й, 28-й, 29-й, 30-й, 31-й, 32-й, 33-й, 34-й, 35-й, 36-й, 37-й, 38-й, 39-й, 40-й, 41-й, 42-й, 43-й, 44-й, 45-й, 46-й, 47-й, 48-й, 49-й, 50-й, 51-й, 52-й, 53-й, 54-й, 55-й, 56-й, 57-й, 58-й, 59-й, 60-й, 61-й, 62-й, 63-й, 64-й, 65-й, 66-й, 67-й, 68-й, 69-й, 70-й, 71-й, 72-й, 73-й, 74-й, 75-й, 76-й, 77-й, 78-й, 79-й, 80-й, 81-й, 82-й, 83-й, 84-й, 85-й, 86-й, 87-й, 88-й, 89-й, 90-й, 91-й, 92-й, 93-й, 94-й, 95-й, 96-й, 97-й, 98-й, 99-й, 100-й.*

Карточку заполнил *с.с. Малмуробат* *28.12.1980 г.*

Лак 311, Тир 2000

Полковник кеси кьолу бла толтургьан учёт карточкасы.

Деккуш улуну послужной списогуна кьарасанг, быллай затны окьюйса:

1933 джыл 8-чи январдан 1936 джыл 25-чи ноябргьа дери — аскер окьюуну джыллары.

1936 джыл 25-чи ноябрдан 1938 джыл 22-чи октябргьа дери — Тбилисиде аскер училищени курсант взводуна командири.

1938 джыл 22-чи октябрдан 1940 джыл 18-чи апрелге дери — Тамбов шахарда эскадрильяда командирни болушчусу.

1940 джыл 18-чи апрелден 1942 джыл 30-чу июннга дери М. В. Фрунзе атлы аскер академияда окъууу.

1942-джыл 30-чу июнда Иваново шахаргъа 10-чу резерв аскерге джибериледи.

1942 джыл 1-чи ноябрдан 1942 джыл 25-чи декабргъа дери — Сталинград фронтну 5-чи аскерини тахса отрядыны 1-чи бёлегини тамадасы.

1942 джыл 25-чи декабрда ауур джаралы болады.

1943 джыл апрелде — тахса отрядны башчысыны тамада болушчусу.

1944 джыл 8-чи июнь — аскерни тахса бёлюмюню башчысыны заместители.

1944 джыл 8-чи августда — 2-чи гвардиячы танка аскерни штабыны тамадасы.

1945 джыл 10-чу июнь — 1 Белорус фронт къурутулуб, аны управлениеси Германияда Совет Аскер къауумну управлениесине бурулгъанды.

Башхача айтсакъ, гвардиячы полковник Деккушланы Магомед, Сталинград, 4-чю Украин, 3-чю Украин, 1-чи Белорус фронтлада уруш эте, Сталинград, Шахты, Ново-Шахтинск, Сталино (Донецк), Николаев, Одесса, Варшава, Берлин шахарла ючюн баргъан сермешиулеге къошулгъанды...

Аны бла бирге, «Джигит» атха тежелсе, тежелгенича къала, алай болмаса да:

— 1944 джыл мени Москвагъа чакъырадыла. Тюзю, кёчпюнчюлюк бла байламлы излейдиле деб, ары кёлюм алай болуб баргъан эдим. Москвада уа 1-чи Белорус фронтну 28-чи аскерини тахса бёлюмюне тамадагъа салыргъа деб чакъыргъан кёре эдим, — деб эсине тюшюреди Деккуш улу.

Ол къуллукъда Вислагъа дери келеди. Польшаны фашистледен азатлагъан кёзюуде кёргюзген джигитлиги ючюн, аны «Крест храбрых» орден бла да саугъалаб, 2-чи гвардиячы танка аскерни 9-чу танка корпусну 33-чю бригадасына тамада этиб саладыла. Андан ары уа...

Берлинге элтген джолну хар элиси ючюн баргъан сермешиуле Деккуш улуну дагъыда-дагъыда сынар ючюн къалмайдыла.

«Джигит джарасыз болмаз» дегенлей, полковник фашизмни уясына джетгинчи окъ джараланы, джюрек джараланы да кёб сынады. Алай а эм уллу джарасы — кёчпюнчюлюк эди.

Кёчюб барыб, тюк-тюк болуб, саулай Орта Азиягъа чачылыб тюшген ахлуларына бир-бирин табаргъа къазауатда айланган Магомет бек болушхан эди. Кёчгюнчюлюкню башха къыйынлыкъларындан ауур тюл эсе, дженгил тюл эди, бир-биринден аджашхан адамланы бир-бирине таралмакълыкълары. Къысха адамынгы не сауун, не шауун билелмей къалмакълыкъ, ол сёнгюлмеген джюрек ауруу эди. Ол ауруудан кёчгюнчюлюкню ал эки-юч джылында кёбле термиле эдиле, ненча адам ол аурууларын да биргелерине элте, кёрлерине киргендиле? Бюгюн да бардыла алай джюрек ауруулары болгъанла.

Магометни адресин билгенле, анга джазыб, ол да аланы адреслерин бир-бирине ийиб, алай бла бир-бирлерин табханла болгъан эдиле. Джерни джангур тюл, адам джыламукъ джибитген къара кюнледе ол къаллай уллу насыб эди!

Деккуш улуну юй бийчеси, атасы-анасы да Къазахстаннга тюшген эдиле. Алайда ол кюн огъуна...

— Келтириб поездден тюшюргенлей, — деб хапар айтады Магомет, — хапчюкле бла анамы алайда къоюб, башхала не бар, не джокъ деб, джашар джер излей, джайылгъандыла. Колхоз къойла темир джолну юсюнде тургъанлай, анам, къызыгу келген поездни эслеб, малланы бери чыгъарама деб чабханды. Къойланы чыгъаргъанды, кесин а, чыгъар-чыкъмаз поезд джетиб, джели бла ургъанды да... алайда огъуна джюреги джарылыб къалгъанды...

Магометни атасыны, Мамурайны, къабыры да Къазах ССР-ни Свердлов районунда къалгъанды, ол келинини (Магометни юй бийчеси Люазаны) къолунда ёлгенди.

Люаза бла Магомет бир джерге джыйылалмай 1942 джылдан 1947 джылгъа дери тургъандыла.

— 1942 джылны аягында Люазаны Хурзукга адамларына кетгени бла ызына иймей къойгъан эдиле, — дейди Магомет. — Артда уа — кёчгюнчюлюк. Къазауатдан сора мен Германияда къалама. Ол да кёчгюнчюледен болгъаны амалтын, Москва эркинлик бермей, отпускагъа келгенимде да, 1946 джыл, биргеме алыб кетелмеген эдим.

Деккуш улу Германиядан Къазахстанны Свердлов районуна — адамлары джашагъан джерге биринчи кере 1946 джыл кследи. Ана да джокъ... Ата да джокъ... Джигит джашны ёсдюрген ата бла анагъа, Мамурай бла Къанауатха, джашларын кёргюзюрге джазыу къызгъаннан эди. Къабырлары да — экиси эки джерде. Сын ташсыз къалгъан къабырла...

Орта Азияда кюнлерини бирин эсине тюшюредиди Магомет:

— Майны арты, июнну аллы сюрем эди. «Суу къобханды, сууну башха джары бурургъа керекди», деб, хар кимни джыйыб, алыб кетедиле. Меннге Джамбулгъа барыб келирге керек болады да, автобусха чыгама. Автобусха миннген кёзююбюзде милиционер башкала бла кюрешмейди, бизникилени уа миндирирге унамайды. «Барын миндиресе, быллагъа былай нек этесе?» «Суу къобханнга барыргъа керекдиле». «Башхалагъа уа?...» Алай демлеше келебиз да, сора: «Минигиз! — деб къарачайлылагъа кёл бериб, милиционерге айланьыб: «Быланы барын да ишге элт!», — дейме. Автобусдагъыла кычырыкъ-хахай боладыла, унамайдыла. Милиционер кёчгюнчюлеге оноу этелгенликге, ол бирсилени джолларындан тыяргъа эркинлиги джокъду да. Бизникиле да, башкала да, мен да бирге джолубузгъа кетебиз.

Милиционер барыб тарыкъгъан эди да, экинчи кюн тамадасы мени чакъырады. Келеме. Сорууна джууабха: «Да мен сизге болуша эдим, адамланы ишге элт дегенимде, унамагъан эди», — дейме. Меннге не этерик эдиле?! Не этер къарыулары бар эди? Кёчгюнчюлеге керек эди болушлукъ...

«Игилик бла джигитлик бирди» дегенлей, Деккуш улу къолундан келгени аямай, 45 солуу кюнюн тауусуб, ызына кетеди. Къаллай солуу кюнле эдиле ала? Ачыу бла ачитхан кюнле. Ол кюнледе ангылагъан эди таулу киши халкъ туугъан джерине къайтмай, анга тынгы, насыб къайтмазын. Джуртуду халкъны къадамасы. Аны кёгю да, ташлары да, сууу да, кечеси да, джели-джангуру да джарсыу бла халкъны орталарында буруудула.

Деккуш улу солуу кюнлерин тауусуб, кёрген джарсыуларындан джюреги арыб, эриб, эзилиб, «кёчгюнчю» атны джюрютген юй бийчесин да къоюб (кёчгюнчюню тыш къралгъа иерге боламы эди сакъ комендатурагъа?!), кеси Германиягъа кетеди.

— Артда 1947 джыл Москва эркинлик бергенден сора, Люазаны Берлиннге Гриша барыб алыб келген эди, — дейди Магомет.

Гриша... Магометни къаллай адам болгъанын ангылар кюнюн, Георгий Скрипникни юсюнден да талай сёз айтыргъа тыйыншлыды. Аны юсюнден Деккуш улу кеси былай хапар айтады:

— Украинаны джауладан тазалаб баргъан кёзюуде, 1943 джыл, бир чачылгъан элни юсю бла ётуб бара тургъанлайыкъгъа, кърым тауукъ бла гугуруккуну туююше тургъанларын кёрюб, аланы джагъалашханларына къарарым

келиб тохтагъаным бла, хуна джанында олтуруб тургъан джашчыкъны эслеб къояма. Он джыл болгъаннга ушай эди, артда уа билдим — 13 джыл болгъан ёксюз джашчыкъ. Биргеме алыб келеме (андан сора да эки-юч джашчыкъгъа этген эдик алай). Германияда Гришаны, кесиме ординарец этиб, биргеме тутта эдим. Штабда да джарай эди. Немча тилни уста биле эди да, керек болса, тылмач да бола эди. Частда кечеги школгъа джюрюб турады. 18 джылы джетгенинде, Къазахстаннга адамларыма ашырама, алада джашаб, 11-чи классны тауусады. Ол заманнга Алийланы Умаргъа — Къыргыз университетге — Гришаны математикадан уллу фахмусу болгъанын, аккордеонда уста сокъгъанын (бир немча кишиге джюрютюб юретдирген эдим), немча тилни иги билгенин джазама. Къыргыз университетге кириб, аны бошаб, Ош шахаргъа ишге джиберилген эди...

Ма Георгий Дмитриевич Скрипникни мени письмома Ош шахардан ийген джууабыны бир кесеги: «Мен Деккуш улуну къолунда 1949 джылгъа дери тургъанма. 1947 джыл июль айда уа Магомет Мамураевични бийчеси Елизавета Шамаевнаны элтирге Германиядан Къазах ССР-ни Михайловка элине келиб кетген эдим. Ары келгенинде, аны адамлары меннге Магомет Мамураевични джашына къалай туберик эдиле эсе, алай джарыкъ тубеген эдиле, бек эркетген эдиле.

Демобилизациям джетиб, 1949 джыл апрелде, Германиядан бери къайтыргъа керек болгъанында, Магомет Мамураевич, неди мындан ары муратынг, деб соргъан эди. Алай бла, биягъы Михайловкагъа келиб, Деккуш улуну адамларында тохтаб, алайда бир кесек да солугъандан сора, кечеги школну 11-чи классына да джюрюй, ишге джарашдым.

Джашлыкъ этген кёзюлерим да болгъан эдиле. Окъууну къояргъа тебрегенинде, (меннге кёз-къулакъ болуб тургъанла, меннге джан аурутханла кёб кёре эдим) Магомет Мамураевич бла Елизавета Шамаевнадан письмо алдым. Ала окъургъа, билим алыргъа кереклими къаты эсгертиб джаза эдиле. Андан сора аллай затым да болмады. Къыргыз университетни физико-математика факультетине кириб, аны джетишимли тауусдум. Чыртда унуталмайма университетде окъугъан джылларымда Магомет Мамураевични отпускарларыны кёзюлеринде (эки кере), ол декан Сухомлиновдан эркинлик алыб, мени биргесине солутханларын. Мен ол къыйын джыллада аны ол сакълыгъы бла, болушлугъу бла — сёз бла, ачха бла да — алалгъанма баш билим.

Магомет Мамураевични халисин кѣргюзген не зат кьалгъанды эсимде, деб сораса. 1948 джыл полкнун командирин, полковник Деккуш улуну, частындан башхагъа кѣчюргенлеринде, ийнанныкъмысыз билмейме, аны кьолунда аскер кьуллукъ этгенледен бир кьауумла (ол кѣзюуде кьазауатдан сора аскерде кьалыб тургъанла кѣб эдиле) джылагъан эте эдиле.

Башхасын айтмай кьойсам да, меннге, джолда аллына тюбеген уланчыкъгъа, кьайгъырыуу огъуна, Магомет Мамураевични уллу адамлыгъын кѣргюзеди. Мен аны кючу бла джашаугъа толу адам болуб кьошулгъанма, ант этейим, кѣлтюртуб айтмайма, тюз, башымы алдамай, кесиме айыб келтирмей сайлагъан усталыгъымда ишлеб, бюгюнюме джетгенме, кьрал саугъаларым да бардыла.

Магомет Мамураевични юсюнден джазартгъа излегенигиз ючюн а, джюрек разылыгъымы билдиреме. Ол Совет Аскерни тюзлюкню тутхан, адеби-намысы, сыйы болгъан, джигитлиги озгъан командириди. Аскер саугъалары да анга мюкюлдюле (эм тыйыншы баш саугъасы уа анга берилмей кьалгъанды). Аны джигитлигини юсюнден хапар айтырыкъла аз тюзлюе, бардыла...»

Георгий Скрипникни (бусагъатда пенсионерди) письмосу бир тылпыу бла джазылгъанды. Айтханындан айтмагъаны кѣб болгъаны сезиледи. Башхасын айтмай кьойсам да... Тюз айтады. Башхасы алай кьалса да, бир джашаугъа «чагъаргъа» болушханы, бек уллу адамлыкъды. Орта Азияда кѣчгюнчю сабийледен ненчасына керек болгъан эди Магометча ышыкъ? Ненча таулу улан, Гришача, эшикге атылыб кьалгъан эди? Аланы ненчасына табылгъан эдиле Магометле? Люазала? Аллаи кьайгъырыуу амалтын ненчасы ажымлы ългенди?

Адам борчу — адам болургъа. Адам болгъан а, артыкъ да бек кьыйын кюнде, неден да кьыйынды. Эшта, Магомет бла Люаза Германияда кьалыб, атыла-сатыла айланнган кѣчгюнчю ъксюз сабийлеге берирге боллукъ джюрек джылыуларын украин джашчыкъгъа, Гришагъа, бере болур эдиле. Кьайсы сабийни да миллетлиги — сабийликди.

Кьазауат бла кѣчгюнчюлюк Магомет бла Люазаны бир-биринден беш джылгъа айыргъан эдиле. Бирге узакъ ъмюрню джашарыкъ, эки сабийге ата-ана боллукъ, хурзукчу джаш бла хурзукчу кьызны джазыулары бир-бирине сейир тукъум кьошулгъан эди. Ол кюнледен Магометге хапар айт деб тилегенимде, бир кесекни тынгылаб туруб, сора ышарыракъ да болуб, хапарын айтхан эди:

— Хурзукда Ёзденлары бла Деккушлары хоншу джашай эдиле. Мен 1936 джыл Тбилисиден отпусагъа келеме. Келсем, Байчораладан джууукъ джетген джаш «Люазагъа менден келечилик айт» деб тилейди. Келе тургъанлайыма, Люаза аллыма тоубеб къалады. Хайда, ушакъ этдик. Келечиликни да басдым. Ол а джууаб бермеди. Джууаб бермей къойса, атам бла эки къарнашдан туугъан къызгъа тилейме: «Напий, сорчун, не айтыркъма ызыма къайтыб барсам?» Напий кетеди да, терк ызына къайтады. «Оу, сора мен аллай бирни аны Байчора улу ючюн сакълабмы тургъанма? Ангъламаймыды мен кишиге бармазлыгъымы? Кеси этлсе элтди, элтмесе, меннге аны келечилиги керек тюлдю», деб къойду, — дейди Напий.

Аллай джууаб сакъламагъаныма, джунчуяракъ да болама. Алайда хоншу болуб эгешча-къарнашча турабыз да! Ангарылама, къалай болур, деб сагъыш этеме. Алай болса да, аны бла экиде тургъан Таубий хаджини джашы Зекерьягъа (джангыз анга) айтама. Ол ат бла айланыучан эди да, машина табылмаса, линейканы хазыр этсе деб, кёлюме келеди да, джун джыаргъа келиучю машина бла да сёлешеме. Люазаны да алыб «къачар» акъыл алсам, ол да джокъ, ол бири да джокъ.

Оразадамы эди, билмейме. Люаза хычынла чача тура эди. Анасы уа къойларын излей кетиб, ол да юйде джокъ. Юйлерине кириб келеме да, алай олтурама. Люаза аллыма хычынла салады. Акъылым алайды, биргеме Тбилисиге кетиб къалыргъа таукел болса, алыб кетерге. Ол чемоданчыгъын да джыйыб, тоб кирик, хазыр болуб тура кёре эдим. Ол хычынла да алай къаладыла, чыгъыб джаяу тебрыйбиз.

Бара тургъанлайыкъгъа, Зекерья ат бла ызыбыздан джетеди да, Чотчалагъа дери чемоданны элтеди. Чотчалада уа — бир той! Алайда да таныйдыла деб, адамлагъа кёрюнюрге къоркъуб... Бизни насыбыбызгъа, алайда — Черкескеге барлыкъ бир машина. Акъырын бардым да сёлешдим. Кесими чемоданым Микоян-Шахарда къарнашымда эди. Анам а — алада. Энди анам да, анда болуб, къалай этейим дейме да, анга да бармагъанлай, Люазаны да алама да Черкескеге кетеме, алайдан да Тбилисиге поезд бла джыйылабыз...

Люазаны анасыны къойчукъларын а берю ашаб, джангыз бир къозу, ташны тюбюне кириб, сау къалгъан кёре эдим. Мен Люазаны алыб кетиб, къойларын да Ёзденлары берюге ашатханларында, кеслерини тукъумдан Абил деб биреу: «Люазаны берю ашады, Ёзденланы къойларын да берю ашады» деб чам джыр этгенди. Мени да чам атым эди Берю.

Чотну билгенлеринде, той этдирликле къачыб кетгенлерин ангылаб, эки ана бир-бирлерин алгышлаб, бир-бири къолун тутхан хапар айта эдиле. Бизге уа, бир-бирине эришгенча, къой къакъ этле ийген эдиле да, биз да ала бла Тбилисиде «толу юй» болган эдик...

Магомет кюледи. Къалай игиди къарт адам джарыкъ кюлсе.

— Къыхасы, сизге макъа къакълар джылыгызда къой къакъ этле ашатыб тургандыла?

— Хо.

Магометни ётген джолунда узакъ джашлыгын, арт джылларын эсине тюшюрте келиб, 50-чи джыллага чакъырдым. Ол 1946, 1950, 1952 джыллада Орта Азияга барыб-барыб кетгенди. 1954 джыл а Нарсанага, кызчыгы Рита бла Люаза да биргесине, санаторийге келгенди.

— Нарсанага келгенибиз бла Люаза бла сабийни квартирге салама, кесим санаторийде джарашама. Ол ишибизни тындыргандан сора, Баскаевлеге келебиз. Врач бар эди да! Аны юй бийчеси Орусланы Мудалифни кызы, экиси да бир алапат адамла. Гитче Къарачайда райисполкомну председатели болуб турган Эбзеланы Аскер, ол да Баскаевлеге Казахстанда келиб тура эди. Эбзеледен Бияслан деб, ол да келеди. Олтурабыз алада, болганны сагынабыз. Хурзукга барырга оноу да этиб, кече да алайда къалабыз. Эртденбла къобсакъ, «ой, анам, анам! Ой анам, анам!» деб Бияслан юйюню тюбюнде ары-бери чабады. Кёнчегине кеселекке кирген эди да, бизни да алындырыб къоя эди. Алай болуб, Баскаладан да кеселеккени чыгарыб, алай чачылган эдик...

Къабартыда анамы джууукълары бар эдиле. Ары барсакъ, анамы эгчинден тууган майор джаш, джангы машинасы бла келиб тура эди. Ол джангы «Победа» бла талай адам болуб, Хумарада да тохтаб, джууукъга-тенгнге тюбөб, алайдан да Хурзукга келебиз. Мен таныган Хурзукдан джукъ да къалмай тура эди.

Бизни уллу тёнгертке юйюбюз бар эди. Аны бир агъачын къоймай, чачыб, къоратыб тура эдиле. Бизни арбаздан сакланган — анам юй артында орнатхан юч терекчик (бир алма, бир кертме, бир эрик). Юй тюбге отму салган эдиле да, ол терекчикле да джырмыланыб тура эдиле.

Чачылмаган къарачай юйледен бери-бери чыгыб, гюрджюлюле къарай эдиле. Болган а халек болуб эди. Деккушлада «Гебенеклени къазан» деб, уллу къазан бар эди. Юч ёзенде да аны билмеген джокъ эди. Он къой бла бир ёгюз

сыйына эди ичине. Арбагъа, 8 эркиши кѣлтюрѳб, кючден сала эдиле.

Аны да, дагъыда бизде (Деккушлада) къл кѳбуз бар эди. Аны да Тау Артына аудургъан эдиле.

Алайда джюрегими джылытхан джангыз бир зат болду: Хурзукда «Эршини тирмени» деб барды. Анга киреме да, кирсем, бир сванлы, кеси да тауча билген. «Не этесе былай-да?» — десем, ол: «Тирменни сакълаб турама, иеси къайтхынчы чачыб кетмесинле деб», — дейди. Ичинде джашаб тура эди. Ол заманда джашар юйле ансыз да джетише эдиле. Разылыгъымы айтыб, кесине да табханымы бериб, андан алай айырылгъан эдим.

Чачылгъан юйлеге къарай-къарай, Хурзукдан чыгъыб кетдик...

Къарачайны туугъан джерине къайтыргъа эркинлик табханы бла Деккуш улуну аскер кълулугъу тауусулгъаны бир джылгъа тюшген эдиле.

— Мен 1933 джыл аскерге Нарсанадан кетгенимча, 1956 джыл да бери къайтхан эдим. Мен биринчи келген эдим Нарсанагъа, менден сора Тока улу, аны ызындан Семен улу Магомет, — деб саулай Къарачайгъа огъурлу кюнлени эсине тюшюреди къарт таулу...

48 ДЖЫЛНЫ — КЪОНАКЪДА

Темирджанланы Фатимагъа мен письмо джибергенли сау джылджарым ѳтдю. Джашауундан хапар алыргъа излегеними айтыб джазгъан къагъытыма акъдан, къарадан да бир джууаб иймей, тынгылаб тургъаны, не «хосун», не «огъайын» билмегеним, мени тынгысыз этеди. Келинине телефон бла сѣлешиб, хапар соргъанымда, ол: «Къарыусуду да, джашауун эсине тюшюрюб къозгъалса, джюреги тутуб кълалырма, деб кърккъабыз. Джараны чучхугъанча... деб кеси да унамайды. Ким биледи, кесинг тубесенг, сеннге «хо» деб кѳярыкъ эсе да. Кесинг унаталлыкъ болур эсенг а...» — деди.

Москвагъа учаргъа керек болду. Ары учхан а не эди, джолум болурму ансы?! Бир-бирибизни танымагъаныбыз, телефон бла сѣлеширге (ол дачасында кѳре эдим) да мадар чыкмагъаны, джюрегини ауругъаны, унамагъаны... Фатимагъа «барама» деб билдирмегенлей, халындан да хапарсызлай, кеси кесиме «таукелге нюр джауады» деб, кѣл эте, письмодан сора алты айдан джолоучу болдум. Джолда уа: «Тюберге унамай кѳйса уа?» «Кел, джууукъ бол демесе, босагъасындан не деб атларыкъма?» «Аурукъсунуб тура эсе уа?» «Мени



Темирджанланы Фатима туудукълары бла.

джюреги алмай, хапар айтыргъа кереклиге санамай къойса уа?» «Ётген ишден тюш иги дегенлей, джараланы нек къозгъаб айланаса, десе уа?» «Таныгъаным тюл, билгеним тюл, сеннге ичги сёзюмю айтырча, десе уа...» — дей, керекли, керексиз, тыйыншылы, учхара соруулагъа да джюрегими ашата, самолётха миндим.

Къоркъуу, таукелсизлик, аккыллылыкъ джюрегин кючлесе, дуниясын унутуб айланган да, Аллахны эсгере башлагъанча, мен да ангымы чайкъагъан сорууланы Аллахны аты бла джыгъаргъа кюреше келиб, къралыбызны ара шахарында тюшдюм.

«Кёчюнчюлюкден хапар алыргъа Москвагъа учаргъа неге керек эди, къайсы къарачайлыны босагъасындан атласанг да, ол джарсыудан хапар айтырыкъ табыллыкъды», дерикле да болурла, ала да тюздюле. Алай а мен былайда ташкёпюрчю киши Темирджанланы Шахымны кызы москвачы Фатиманы юсюнден хапарлагъа тынгыларгъа излейме. Бу тиширыу кёчюнчю болмагъанды, аны бла бирге ол ачы джарсыу аны джашау джолун да бурулмаз джанына бургъанды, аны джазыуун да, джангы чакъгъан гюл тахтаны буз ургъанча, чанчакълагъанды.

Алай эсе, келигиз, хапарны аллындан башлайыкъ.

Темирджанланы Фатима Тушино шахарда джашайды. Ол Москваны бир кыйырыды.

Москвага келиб тюшген кюнюмю эртденбласында Фатимага телефон бла селешдим. Аппаратны чархын бура, «къайсы тилде селешсем керекди...» деб сагышландым. Джуртундан тышында, адамларындан кенгде къыркъ сегиз джылны джашаган тиширыу, къайдам, ана тилинде селешелемиди?! Мен бир оюмда тохтагынчын, къулагыма «алло» деген таууш келди. Къарачайча джууаб этелмедим... Мен орусча, ким болганымы билдириб, письмому да сагыннганымда... ол меннге «эсимдеди, эсимдеди» деди ана тилинде.

Къарачай тилден орусчага кече, орусчадан ана тилибизге кече, экибиз да бирча эки тилни бир-бирине алмашдыра, телефон бла сау сагатдан артыккыны халкъыбызны, танышны, шагърейни... юслеринден ушакъ этдик. Къарачай «тауушха» тансыкъ болуб турган амма эки тилде да бирча уста селеше эди, алай а меннге «доченька» деген болмаса, «кызым» деялмай эди...

— Кел, джууукъ бол, — деди ол ушагъыбызны аягында. Кесинги да таныт, мени да таны. Мени таныб да не этериксе, тюрсюнюм, сыфатым да къалмагъанды.

Хапарымы уа... Не этесе аны?! Къазауатха бармагъанма, джигитлик этмегенме. Халкъым бла болмагъанма. Неми джазарыкъса?! Джюрек джараларымы къозгагъандан сора, ийнан, хапарым сеннге джукъ берлик тюдю... Къаллай бир адамым къырылгъанды, халкъыбызга къаллай зырафлыкъ, артыккылыкъ джетгенди, мен а энтда джашайма... Мне стыдно, что я еще живу, — деб орусча къошду.

— Тоба-асто, алай къалай айтасыз? — дегенимде, сёзю тереннге кетеринеми къоркъду да, башха, джылы ауаз бла:

— Кел, кесинги кёрмегенлей, ауазындан джюрегим илешди, юйде селеширбиз. Джангыз тилерим: ауур соруула бериб, къатылыкъ этме меннге, — деди. Дагыда сёзню алай мыдах халда бошамайкымы деди да:

— Эшикден кирсенг, мени эслемей къояргъа боллукъса, кёрмей къалсанг, энишге къарарса, мен энишгеде боллукъма. Арт кёзюуде къадалыб ызыма ёсеме, — деб кюлерек да этиб къошду.

Тушино шахарга, Фатиманы фатарына, мен кюнорта бола келдим. Кеси айтханча, алашачыкъ болмаса да, къонакъбайым токъ, къысха бойлу, кёзлери суйюм тёкген тиширыуду. Адамны джашауу ызын халисинде, сыфатында, къарамында да къояды. Москвачы къарачай амма хошкелди-

син айтыб, мени төрге олтуртуб, кеси барыб, башына хота джаулукъчукъ кысыб (чох кысыб) келиб, туурама олтуруб, хычын эте тебрегенинде, хулгу джугу кюллерына, ышаруу джарытхан бетине къарай, «анда, кесибизде джашаса Фатима, кьаллай амма боллукъ эди» деб келди келюме.

Узакъ Москвада эки Фатима (бири кьонакъбай, бери кьонакъ) бир табакъдан бир хычындан «бисмилля» этдик. Валя, амманы кызы, келтириб аллыбызгъа чай салгъанында:

— Юйден айранны кьурутмагъанча джашайма, кесимикиле бери айрансыз келмеучендиле да, кьорлугъуму керти къарачай айран бла джангыртханлай турама, — деди Фатима. Бир кесекни джукъ айтмай туруб, тюнголген ауаз бла. — Не келсин, мында кесибиздеча иги айран болмайды, былайыны сютю башха хансладанды да, — деб кьошду.

Джашаууну юч этиб экисин Москвада ётдюрге да, хар не «кесиники» бла «былайыныкына» юлешиниб тура кёреме...

— Анам мен туугъан кюн ёлген эди, — деб башлады кьонакъбайым хапарын. — Анадан да ёксюз эдим, джазыуум туугъан джеримден да этди ёксюз... Ташкёпюрге туугъанма, анда школгъа джюрюгенме, ызы бла Микоян-Шахарда устазлыкъ техникумну тауусханма. Ол 1935 джыл эди. Ол джыл Джангы Къарачай элге устаз этиб ийген эдиле. Ол себеден биринчи сохталарым джангы къарачайчыла болгъандыла. 1936 — 1937 окъуу джылда уа Нарсанада Сабий юй кьуралады да, ары завуч этиб ашырадыла. Ол бизни ёксюзлеге деб ачылгъан эди. Алай а, кесинг билесе, къарачайлыла ёксюзлерин къралгъа бермейдиле да, аны себедли атасыз-анасыз болуб, кеслери башларына къалыб тургъан ёксюз сабийлени тыш шахарлагъа айланыб джыйгъан эдик. Экинчи джылында мени Ташкёпюрге ишге кёчоредиле.

Ол 1940 джыл эди. Ол кёзюуге къазауат болмай кьалмазлыгъы белгили эди да, устазланы отпускарларыны кёзюуюнде лагерлеге ашырыб, анда аскер сауутладан атаргъа юрете эдиле. Джашау а биягъынлай бара эди. Устазлыкъ ишими бек сюе эдим. Классны звенолагъа юлешиб, бир-бири бла эришдириб, окъууларын алай кьурааргъа кюреше эдим. Дерследен сора ююлерине ашырыб иймей, ол аякъ кёпюрге бла ётдюрюб, джырны да кьутурта, гурт тауукъ джюджеклерин тизгенча тизиб, сау классны киногъа элтиучен эдим, тепсерге юретиб, ансамблле кьураб... Аз-кёб да туугъан элиме хайырым джукъгъаны ма ол эки-юч джылда болгъанды...

1941 джыл исполкомну кесинде госпиталь ачадыла да, школда да ишими бардыра тургъанлайыма, кеси разылыгъым

бла анда да физкультура бла багъуну бойнума алама. Ансамбле бла ишлегеними да къоймайма... Джарыкълъкъны, тойну-оюнну, чамны-накъырдамы суйген адам эдим.

— Эшта, тири да болур эдигиз, — деб къошдум мен да.

— Ол заманда тири, патриот болмагъан джокъча алай эди, — дейди Фатима, нелени эсе да эсине тюшюре. — 1942 джыл болады. Къазауатдан джюрегибизни басар хапар келмейди. Къолуна сауут алалгъан бары кетгенди. Ол джыл Москвадан, Москва тегерегинден адамла эвакуирован болуб, аскер заводла къалыб кетиб, алада ишлерге ишчиле деб, урунуу фронтха вербовка башланады. Мен да джазылама. Кесим а керти фронтха кетер акъылым барды. Мени вербовкагъа секретарь этедиле. Адамлары бла тёрт эшелонну ашырабыз (ала бары джерлерине джетгинчи, Азау тенгизни къатында бомбежкагъа тюшюб, алайда огъуна бары къырылыб къалгъандыла). Мен секретарь болгъаным себебли, къагъытланы, башхасын хазырлай, ахыр эшелоннга къалама да, ала кетгенден сора, юч кюнден Черкесскеден чыгъабыз. Бизле билмегенликге, ахыр эшелон андан чыкълъгъынчы огъуна, аны къайры барыгъы белгиленгенди: Москваны буйругъу бла, анга бронь салыныб, Тушино шахаргъа авиазаводха джол тутады. Ол заводну джарашдырыб, аны ишлетиб башларгъа, деб ону этилгенди.

Бююнча кезюмдеди «Тушино» деб къара чайыр бла багъанагъа кенделен урулуб тургъан къанганы юсюнде джазыу. Джашлыкъ, джигитлик, къоркъа билмеу... Фронтха бир кирсек деб келиб (ол кезюуге уа Москва тегерекден фронт артха ыхтырылыб эди), немчаланы кермегенликде... Келиб тюшгенибиз бла, тегерегиме къараб, окъ-тоб тауушну эшитмегеними ушатмай, поездни тамадасына: «А фронт къайда?!» — деб соргъан эдим да, артда да унутмай эди аны. Бир кесек заман ётгенден сора ангъладым, бизни ишибиз да фронт болгъанын. Къаты ишлей эдик...

Черкесскеден 1942 джыл июнь айда чыкълъгъан эдик. Июль айда Тушино шахарда авиазаводда ишлеб башладыкъ. Мен баргъан эшелонда менден сора къара чайлы джокъ эди... Онунчу цехде техника контролер этедиле да, урунуу фронтубуз башланады.

Болгъан кечинмегим да юйден келген письмола болуб, письмо джаза, письмо ала турама. Къатымда уа башымы салыр адамым джокъ. Не джаны бла да къыйын, учхара заман. Джашауну аллай кезюулери адамланы не тюрлю шартлары да уятычандыла. Аллай чюйре болумда бирле джигерликни,

джигитликни эм асыл, эм мийик юлгюлерин кёргюзтедиле, бирле уа... джануар кьаннга кириб кьаладыла. Аманлыкчыла топ-толу, кеслери да джукьдан артларына турмай. Ол болумда джагьынг болмаса, джанынгы сакьлагьан, башынгы айландыргьан да, айтыб айталмазча, бек кыйын.

Алай да болуб тургьанлай, юйге джазгьан письмоларыма джууаб алмай тохтасам боламыды! Бир, эки, юч... он... джыйырма письмом джууабсыз-джууабсыз кьаладыла.

Халкьгьа джетген кыйынлык мени унутдуруб кьойгьан эди. Бир белек замандан ала-чола хапарла эшитеме. Джашаудан да, адамларымдан да, халкьымдан да тюнгоleme. Не ди амалым?! Сау уллу дуняны башында кьарачайлы болуб кесим джангыз кьалгьанча, джюрегиме аллай бир такьырлык келеди.

Кесибизде, областда, Онбиринчи шахтада шахтер болуб ишлеб тургьан Василий Тимофеевич Ткач деб, менден абадан, украинлы, бир эшелонда келген эдик. Ол меннге кезкьулакь бола, керек джерде билек бола туруучан эди. Бирге келгенибиз, бир джерден келгенибиз, тишируу, онсуз деб да кьарай болур эди. Кеси да иги адам, тынч адам... Аны бла джашаууму байлайма... Ёлюб кьалмагьандан сора, джашау этерге керекди. Тамырларынг да юзюлюб тургьанлай, «тамблам» деб аллынга кьараялмайса, тамблангы кералмайса. Бюгюн а... бюгюнюнгю уа кьалай болса да ётдюрюрге керексе...

Андан сора джыллада бир-бири ызындан юч сабий — Коля, Валя, Володя — тууадыла да, ала джашаугьа байлайдыла. Аталары 1942 джыл келиб авиазаводда электрик болуб ишлеб башлагьаныча, ол ишинден чыкьмагьанлай, ахыр кюнюне дери урунуб турду.

— Кьаллай бир болады Василий Тимофеевич ауушханлы?

— Беш джыл ётдю... Айтханымча, ол сабийле туугьандан сора ала кьайгылы болама, ишими да кьояма. Беш джылны ишни атын да айтмай, аланы аякь юсюне салама.

Сабийле аякьланганларында, ишлер кёл алыб, халкь окьууну район бёлюмюне барама. Талай джылны школда ишлемей тургьанымы билиб, «огьай» дей да бир тебрейдиле, дагьыда, урунуу китабчыгьыма кьараб, тамбла огьуна ише чыкь деб, кюндюз ал башланган класслада, ингирде аскерчиледе ишлерге буюрадыла.

Кьазаутдан сора джыллада Тушинода аскер частла шахарны оюлгьанын-чачылгьанын аякь юсюне салыб кюреше эдиле. Алагьа деб, кечеги школ бар эди.

Ишлеб башлайма. Миллет школада орус тилден окьутурукь устазланы казырлагьан Н. К. Крупская атлы экиджыл-

лыкь курса бар эдиле. Кесим да алагъа киреме. Арта устазлыкь институтну да заочно бошагъанма. Алай ишлеб тургъанлайыма, мен окъутмагъан аскерчиле да «бизни къара тиширучукъда окъурубоз келеди» деб билдиредиле да, халкъ окъууну район тамадасы: «Фатима Шахимовна семизчикди, эки джарты этсек да эки къауумугъузгъа да джетерикди», — деб, чам да этиб, менден ууакъ сабийлени алыб, ишими саулай да кечеге школгъа кѣчуреди.

Бир джолда частха СССР-ни Къоруулау Кючлерини министрствосуну комиссиясы келеди. Тамада замполит Агарков Леонид Васильевич деб бар эди, ол келгенлеге аскер кийимле кийдириб, мени дерсима келтиредиле да, кеси уа ма «сеннге джангы сохтала» деб кетеди. Сау ийыкъны дерслериме джорюйдюле. Сынау иш берсем а, «джангы сохталарым» биле-биле, халатла иедиле. Ары дери да сезген эдим бир джукъла. Сора замполитге айтама:

— Кѣзюме кѣргюзтме келтирген «сохталарынгъ»!

Ала джумушларын тындырыб кетедиле, ызы бла уа «Красная звезда» газетде мени юсюмден статья чыгъады.

— Ол газет джокъмуду кесигизде?

— Эшта-эшта, аны сан этиб, сакълай билмегенме. Талай джылдан кимге эсе да керек боллукъду деб, кимни акъылына келлик эди.

— Къайсы джыл эди ол?

— Айталлыкь тюлме. Эки-юч джылдан бери (джыгъылыб, башымы ургъанлы) эсим азыб, башымда джукъну туталмай къалгъанма. Билиб, таныб тургъан адамларымы атлары бир-бирде эсима тюшоралмай къалама, даталаны уа къой да къой...

— Газетни юсюнден айта тура эдигиз...

— Хо, газетде статья басмаланнгандан сора, редакциядан мени телефон бла сорадыла да, былай айтадыла: «Сизни къарнашыгъыз излейди. Сиз огъай тюл эсегиз, адресигизни анга берир эдик». «Мени къарнашым... Мени къарнашым къалмагъанды. Халкъым кѣчюрюлгенди, къырылгъанды. Не къарнашым? Билмейме...» — дейме. «Темирджанладан аскерчи джаш. Сизге эгечим болургъа керексиз, дейди». «Беригиз. Беригиз адресими. Алай а кеси излеген адамны кѣрмесе, джореги къыйналмасын. Анга хазыр болуб келсин».

Мени халымы ангылаймыса?! «Ата», «ана», «къарнаш», «эгеч» деген сѣзлени татыуларын унутуб бошагъан, ол сѣзледен тюнтюлюб тургъан бир адамгъа: «Къарнашынг излейди сени» деселе...

— Ызы бла уа не болады?

— Не эсе да излей, Москвада ГУМ-гъа барама. Аны уа, ичине кирген эсенг, билесе, ортасында фонтан, эки джаны уа балконлары бла этажла. Мен экинчи этажда тургъанлай, арлакъдан таза къарачай тилде, 25 джылны мен бир сёзюн эшитмей тургъан тилде, эркиши ауаз:

— Анам, сеннге барыргъа эшикни табмайма! — дейди. Тиширыу ауаз да тюрбюнден:

— Къалай табмайса? — деб сейирсинерек сорады.

Ол ауазла санларымы ток ургъанча титиретедиле. Джиклерим джызылдагъан эдиле. Джашны да кёреме (17 — 18 джыл болгъан улан) — менден узакъ тюл эди кеси да, фонтанны къатында тиширыугъа да кёзюм илинеди, ол да мени эслейди (эсли адам болур эди), нек эсе да къачыб башлайма. Бир палахдан къачханча, шашхынлыча болуб, къайры, кимден, нек къачханьмы да ангыламагъанлай къачама. Бююнча эсимдеди «Концелярия товарла» деген бёлюмде, ол тиширыу мени джетиб, билегимден тутханы.

— Кимни къызыса? — дейди, ол дейди, бу дейди, тилим тутулуб, джукъ айталмайма. Сора тамам аманнга кетгеними ангылайды да, айтады: «Эгечим, мен сени бу халда къоюб кетерик тюлме, бир тюрлю болгъанса, юйюнге элтирге керекме» деб, бирге келеди. Джашы да, дагыда нёгери ногъай къатын, ала да, ол кече менде къаладыла. Сёлеше келиб, ногъай тиширыу Хасанланы Абул-Керимни ташатын суюб тургъанын, ол а аны сезмегенлей къалгъанын айтады. Сора къарачай тиширыу да:

— Сосурлары юдегилери бла, Абдул-Керим да, башхасы да сау-эсен къайтхандыла, — десе, мен:

— Къайдан? — деб сорама.

— Орта Азиядан! Билмейми эдинг сора?! — деб, сора ол хапарны башлайды. Кечени узунуна созулгъан къыйынлы хапарны, халкъны джюрегине ёмюрлюк джара болуб тюшген къыйырсыз-учсуз ачыуну керти хапарын...

Ол кече биринчи кере сау джашагъаныма уялгъан эдим. Адамларыма, джериме, халкъыма термилиб, кесими тамам къыйынлыгъа санаб тургъанлайыма, халкъгъа джетген учуз-лукъну хапарын эшитгенимде, сау къалгъаныма, ол кюннге дери джашаргъа мадар табханыма уялгъан эдим. Аны бла бирге адамларымдан кимни болса да табар эсем а деген умут да тюнлюб тургъан джюрегимде туугъан эди.

— Ол тиширыула ташкёпюрчюлени таный эселе, сизни-киледен бир джукъ къалай айталмадыла?

— Огъай-огъай. Ким сау, ким шау деб таныгъанынгы-бил-генинги джокълайса да, аладан а хапарлы тюл эдиле, бир сёз бла да сагъынмадыла меникилени.

— Темирджанладан джашха къалай тюбешгенигизни...

— Казбек бла мен экибиз эки къарнашдан туугъанлабыз, — дейди Фатима. — Ол джылджарымны алгъа хоншу частха тюшгенди да, аскер къуллугъун бардыра бергенди, мен да ол тегерекде ишлеб айланганма, не келсин, бир-бирингден хапарсыз болсанг... «Билмеген бла болмагъан бирди» деб аны ючюн айтадыла, эт адамла бир-бирибизни сезмей, бир джерде алты айны джашаб тургъанбыз.

Газетге ол статья чыкъмаса, ол аскер къуллугъун тауусуб, джукъ да билмегенлей, юйюне кетерик болур эди, мени насыбыма, газет мени юсюмден хапар айтыб, ол статья да Казбекни къолуна тюшюб, Казбек да аны окъуб... Къысхасы, Агарков бир кюн, биргесине да аскерчи джаш, бизге юйге келеди. Аллындан, «келликме, биргеме да адам келтирликме» деб, джукъ билдирмегенди да, ол Казбекди деб, акъылымда джокъду. Саламлашыб бошагъанлайыкъгъа аскерчи джаш: «Бу мени эгечимди! Бу мени эгечимди! Бу мени эгечимди!..» — деб андан башха сёз ауузуна тюшмей, алай айтыб къайтарыгъа къалады.

— Мени джюрегим келтиюралмайды, — деб замполит кетиб къалады, мен а къачыб кухнягъа киреме. Казбекни хоншула юйге киргизтедиле. Мен а, эки аягъым да къыйылыб, кухняда турама. Хоншуларым билеклеримден тутуб, анга элтедиле. Бир-бирибизге къараб экибиз да сюелебиз...

Мен юйден кетген кёзюуде Казбек сабий эди, ол бек тюрленнген эди да, кеси келмесе, мен аны таныяллыкъ болмаз эдим, ол а кёргенлей ангылагъан эди ким болгъанымы.

Таныгъан дегенлей, кесим сынагъан затны айтайым: адамгъа джыйырма беш джылдан тюбесенг да, ол сен билген тукъумдан эсе, кёзлери бла тукъум энинден ушатыб къояса.

Хы, мени Казбекге келтиредиле да, «кимни джашыса» деб къарачайча соралсам дейме, не келсин, соралмадым ана тилимде. Ол да меннге орусча «Али-Солтанны джашыма», — деб джууаб берди. Эки къарнашдан туугъанла! Джылджарымны бир-бирибизни кёре тургъанбыз, танымагъанбыз ансы.

Казбек бла мен тюбешгенден сора аскер журналистле бизни юсюбюзден экинчи да джазадыла.

Андан сора Казбек мени дженгил-дженгил джокълагъанлай тура эди. Меннге да аны келгени уллу къууанч болуб, хар

джол сайын аллына табханымы салыб, «быланы ашаб бошамасанг, иерик тюлме» деб, алай эте турама. Менден хапар джиберме, садаквачыча барыб, адамларымы бир сынайм, деб да кёрдюм, алай а Казбек кьюуанчын ичинде тыялмай, Ташкёпюрге хапар ийген эди.

— Джыйырма беш джылдан сора туугъан элигизге биринчи кере келген хапарыгъызны бир айтыгъыз.

— Биринчи кере Казбексиз, онджети джыл болгъан Коляны да биргеме алыб, кесим келген эдим... Поезд бла Джёгетей Аягъына джетиб келебиз. Вагондан къараб, Къобанны ташларын кёргенлейиме, меннге бир джылау тиеди. Джюрегим асыры толгъандан, таууш чыгъармагъанлай, алайда ичимден сарнаб джылагъан эдим. Къююлгъан джыламукъланы сюртюб къолумдан келмей... меннге алайда бир кюн джетген эди. Мени Къобанны ташлары джылатхан эдиле алай.

Таныгъаным-билгеним болмагъан орус къарт къатын, алай бузулгъанымы кёрюб: «Къызым, туугъан джерингде эртдеден бери болмагъанмыса?» — деб соргъан эди. Нек джылагъанымы къалай эсгерген эди эсе да... Бу тукъум тансыкълыкъ да бир тюрю джылата болур...

Казбек телеграмма берген болур эди дейме, Джёгетей Аягъына адамларым келиб тура эдиле. Поездден тюшгенибиз бла тенг: «Байдымат, къайдан чыкъдынг?!» — деб юсюме джабышхан эдиле.

Ташкёпюрге джыйылгъаныкъдан сора, ата, ана джууукъларым да (сау кългъаны) тегерегими аладыла. Мен таныялмагъанланы келтириб, аллыма сюеб:

— Байдымат, кимди бу? — дейдиле.

— Бу Темирджанладан, бу Джашаккуладан... деб алджамай тукъумларын айта эдим. Хар ким кесини тукъумуна ушаб турады да.

Алайда бир джыламукъ тегюлюу этди. Джылаб турурум келе эди. Сёнгюлмеген бир джылау тийген эди меннге. Тишлерими къаты кысыб, джюрек джараларымы тунчукъдуруб, 25 джылны джашаргъа кюрешиб туруб, адамларымы орталарына тюшгенимде, джыйылыб, тыйылыб тургъан джыламукъну барын да тегерге керек болду. Аны юсюне да адамларымы джартысы джокъ болгъан эдиле: бирлени къазауат башсыз этиб, бирле кечгюнчюлюкде кырылыб... Къарт анам джарлы джокъ. Анамы къарнашы, джанымча кёрген Джашаккуланы Ибрагим джокъ, юй бийчеси Уллучукъ, сабийлерин аджашдырыб, кьюу башы бла къалыб тура. Кёчюб келгенинде, Ташкёпюрге юйюне къайтыргъа кесин унаталмай,

къарнашыны къатыны бла джашай эди. Бир къызы адамларын излей келиб, «милиционер эди атам, аны эсгереме, анам къатангы адам эди, ариу адам эди, бу бизни юйюбюз эди» деб, юйню таныгъанды, анасын а таныялмагъанды. «Мени анам огъуна болур, алай а аны таныялмайма», — дегенди къыз. Не келсин, Уллучукъ да аны кесине къысалмагъанды. Къыйынлыкъ акъылын, эсин, сыфатын да алыб бошагъан эди аны. Къыз да сабий заманындан кезюнде къалгъан анасын излегенди, хариб. Уллучукъгъа «къалай ийиб къойдунг?» дегенимде, «къайдам, хар нени да танийма дей эди, мени уа таныялмады» деб, алай джууаб берген эди. Къыйынлыкъ аны сант этиб къойгъаннга ушай эди. Кесинги юйюнгю алыб берейим, дегенимде, унамагъан эди, хариб, «ол юйде алыныб къаллыкъма» дей эди.

— Эгечден, къарнашдан кимлени табхан эдигиз?

— Юч къарнашымы (Гочар, Басханукъ, Байлыкъ), джангыз эгечим Тамараны. Келген кюнюмде огъуна къаллай бирге келгеними сорууб, ата джууукъларым бла анамыкъыла, кюнлени экиге юлешиб, быллай бир кюнню Темирджанланыкъыса, быллай бирини да Джашаккуланы деб бегитедиле.

— Эки къаууму да къурманлыкъла кесген болур эдиле?

— Хо, аны айтыргъа излейме. Темирджанлары къурманлыкъ этедиле да, бир заманда ашагъан-ичген, той къызыуу бара тургъан кезюуде, мени къартлагъа чакъырадыла. Ана тилимде аланы кёллерине джетерча сёлешалмай къалама деб, олду къоркзуум.

Чакъырадыла да, меннге Аллахны алгышыын этедиле, Васягъа да, сени сау-эсен сакълаб бююннге, джетдиргени ючюн деб, кёб иги сёз айтадыла, кесин да мындан ары баш кюеуге санайбыз деб, рюмкаланы кёлтюредиле. Меннге да къуядыла аракъы. «Къууана эсенг, къолунгдагъын ичиб къууандыр бизни!» «От эсе да ич, адамларынгы табханынга керти къууана эсенг», — деб къадаладыла.

Башымда гюлменди джаулугъум (къайсы эсе да бергенди тилегенимде), къолумда рюмкам, таза къарачай тилде сёлеширге дыгалас эте, айтама:

— Къайда, не болуб айланнган эсем да, бююннге дери юйюме джетелмей джашагъан эсем да, сиз юретгенча айланьыргъа кюрешгенме. Сиз бермегенни билмейме — аракъы ичерге юретмеген эдигиз — сиз юретгенча къайтыб келгенме. Эсиртиб къарарыгъыз келе эсе уа, мени ёсдюрген Къобанны суундан ичиригиз, 25 джылны термилген сууумдан ичсем,

ол мени аракъыдан эсе бек эсиртирикди, муну да... — дейме да тамадагъа узатама. Ой, алайда меннге айтылгъан асыулу сёзлени къой... Тамада аракъыны ичеди. Шапаны суугъа иедиле. Къобузну да «сёлешдире», стаканны эрнине дери толтуруб, уллу той бла Къобанны суундан къолума туттурадыла. Дуня меннге къарайды, къобуз согъулады, мен а ичиб башлаялмай джунчуйма. Чачаяма деб къоркъама. Уртлам этиб джухтан къалай къыйын эди. Гюлменди джау-лукъну бир къанатын бетиме тутуб, тауушсуз ичерге кюреше, сууну ахыр тамчысына дери ичиб, стаканны шапагъа узатама. Сора тамада ортагъа чыгъады да, мени да чакъырады. Тепсерге уа уста эдим. Къазауатха дери беш ансамблим бар эди. Сабийлеге тау тепсеулени юретгенлей туруучан эдим. Бирин къоюб, бирин айтайым. Частда устаз болуб ишлеген кёзююмде, джылын биягъы мен айталлыкъ тюлме, къызыл Аскерни кюнюне конкурс боллукъду, аскерчилеге бир тепсеу юретелмезмисе, дейди да замполит. Сора башлайма Кавказ джанындан келген джашланы джыйыб, алагъа тау тепсеуню юретиб. Репетициялагъа кишини къоймай эдим. Терезеден да киши къарамасын дейме да, алагъа да беллерине дери газетле джабышдырама. Юретеме джашланы, кесим а къалай юретеме! Тепсеген кёзюуде къолланы, аякъланы къалай тутаргъа, къымылдатыргъа кереклисин кесим шиндикде олтуруб тургъанлай кёргоземе. Юренгенледен башха киши кёрмейди, деб турама да. Конкурс болады да, Москва областны аскер частларыны араларында меникиле экинчи орунга чыгъадыла, сора айтама: «Экинчи орун мени къарт болгъанымы кёргозеди, мени ансамблерим биринчини кишиге бермеучен эдиле». Аскерчиле кеслери уа алгъан орунларына бек къууаныбдыла. Сора замполит алайда: «Фатима Шахимовна джашланы тепсерге къалай юрете эди, билемисиз?» — дейди да мени репетициялада олтуруб тургъанлай «тепсеучюмю» хапарын айтады. Тынгылагъанла харх боладыла, мен а «сен аны къайда кёргенсе?» деб сорсам, хапар айтады: «сен терезелени тюблерин газет бла джабханлыкъгъа, биз баш этаждан энишге къараб, терезени ачыкъ джеринден сени репетицияларынгы кёрюб тура эдик».

Валяны да юретген эдим тау тепсеуге. Аскер частны мен къурагъан ансамблинде ол да тепсей эди.

Хы, аны айта тура эдим, тамада бла тепсерге чыгъама. Къарачай тойда тепсерге! Мени туугъан джеримде мени ючюн къуралгъан тойда! Джыйырма бла беш джылдан сора! Асыры къууаннгандан джюрегим джау чыракъча эриб

баргынын сезе эдим. Кеси кесиме бир субайчыкча, бир дженгилчикча кёрюне эдим. Алай бара эдим!.. Алай бара эдим къарачай тойда!.. Колягъа тюл, меннге онджети джыл болгъанча, алай эди тепсей тургъан сагъатымда халым. Къобан суудан керти да эсирген эдим, къанатланнган эдим... Алайда намысын да, адетин да унутмагъан, Къобанын да, джерин да унутмагъан, джырын да, тепсеуюн да унутмагъан деб, талай алгъыш этедиле.

Меннге сёз берилгенинде, «къабыргъа» бла «къабыр» деген сёзлени бир-бирине алмашдыргъан эдим да, къартланы алларында берген «экзаменимде» халатым ол болгъан эди...

— Адамны туугъан джери... — дейди Фатима, — аны бла тенглеширирча башха джукъ берилмегенди адам баласына. Джууукъну-тенгни табханлы бери, Ташкёпюрге биринчи барыб кетгенден сора, бир джылны аллын башлаб, аягына дери Москвада джашарыкъма демейме. Джыл сайын кетерикме, къайтырыкъма туугъан джериме дегенлей, ма энтда джыйырмадан аслам джыл ётдю. Мен мында кыркъ сегиз джылны къонакъда джашайма...

Кыркъ сегиз джылны — къонакъда...

— Тамыры юзюлгенден уллу джарсыу джокъду, — дейди ол. Кёчгюнчюлюк мени тамырымы юздю. Мен да сабийлерими тамырларын юзерге... кёлюм бармайды. Ала мында туугъандыла, мында ёсендиле. Москвачыладыла ала. Аны бла бирге меннге багъалы затла алагъа да багъалыдыла. Мен суйгенча, ала да суюдиле халкъымы, мени тукъумуму алгъандыла. Мен айтыб тюл, кеслери. Аллы Валядан башланнган эди. Артда эки джаш да ана тукъумларына кёчгендиле. Уллу келиним къарачайды.

— Сабийлеригизни юсюнден бир талай сёз айтсагъыз.

— Джашла экиси да музыкантладыла. Къарачайда джырлай билмеген, джырны суймеген болмагъанды, была да ары тартыб, кеслерин музыкагъа бергендиле. Кыз устазлыкъ институтда немча тилден дерсле береди. Коляны джашы музыка училищени бошаб, ол да атасыны джолун сайлагъанды. Бютеу да сегиз туудугъум барды. Туудукъларым кимбиз дерик эселе да, сабийлерим кавказчыладыла. Кесим а... Туугъан джерим — анда, джаным — анда. Санла уа мында тюрт-мюрт этедиле. Неди амалым, сабийле мында тамыр ийгендиле...

Адам джюрегине багъалы сёзлени бир тюрлю бир айта биледи. Алай кёрсенг, сёзлени кеслерини джюрек бла ёлчеленнген ауурлукълары болгъанын сезесе. Хо, бир-бир сёзлени татыулары да барды. Фатима «Туугъан джерим», «Адамларым»,

«Кавказ», «Къобан суу», «Къарачай той» деген сёзлени айта, аланы татыуларын, асыл татыуларын сезе эди, деб акъылым алайды.

Дагъыда бир соруу бердим къонакъбайыма:

— Къайсы тилде сагъыш этесиз?

— Эки тилде да, — деб джууаб берди Фатима.

Аны эшитгенимде, Туугъан джуртуну, къазауатха дери джылларыны, адамларыны, халкъыны юслеринден ана тилинде сагъыш эте болур, дедим кеси кесиме. Ана тилини татыуун бир кере сезген адам, джюрегине багъалы затланы юслеринден башха тилде къалай сагъыш этелир?! Джюрекни тили ана тилди...

Къайсы бирин айтайым?

— Къайсы бирин айтайым? — деб башлагъан эди хапарын Теберди шахарда джашагъан Кипкеланы Совет-Джан. — Немчаладан чекген къыйынлыгъыбызнымы? Кёчгюнчю болуб сыннганыбызнымы? Бюгюн да ачыулары сёнгмеген джюрек джараларыбызнымы? 41-чи джыл башланган къазауат 45-чи джыл бошалгъанлыкъгъа, 43-чю джыл кёчюрюлюб, 57-чи джыл ызыбызгъа къайтханлыкъгъа, ол джылланы ызлары энтда дуня джарыгъын башхалача серге къоймайдыла.

— Немчала келген кёзюуден...

— Ол кёзюуге, атам, Кёбекланы Зекерья да (1937 джыл ауруб ёлген эди) болмай, анам бла кесим къалыб тура эдик. Джангы келген заманлары. Биз, ёлген болуб, Джёгетейге кетиб къайтсакъ, арбазыбыз немчаладан толуб тура. Эсиме тюшсе, энди къоркъама — алагъа кетигиз деб, къыджырагъан этген эдим. Уруб къойсала, не этерик эдим? Къарасам, юйден да немчала бир тиширыуланы тарт-соз эте, алыб чыгъыб келе. Алаймы кёреме, аузум от чагъады: «Сиз-сиз сора быланы былайгъа тахтандыргъан! Бош юй табыб...» — дейме да къара къанны къуяма. Алагъа да кетигиз десем, бири джылаб, юйге кириб кетеди. Кеслери уа ючеулендиле. Ызындан кирсем: «Биз аланы сюйюб иймегенбиз, къоркъуб ийгенбиз. Бизге ашарыкъ этигиз, деб киргендиле...» — деб джылаб хапар айтадыла. Стол юсюнде уа этми дейсе, джауму дейсе, бышлакъмы дейсе. Биз бир тюл, хар кимни да бар эди ашары. Хазыр затха бошланган эдиле да...

Сора къызла айтадыла:

— Бизни бери бир амма келтиргенди, биз кесибиз келмегенбиз. Мен «не амма?» дей тургъанлайыма, атамы эгечи



Кёбекланы Зекерьяны кызы Кипкеланы Совет-Джан. 40-чы джылла.

эшикден тюшюб къалады. Сора ол: «Была чууут кызлады-
ла. Быланы Невинномысскеден немчаладан къачырыб, Хо-

ламлыланы Мухтар алыб келгенди. Келсе келсин, кеслерини юйлеринде немча абчарла джашайдыла. Аны амалтын, Апаслада киши да джокьду, ала кимлени эсе да букьдургьандыла деб да ишек этерик тюдюле деб, дыгаласдан Мухтарны анасы Пердаус, сиз кесигиз да болмагьанлай, бери келтириб, «Абдул-Маликни джаны сау болса, аланы ёлтюртмез», деб кьоюб кетгенди», — деб хапар айтады.

— Кьой, кьызчыкь кьой. Аллах саулукь берсин алагьа да, бизге да. Аллах сууаб базманыбызгьа джазсын, — дейди анам. Ма ол кюнден башлаб, ол юч чууут кьыз биз не ашасакь, аны ашаб, биргебизге джашаб турдула. Абдул-Малик «бюгюн кьоркьуу джокьду» деб билдирсе, экиси эшикге чыгьыб да бир кире эдиле. Бирини уа таза чууут сыфаты бар эди да, ол хариб башын эшикге кьаратыргьа кьоркьа эди. Экисине уа кьарачай кьызладыла, деб кьояр эдинг.

Абдул-Малик, кеси алай джандетде джатсын, «Апас былай джетсин» деб билдириб кьоюучан эди. Анам барса, Апас анамы атыды, сора «кьызланы анда джашыр, бери букьдур, юйден кьорат», кьайдам, дагьыда не айта эди, болумгьа кёре, алай эт, былай эт деб, юрете эди. Кьуру бизге тюл, кьоркьуу болгьанны барына да, эс табдыргьанлай, мурдарладан адамланы башларын джанлатыргьа болушханлай тура эди. Майна, Сапени, партеец эди да хариб, гитчеликден да колхозда ишлеген, джигер тиширыу. Абдул-Малик: «Партбилетин кьоратсын, тас этмесин, билген джерине терен асырасын», — деб ышанган адамындан анга да алай айтдыртхан эди.

— Ким Абдул-Малик эди ол?

— Джанибекланы Абдул-Малик. Немчаланы заманында ол былайыны бургомистри эди да. Ол бу кьуллукьгьа, джамагьатына джакь болурма деб, иш этиб кирген кёре эдим, бизни уа андан хапарыбыз болмагьанды, — дейди Совет-Джан. — Кёблени джанларын кьалдыртхан эди.

— Чууут кьызланы юслеринден айта тура эдигиз.

— Ий Аллах, атларын да унутханма. Бири — Мария, бири Нина болур эдиле дейме, ючюнчюсю да...

— Совет-Джан, ала Холамлылары кьутхаргьанла, деб Кьочхарланы Аскер джазгьан чууут кьызла тюлмюдюле?

— Хо, хо. Айта турама да аланы Невинномысскеден Холамлыланы Мухтар алыб келген эди, тургьанлары уа, кьоркьгьанларым алай кьууанч бла джашасынла, немчала кетгинчи бизде эди. Невинномысскеден алыб келген джаш аланы эшикге кьыстаб кьояргьа деб келтирмегенине не сёз, алай а, кеслеринде тутаргьа кьоркьуб, бизге келтириб, бизде тургьанлары хакьды. Тюзю алайды. Кьочхар улугьа тюбеге-

нимде, кесине да айтханма: «Джаза эсенг, тюзюча джасанг а», — деб. Аллах къараб турады, терси неге керекди?! Аллах кеси сакъласын.

— Ала къачаннга дери турадыла сизде?

— Былайы немчаладан ариуланнгынчыгъа дери. Хы, аны айта башлагъан эдим: ол мурдарла январны ючюсюнде кетген болур эдиле, дейме. Бириндеми, экисиндеми, алайын унутханма, ол кюн Абдул-Малик да джукъ билдирмегенди, Аллах кеси джазыкъсыннганды, ансы анамы, къызланы да ёлтюрюб кетерик болгъандыла. Анам экинди намазгъа олтуруб тургъанлай, Добар деб бир къайыр итибиз бар эди, ол тамам бек чабады. Адамны кириб келгенин чууут къызла сездиле да, хариб... бири къачады да буфетибизни ичине киреди, туб джанына, экинчиси орундукъ бла къабыргъаны араларына сугъулады, юкюнчю уа... Ызыбыздан аман бла къуугъан ол этген зауукъну этге эди, ичи къалтырай болур эди, башын къайры атаргъа табмай, орундукъгъа джатыб къалады. Ол кеси да къарачайлыгъа бек ушай эди. Ит да ахырсы бир джугъун джыртды дер эдинг, мыллыгын атыб, алай чаба тургъанлай, немчалы эшикке джетиб, эшикни урса, ыргъагъы да чартлаб, эшик ачылады. Алай кючлю ургъанды да, къаны келлик. Босагъадан атлагъаны бла, орундукъда къызны кёрюб, орундан бери тартыб атады да, сора къыз бла солдат джагъалашыб башлайдыла. Анам а, намаз къыла тургъанды, салам берирге заманы джетген болмаз эди... сора къызны буубуб, кесине да «иуда, иуда» деб герохну тирей башлагъанында, анам салам берлигин да унутуб, олсагъатлай мыллыгын немчалыгъа атады. Печ башында табхачыкъда паспортун алыб, анам хариб аны кёргюзюб, ол мурдаргъа: «Моя дочь, одна, бог, я...» деб кеси билгенча айтыргъа кюрешгенди. Алай айтханы бла солдат ол къызны къояды да, анамы кёкюрегине герохну тутады: «Айт, сенде иуда къызла бардыла», — деб джабышады. Ол джарлы да: «Аллах, адам. Намаз. Вот одна, моя, дочь» деб джармаларгъа кюрешгенди. Ала алай ёрелешиб тургъанлай, биягъы ит чабады. Анам алай айта эди: «Энди бу гяурну къолундан бошадым, Аллах, иманлы къулларынга сен негер эт, дерге кюреше эдим» деб. Сора эшикден экинчи немча кириб къалады. Келгени бла, дей эди анам, ол солдатны джалкъасындан тутуб, тартыб чыгъыб тебрейди. Сенчагъа джетгенлей, герохну аягъына миндириб тура болур эди, алайда атылыб къалады. Быланы да халларын кёзюнге кёргюзт. Ала кетедиле, была уа къычырыкъ-сыйыт боладыла да, бир-бирине джа-

бышадыла, «Апасны да бизни амалтын уруб кыояды деб, кеси-бизни унутхан эдик», — деб джылагъандыла кызла. Орундукъ бла кыбыргъаны араларына сугъулгъан, солдатла кетгенлей, чыкыгъанды бери, шкафха кирген а, бекленгенди да, чыгъалмагъанды да кыалгъанды. Ол алайда не зауукъ эте болур эди, ха! Къоркыгъаны бла кыалай эсе да, сугъулуб кетиб... Не этерик эдиле, шкафны табхасын, ол а чюйле бла бегиб тургъанды, кыобаргъандыла да, кызыны бери алгъандыла...

Бир-бирлерине кыарашыб, ол кече алайда алагъа джетген дуня...

— Сен ол кече кыайда эдинг?

— Мен а... Декабры 31-де, немчала кетер кюнледе, Кипкелагъа келин болуб барыб, ол кече аны бла болмагъанма юйде.

Кипкелагъа сен 42-чи джылы ахыр кюнюнде бараса... Андан сора уа?

— Андан сора уа не? Немчала январны ючюсюнде кетген эдиле, болгъанны да кыатышдырыб, ичлери кыатышырыкыла, — дейди Совет-Джан джюрексиниб. — Мен джангыз болгъаным амалтын, анамы кесин кыоймайбыз деб кыайнларым, бизни анама ийиб кыойгъан эдиле.

— Томпаны да, сени да?

— Хо, кыайын юйюмде ай да турмагъанма. Хар затчыгъымы (отоу керегими, башхамы да) тизиб, отоу кыураб, омакъланыб тургъанлайыма, джаш заманында хар не да башха тюрю кёрюнеди, кёчюрю, деб келедиле да... Сени джауунг бизлей болсун...

Ол кёзюуде мен совхозда юч ишни бардыра эдим: касирлик да эте эдим, учётчик, дагъыда бир ишим бар эди, энди унутханма. Совхозну кёгети кёб эди, аны сатыб, ачхасын меннге бере эдиле. Мен аны юйге алыб келе эдим, касса биз аны берир заманнга дери ишлемей эди. Сора эртденбла ишге бара, аны кассагъа элтиб, ишге алай келиучен эдим. Ол ачха да джанымда тургъанлай, кетемен кыайгъы келеди. Эркишини атасы, прирезкада болуб, ол ары чакырыб, бу да, ары кетибди. Анам бла менбиз юйде. Кёчюргенле Хаджи-Ахматлагъа келедиле, ол Советде ишлей эди, анама да кыысха джууукъ адам. Бизге келмеген эдиле. Хаджи-Ахмат арбазындан кыычырады: «Апас, бизни нек ашырмайсыз!?» «Кыайры?» «Да бизни кёчюрген этедиле!» «Кыайры кёчюредиле?» Сорууна джууаб табмагъанында: «Ау, мен сизден кыаллыкъ тюлме!» — деб чабыб юйге киреди. «Хайда, джый! Биз да тебрейик! Мен Хаджи-Ахматдан кыаллыкъ тюлме!»

Былай отоуума къарайма да... кёзюм кыймайды аны чачаргъа, «ояргъа». «Огъай анам! — дейме, — Биз кетерик тюлбюз». Сёзюмю эшитирге унамаса, сора: «Мен кетерик тюлме!» — дейме. Джюрегим унамайды джасалыб тургъан отоуну чачаргъа. Анам а: «Хайда! Хайда!» — дей, Хаджи-Ахматлагъа тебрейди. Солдатла ары иерге унамасала, Хаджи-Ахмат абчаргъа тилейди, сора ол сорады: «Ол (Апас) къарачай тюлмюдю?» «Къарачайды». «Сора олму кваллыкъды? Тебресинле!» Алайда бизге да солдатла келедиле. «Адам башына джюз килограмм — мюрзеую да, рысхысы да», — дейдиле. Анам анга да узалады, мынга да узалады. Солдат а алыб, бир джанына салыб «кзуру джюз килограмм» деб барады. Мен а отоуума тиерге кёзюм кыймай, дагъыда ма алай туруб турама. Мен да алай сымпайыб тургъанлайыма, гюрюлдеб бир машина келеди да, юсюнде да Боташланы Яшка, ёлгенди хариб, ол да кладовщик эди, мени да, аны да конторгъа чакъырадыла. Эрлай ачханы да алама да, машинагъа миниб, кетиб къалама. Анам да ызымдан: «Оу, мен сенсиз не джырыкъма?» — деб тыхсыб къалады. Конторда ачханы да береме, сора баш бухгалтер, орус къатын, ол айтады меннге: «Совет-Джан, сиз барлыкъ болмазсыз». «Нек?» «Да сиз бютеу тамадала бла шагърей, сизни кёчюрлюк тюлдюле». «Алай болур, биз кваллыкъ болурбуз», — дейме. «Атангы ол китабчыгъы турамыды?» «Турады». Атамы, хариб, «1912 джыл, август» деб, юсюне алтын чыбыкъ бла джазылыб, джазма китабчыгъы бар эди. Тебердиге келген белгили адамла, атам джол усталары болуб, таулада айланганла, анга адреслерин джазыб, къол ызларын кююб баргъан эдиле. Бусагъатда ол китабчыкъ Черкесскеде музейдеди.

Ол тишируу бла аллай ушакъ да этиб, джюрегими да басыб, алайдан чыгъама. Яшка уа джау да, бышлакъ да, бал да алгъан эди складдан. Мен а... бир джукъ ала билсенг а? Андан алмагъа эдим да, юйюмден ала билге эдим...

Контордан чыгъаргъанлары бла, юйге къайтармагъанлай, бусагъатдагъы 5-чи санаторий, ол заманда сабийленики эди, элтедиле да алайда тюшюредиле. Анам да алайда. Не алгъанын соргъанымда, хапар айтды: «Не аллыкъ эдим, алыргъа кыймадыла. Джастыгъымы, кюйюзюмю, тикген машинамы («Зингер») башын, ёлген джеримде ёлур, къалгъан джеримде къалыр, дегенме да алгъанма. Ол кюйюзню, ала да кыймай тургъанлай, алыб, машинаны анга чырмагъанма. Ун къабчыкъ, гардош къабчыкъ. Бир ун къабчыкны салдыртмай кыйдула. Не джуургъан, не тешек алдыртмадыла, джангыз сени джангы сырылгъан эки джуургъанынгы бердиле».

Кече алайда къалабыз. Биз да алай тургъанлай, Кипке улуну да алыб келедиле. Аны да нёгерлери бла Сынтыны төбен джанында бир сакълауул юй бар эди, совхозну мюрзеуюн ала келиб, алайда кечеге тохтагъанлары бла, танг аласында аякъларындан уруб уятыб, Сынтыгъа дери арбалары бла келмеге къоюб, алайда арбалары да къалыб, кеслерин машина бла алыб келиб, ол да бизни алай табады.

Ма ол кече, кёчюрюр эртденлерини кечесинде, ий мени Аллахым, Аллах къараб турады, кёзюбюзден, къашыбыздан джууукъ Аллах, ийнеклени ёкюргенлери бла, итлени улугъанлары тохтамагъанлай, танг юсюбюзге атыб къалгъан эди, мен а джукъ да сезмей эдим. Сора бир сауут сыннан, чоюн зынгырдагъан... Энди ол кимге да белгили, мени атамы алмастысы бар эди. Ол алмасты юйню артында джатмадан «доб» деб ары да, бери да тюшюб, сабий анасындан айырылса, джылай-джылай, хыр-хыр болгъанча, ма алай, бир тюрлю сынгсыб, тангнга чыкъгъан эди. Анам анга кеси азыкъ салыб туруучан эди да, аны тесукъасын эшитиб: «Мынга уа не къара кюн келгенди бюгече?» — деб. Эртденбла уа... къарачай чоюнубуз белинден эки болуб, челеклирибиз гютдю-гютдю болуб тура эдиле. Энди аны алмасты этмеди эсе башха уа ким этерик эди?!

Джэгетей Аягъында вагонлагъа минебиз да... Онтогъуз кюн бла онтогъуз кечени къайры, нек баргъаныбызны да билмей, джолоучу болабыз. Оу-шау эте, джолда бизге джетген зарауатлыкъны къайсы бирин айтайым?! Къанаматладан Эсауа деб, бир къарт бар эди бизни бла бир вагонда. Къызы бюгюн да сауду, Сапият деб. Кеси джараууна деб тюшсе, хариб, тохтагъан джерибизде, ол вагонланы тюблери бла кетиб, кетиб-кетиб... адам болмагъан джер излеб бара эди... Джылы сександан атлагъан, эки къашы кёзлерин джабыб, чырайлы адам эди. Сора къызы атамы эгечинден туугъаннга къычырыр эди: «О, хахай, Зулкъарнай, атам кетди, бир чаб!» Алыб келир эдиле сора. Алыб келсе, тилей эдик, кимибиз джылай эдик, кимибиз уруша эдик: «Эсауа, былай къалай этесе, басыб кетсе, не этерикбиз? Шо, Аллахынг ючюн, сау бир джыйылайыкъ къайры элтирик эселе да», — десек, ол: «Къоюгъуз, къой, къой! Мени бир адам этими учун кёрмесин ансы, басыб кетсин ол машина», — дей эди. Аман бла, иги бла кюрешиб, Зулкъарнай олтурталмай эди биргесине: «Мен чепкеним бла джабайым, сен бир чёк да къал», — дегенликге, эшитирге излемей эди джарлы Эсауа. Зулкъарнай аны вагонну тюбюнден алыб ненча келиучен эди!..

Адебни-намысны эм уллу байлыкъгъа санагъан халкъны эркишисин, тиширыуун да, къартын, джашын да джатханлары-тургъанлары, кеси джараулары деб сан этмей, малланы ургъанча, бир тукъум бир таблыгъы болмагъан агъач гюрбелеге уруб, 15 — 30 кюнню элтгенлери, ёлумден да бек сындыргъан эди аланы.

«Намыс болмагъан джерде насыб, берекет болмайды», деб эшите ёсген джаш тёлю, хоншу къартла бла бирге урулуб»...

«Амалсызгъа къалсала, эс ташлаб... Эс ташласала уа... ол джыйлыб тургъан тегюл да тегюл... Аязыса, дунягъа кезлерин ачалмай...»

«Юлерибизден чыгъарыб, бизни эл къабырлагъа джыйгъан эдиле. Аскерчиле юсюбюзге ёрге туруб, кеси джараууна барыгъа излегенни да, арлакъгъа жанлаб, ишин этерге кыймай... Къызлагъа бир зырафлыкъ джетдирген эдиле.»

«Джыллыгъы келген бир эркишиге къарын ауруу тийген эди да... Джылаб тилей эди, «эй, сыйлы джамагъат, айыб этмегиз» деб.

Вагонну тюбюн тешген эдиле да эркишиле... Алайгъа джабыу тутуб, алай...»

«Поезд тохтагъан джерде, миллет, къумурсхалача, тёрт джанына джайылыб, бир-биринден жанлаб, поезд тюбюне кириб... Кеси джараууна бармаз ючюн, ашамай туруб, рахын тартханла бар эдиле...»

Унутмайдыла, къурутмайдыла Совет-Джан да, башхала да джолда халкъгъа джетген сыйсызлыкъны. Бир-бирлерине адеб-намыс эте билгенлери, ол ёмюрден бери да къарачай халкъны масхабха тартхан эм уллу кюч болгъанды. Аны теблерге тюшгенинде, къартла джыламай не этерик эдиле?

— Ачдан да, кирден да, уялгъандан да, ахырыбызгъа джетдириб, онтогузунчу кюнубюзге Пахта-Арал деб бир джерге келтиредиле. Танг джангы атханлай тюшген эдик. Сора бизни, малланы юлешгенча юлешиб тебрейдиле: «манга мынча керек, анга анча керек» деб. Кимни машинала бла, бирлени арбала бла, узакълагъа баргъанланы тюеле бла да элте эдиле. Къазахлы «абанбызсыз?» дегенинде айтмагъанмыды Джоджур: «Ай, Аллах аманынга къарарыкъ, мындан аман бизге не болдурлукъса? Аман болгъан былай болур да, энтда мындан аманныдамы излейсе бизге!» — деб, хариб, ауузу от чагъыб. Аланы «аманмыса?» дегенлери «игимисе?» дегенликлери болгъанын билмей чамланнганды да джарлы.

Джети юдеги болуб, бизни бир юдегиге тарлыкь этерик бир бёлмеге урадыла да... къалайгъа орун салыб, не этгени-бизни кесинг бил. Ала уа 1937 джыл тутулуб кетген джарлыла джашагъан юйчюкле. Биз барыргъа ала къырылыб бошаб тура эдиле. Ала кеслери орнатхан терекчиклени бутакъларын керкиб-керкиб джазгъанчыкълары тура эдиле. Столланы, шиндиклени тюблерине да кёб адамланы атлары, тукьумлары джазылыб эди.

— Ала къырылыб бошалыбмы къалгъан эдиле?

— Хо. Бизден алгъаракь баргъан немчала, латышла, эстонлула, литвачыла болмаса, башха киши джожь эди, — дейди Совет-Джан. — Кеслери да джалан аякъ айлана эдиле. Барынг да алай къууанч бла джашагъыз, аякълары макъала къалай эселе, тамам алай — кысты-кысты джарылыб, дукьур-дукьур болуб. Эркишиле «лапти» деб бирлени да кие эдиле, тиширыула уа — джалан аякъ. «Была макъа ашайдыла», — дей эдиле. Джер-джерде уа таш макъаланы къабларын кёре эдик, ичлерине да къанлары джагъылыб — макъаны къабындан тартыб, джыртыб аладыла, дей эдиле. Аллаи хапарла айтсала, «оу, мен джарлы, оу мен хариб» эте, кёллюбюзге чабар умут эте, къартны, джашны да. Сора бир кюн, биз ишге деб чыгъыб тургъанлайыкъгъа, эки эркиши бир кастролчукьну эки ташха «къондуруб», къурай бла тюбюнден от тамыздыла. Биз арлакьдабыз. Исмаил деб бир иранлы бар эди, ол кастролчукьну аягъы бла уруб иеди. Уруб ийсе, аны ичинден макъала чыгъыб къачадыла, хариб, суу макъала. Ол эки кишини да Исмаил табаны бла, табаны бла туюеди. Ала да джыйырылыб къачадыла. Макъаланы зауукьдан ашай эдиле деймисе?! Исмаил арлакьгъа джанлагъанлай, чабыб, макъаланы биягъы кастролчукьгъа джыядыла да, ала от эте къаладыла, биз да кетебиз. «Ай, мен джарлы, мен хариб», — деб ол кюн да къаллай бир джылагъан болур эдик?!

— Ма ол юлеге, келиб, ингирде кирген эдик да, — деб эсине тюшюреди Совет-Джан. Кече къалыб, танг аласы бла Мырзакьул деб бригадир, джетиб, къабыргъаны туююб, ишлеяллыкьны, ишлеялмазлыкьны да, мамукьгъа сюрюб кетген эди. Алай ишлеб башладыкь. Канарланы белибизге къысыб, ол да ызыбыздан созулуб, джый да айлан... Тамам ауур болгъунчугъа, сюррей айланыб, тарталмай къалсакь, бир джерге салыб, этеклерибизге джыйыб келиб, анга къуюб, ма алай эте ишлей эдик. Планны уа берирге керек эди. Биз болгъан джерде онбеш минутха къумда гаккы бише эди. Джатсакь (юде джатар кюнюнгю бар эди?) быстырны суугъа

сугъа эдик да, бек сыкъмайын, алай тургъанлай, аны юсю-бюзге джабыб арбазда джата эдик. Тютюнлеб, кебиб къала эди эрлай. Эки-юч кере этгенибиз бола эди. Кечени узуну алай этиб турургъа... танг аласы бла туруб ишге кете эдик, нени джукъларыкъ эдик?..

Алай эте турабыз да, барынгы да Аллах сыйласын, сылтау-лу эдим, канарны суйреб айланганым зауукъму этдирлик эди, джети айда сабий кетиб къалады. Ингирге больницагъа алыб келедиле. Меннге джан киргизтедиле, сабий а... сауму, шауму туугъан эди, къайдам. Андан бизге хайыр болмайды, ёлген эди.

Беш кюнню джатама юйде. Беш кюнден сора, анам уш-хуурчукъ джылытыргъа иранлы хоншубузгъа киргенлей, бригадир «ишге чыкъ» деб келиб къалады. Орунда тургъанлайыма, юсюме сюелиб: «Турмаймыса? Тур джумуш-ха!» — дейди. «Къобаллыкъ тюлме». Къоймайды. Мени алыб кетиб къалады. Барама. Ары джетгенлейиме, кёлюме чабады. Бары да ёлгендиле, алай джандетде джатынла, Абулукъ бир къолтугъумдан, Мёлскей бир къолтугъумдан кириб, юйге алыб келедиле. Ол кече къалама юйде, эртденбла биягъы, «шыб» деб джетиб, эшиклени тюеди. Сегиз сагъат болур эди, ол ишге къууучу замандан кеч. Келсе, биягъы анам иранлылагъа тирмен тартаргъа кетиб тура. Биягъы кириб келеди да, сюеледи юсюме. «Да, тюнене да элтдинг да къоймай, кёрдюнг не болгъанымы. Джокъду къарыуум», — десем, къамчини келме къойду сора. Юсюме джабыб тургъан джууургъандан ётуб, этим ачымады, алай а... Кипке улу прирезкадан алыб келген джууургъан эди. Кесим элтгенле-ни, сёгуб, чачыб, къумачларын чепкенле этиб сатханбыз, ашарыкъгъа бергенбиз.

Къазахлыны джууургъанны къамчи бла ургъаны, мени ачитмагъанлыкъгъа, уллу таууш этдирген эди да, иранлыны къызчыгъы арбазда ойнай тургъан болуб, ургъанын кёрюб: «Ой анам, бригадир Совет-Джанны тюе турады!» — деб чабыб барады. Анам джетиб, къазахлыны ашхы туюсе боламыды! Аны да юсюнде ичи тери, тышы палатка къумачдан тигилген бир габрасы бар эди да, этине джетмей эди эсе да, анамы ургъаны да, уллу таууш этиб, бютеу тийре джыйылыб къалгъан эди.

— Анам юч къазахлыны туюгенди, — деб эсине тюшореди анасын Совет-Джан. — Адам ючюн джаны чыкъгъан, ариуну суйген Апас меннге этиле тургъан артыкълыкъны кёлтюремей, батыр да, кючлю да болгъан

эди къартлыгында. Тюйген дегенлей, бригадирле тюерге бир бек сюе эдиле. Айтханларыча болмаса, сыбыртхыны ойнатхан алагъа чыртда джукъ тюл эди. Элкъушчула кеслерин бир бек тюйдюре эдиле. Мамукъда заманда элкъушчу джашланы башларына бригадир къамчи бла урса, джыйырылыб, бир джанларына бурулуб къалгъан болмаса, ёчюгюб аны тюймей эдиле. Тебердичиле кеслерин алай тюйдюртмей эдиле. Джангыз Мариямны тюйгенлерин билеме. Джарлы тиширыуну. Биздеги алгъан эди къазахлыланы тюблеринден. Кипке улу хар къуру да айтыучанды аны.

Мариямны гузапай (мамукъ битген тереклени атларыды алай) кёлтюрюб келгенлей, нек алыб келесе деб, тюйген эдиле. Мамукъну ачылмай къалгъанларын джыйыб келиб, сарайны тюбуне къуюб, алайгъа къарт къатынланы элтиб, алагъа аны ариулата эдиле. Ол да ючюнчюмю, тёртюнчюмю сортха бара эди. Алай этилиб бошалмагъаннга тийсенг а, болмай эди. Ол кюн Мариямгъа джетдирген дунияларын къой!

Гузапайсыз а дуниябыз джокъ эди. Сууну къайнатмай ичерге болмай эди. Суу, былай къарасанг, чыммакъ акъ, чокъракъча. Сюзсенг а (марля бла сюзерге болмай эди, не атлес бла, не маймёз бла сюзерге керек эди) аны ичинде бир мен болмасам, болмагъан джокъ эди, гыжылдаб. Къайнатмагъанлай, «хуб» деб бирчик уртладынг эсенг, ичинг къан барды да къалды. Ма аны бла артлары болгъан эди халкъны. Къазанчыгыбыз. Аны отдан тюшер не мадары бар эди! Биз баргъан джер тюрме эди... Къарачайлыла садакъа джыя эдиле. Анда джашагъанла: «Кете бар, артынг къурурукъ къарачай», — деб, ачдан джанларын кючден джюрютгенлени юслерине, итлени ийиб, итлеге талатыб.

Къайсы бирин айтайым?! Къарачайны мюлкую мында тоналыб, алтыны-кюмюш да Орта Азияда къалгъанды. Базаргъа, от джылтырагъанча, алтын тюймеми алыб баргъанымда, «мен мындан не къыламам?» деб къойгъан эди бир тиширыу. Базаргъа элтген джукъчугъубузну сатмай къоябыз деб, джаныбыз чыгъа эди. Терсмаймулла деб, чепкенлеге, бешик керекге-затха тизиучен эдик, кюмюшле, андагыла уа бизден не бир пиала сюзмеге, не бир пиала нартюохке алыб, чачларына тизе эдиле.

Бизден бир километрни арлакъда Отвод деб эл бар эди. Алайдан, элкъушчуладан, ачы хапарла келгенлей тура эдиле: «Беш эдиле да, бешиси да кёбюб-кёбюб, ачдан ёлдюле», «быллай бир ёлдю, аллай бир къырылды», деб. Бир къыз бла анасы, аякълашыб джатыб тургъанлай, бирге ёлюб къалгъан

эдиле да, аны эшитгенимде: «Ай насыблыла, ах, ала анам бла мен болуб кьалсакъ, не бола эди», — деген эдим да, бир-бири артыбызда кьалмай, бирге ёлюрге суюлюб. Сора атамы эгечлери: «Анда ёлгенлени келтириб, кесинге тенг этиб, ёллок тюл эсегиз а?!», — деб урушдула. Ёлмей, сау кьалыб, бюгюннге джетерикбиз деб, кимни акьылында бар эди!? Бир кюнню джашайбыз деб джашамай эдик сора...

— Сен дагыда мамукьдамы ишлей эдинг?

— Огъай. Алайда ишлеялмазымы тамам ангылагьанларында, дженгил иш, дейдиле да, мамукь скиртлени сакьларгьа саладыла. Биз да алай, кьан дыгалас эте, Пахта-Аралда джашаб тургьанлай, биреулеге вызов келиб, биз да алагьа кьошулуб, Кьыргьызиягьа кечер кёл алабыз. Биреуню пропускасына ючеуленни (анамы, мени, ол эркишини) джаздырыр ючюн, хар бирибизге бешишер минг сом «тёлерге» керек болады да, табханыбызны джыйышдырыб, улху беребиз.

Энди биз кетерлей болабыз, кьайынларым да алайдадыла да. Алагьа уа не оноу? Джетеулен бар эдиле, аланы хар бири ючюн бешишер минг сомну кьайдан алгьын, не этгин? Сора джашлары, биздеги, комендантдан эркинликсиз, кече, кьайыкь бла аланы Сыр-Дарьядан ётдюреди. Кьыш январь айдады. Аланы ашырыб, ызына суудан ётеме деб келсе, Сыр-Дарья бузлаб тура. Юсю бла, буз бла ётюб кетелсем деб тебресе, кёмеуолге тюшеди.

Ёлмез кёзуюю!.. Кьалай эте эсе да, джаны кьолунда болса иерча болуб, ол бир джагьагьа чыгьады. Чыкьса чыкьсын, кьолунда пропускасы джокь, башына эркинлиги джокь, кийимлери юсюнде бузлаб тургьанлай, кёз байланнгынчы, адам кьатына барыр мадар табмай, ма алай ингирге дери канал джанында кечинирге кюрешеди. Ингирде уа бир чайханагьа киреди да, «кийимлерими кебдиртирге бир кьойсанг» дейди да тилейди. Чайханачы, Аллахы болгьан адам болур эди, мынга эс табдыртады. Ала да алай эте тургьанлай, «облава» дейдиле да — пропускасыз айланган кёчгюнчюлени тутар ючюн этиучен эдиле аны — ол адам Кипке улуну бугьундурады. Андан да чыгыб, алайдан онеки километр узакьлыкьда джуукьларыбыз джашагьан элге баш атады. Алагьа джете туруб, кёпюрчюк болгьанды. Анга дери келгенди, не эте келген эди эсе да, ол кёпюрчюкден ётгенден сора, температурасы уллу болуб, джыгьылыб кьалгьанды. Тёнгереп тургьаны бла юсюне атамы эгечинден туугьан Зулкарнай келиб кьалыб, «Ким болду, кимге джарлылыкь джетди?» деб кьараса, Томпа. Юйюне элтсе, ала да кьоркьуб, джюрексиз

боладыла — тели ауруу эсе, барыбыз да кырылыб кыаллыкыбыз деб. Сора Зулкярнай, арбагы салыб, онеки километрни юйге алыб келеди. Бехтууланы Халит деб, дохтур джаш бар эди, келиб температурасын да ёлчелеб кырайды да, эки ёп-кесине да сууукъ чабханын айтады. Ол да, район больницада ишлей эди Текеладан Пача деб, экиси да дарман-дары табыб, бир айдан аякъ юсюне саладыла. Пача укол этерге онеки километрни келиб турган эди, кыалай джурюй эди, сен бил. Бизни кеслерини пропускаларына джаздырганла да, кюлларында кыагытлары турганлай, бизни сау айны сакъладыла, сау кыаллыкыла. Анда миллет бир-бирине бир да сакъ эди.

— Кыргызыягы кёчебиз деб, джолда да ит ыйлыгын кёрген эдик. — Хазыр билетлерибизни компосировать этерге унамай эдиле, ары бир джукъ узатмасанг! — дейди Совет-Джан.

Луговойга келиб тюшебиз. Алайда да джети кюнню турабыз от джокъ, кёз джокъ. Казармалача бир затлагъа тюшебиз. Анам джарлы кеси кереклиме кыумгансыз чыгыб турганма деб, кёнчегин джууб, кыаты сыгыб, джалан бутуна кийиб кыойган эди да, кыышны сууугунда... болганы, сууукъ кюйдюрюб, хыпшил болуб... Ой, кыайсы бирин айтайым? Анам ёлурлей болады да, ауруб, сора аны джан ачысын кёрмейбиз деб, мени аны бла кыюуб, кыалганла чыгыб кетген эдиле. Ёлген да этмеди. Аллахха болсун шукурла. Ол казармала да бир гаджи юйле болдула да, алада да туралмадыкъ. Сора табханыбызны да бериб, биягы Хаджи-Ахмат да болушуб, бир тюрме баракга (ичине джангыз орундукъ сыйынган бир) киребиз. Башы да ачыкъ. Аны да нартюх сабахла бла джабхан кибик этебиз. От этгенлигинге, башы джабылмаган джылынганмы этерикди?!

Сизни да Аллах сыйласын, энтда бир неме хапарымы айтайым. Ары келгенибизден сора кызчыкъ туады. Тууса туусун, ол да онсегизинчи кюнне ма ол юйде сууукъдан бузлаб ёледи.

— Ол экинчи сабийди.

— Хо. Биягы мен эки кюлуму кыойнума сугъама... Ючюнчю кызчыкъ, Клара тууарга да кючден-бутдан юй ишлерге джерчик алабыз. Сабийге эки ай болган эди. Аны алай кыюуб, ол джукълаган кёзюуде анам да, мен да саман этиб кюрешебиз. Сабийни уа, бешик болуб, ангамы саллыкъ эдинг! Бешик а, ол юйдеги эки кыанганы кючден табыб, бир затчыкъ этген эди. Аны да артда, кеч. Кырачай бешиклени анда кыайда табарыкъ эдинг? Кесинг да сабийни кыойнунда

да кючден джылытаса. Кече сууукъдан, алапат бешигинг болса да, анда кьоярча тюлдю. Кесинги джылыуунг бла джанын сакъларгъа кюрешириксе ансы.

Бир кюн а, орундукъда кьоюб кетген джеримден кьымылдай-кьымылдай, ол тюрме юйню кирпич полуна тѣнгереб тюшген эди да, эки аякъчыгын ол кирпичлеге ура-ура, ий Аллах, алай джашайыкъ кърал тынчлыгъы бла барыбыз да, эки табанчыгъы бла кьызыл кирпични ашалтыб тура эди. Келгенимде... тышпучугъу тохтаргъа джетиб тура. Анам джарлыны джюреги сезиб: «Ай, джюрегим бир аман этеди, кьызчыкъ, бир бар юйге, бир бар...» — дей турганлай, аны кьоюб кетерге кѣзюм кьыймай, кеси кьалса, ауур тиерикди деб, ма алай дыгаласда... Саманланы уа, кече джерни кьазыб, суу кьоюб, теблеб кетгенибизден сора, танг аласы бла келиб, анам да, мен да джюз саман чыгъара эдик.

Кѣгериб турган сабийни джерден алдым. Анам да меннге къара кьанны кьуйду. Ёлмеди, сау кьалды Клара... Къайсы бирин айтайым?!

Совет-Джан бла танышханлы талай заман ѳтдю. Юч кьыз бла бир джашны анасы болуб турган бу огъурлу тиширью энди эсима тюшсе, кѣзюме бюгюню кѣрюнмейди. Омакъ джасалган отоуну ортасында сюелиб, не этерге билмей, отоун чачаргъа кѣлю бармай, арсар болуб сюелген джаш келинчик, неда... кир, сууукъ полгъа тѣнгереб турган сабийчикге узал-

Биринчи къарачай той

«Кѣчгюнчюлюкде биринчи къарачай той... Ол кимни тою эди? Къачан этилген эди? Билирге!», — деб блокнотума джазгъанымдан сора, тѣрт джылдан, ол кесими атам бла анамы тойлары болгъанын билиб сейирсиндим.

Бюгон, 1989 джыл декабрны алтысында, Байрамукъланы Унухну джашы Ибрахим бла Байкъулланы Османны кьызы Софьяны — мени атам бла анамы — бир юй болгъанларына 46 джыл толады. 46 джыл! Ол 46 джылны ызына седретиб къарасакъ, аланы тойлары 1943 джылны декабырына тюшеди. Дагъыда бир тюрлю тергесек, Киргизиягъа келгенлерини — кѣчгюнчюлюкню — 14-чю кюню.

Анам ол чюйре кюнледе (анга 16 джыл болгъанды ол кѣзюуде) юйдеги къурай айланганларына уяла эсе да, мен ызыма къарай, ол ишге башха багъа береме. Джуртлары да,



Байрамукъланы Ибрагим (ортада), юй бийчеси Софья (онгда).
1940-чы джылла.

рысхылары да, насыблары да, тюенелери, бюгюнлери да сыйырылыб турганлай, тамблабызны уа сизге бермезбиз дегенча, аллай ахырмаманда ол иш этилген эсе, кечгюнчю джамагъат анга болган артыккылыкны джыгъарын, хорларын кергюзгенди, деб мен ол тойну алай ангылайма. Ол керти той болалмагъан эди эсе да, къарачай джамагъат миллет шартларын атмазын, анга не аман иннет тутула эсе да, джангы юйдегиле да къуарын, сабийле да табарын, калккылыгъын, тамырын да сакъларын кергюзгенди.

Джарашдырыб хапар айтмасала, тынгы бермезими англаганларында, тогъуз сабийни ёсдюрген, къартлыкъларына бирге, сау-эсен джетген (Аллахха болсун шукурла!) атам бла анам тойларыны хапарын башладыла:

— Бизни, кечгюнчюлени, онгубузну аллыкъ, ёксюз, онгусуз этерик, 44-чю джыл алкъын кирмеген эди, — деб эсине

тюшюредиди анам. — Сени джауунгу да бизни тоюбуздан уллу, джарыкъ тою болмасын. Алай а... джууукъ-тенг, бизни бла хоншу тюшгенле, къолларындан келгенча тоюбузну къуанчха бурургъа къорешген эдиле. «Адам къатында адам ёлмейди» деб аллай бир кюн ючюн айтылган болур. Джангы баргъаныбыз бла кимни азыкъчыгы, кимни ачхачыгы, азкъёб болса да, тауусулмаган эди. Атагъыз бир къой сатыб алыб кесген эди, ачхачыгы бар эди да, келинлери да тепсиге табылгъанны салган эдиле.

— Джыйын келген, ау алган, къыз джёнгер къатын... деб, адетдеча болганмы эди? Къобуз согъулган, джырлагъан, тепсеген?.. Тойдача...

— Джыламугъубуз бла гырджыныбызны тенг ашай турган адамла... Атагъыз анасындан айырылыб, келинлери бла тюшген эди... Джыйын келген эди, алгыш айтылган эди, къайдам...

Эшта, ол кюн айтылган алгышланы асламысы толган болурла. Ол кюн бал аякъны алыб, алгыш этген ким болган эди эсе да, ол: «Уллу юйдеги да къураб, бирге джашар кюнле-ригиз къёб болсунла!» — деген болур эди.

Китабны бетлеринде атам Байрамукъланы Ибрахим бла анам Софьяны хапарларын да айтыргъа излегеним ючюн, меннге киши айыб этерик болмаз. Кёчгюнчюлюк аланы джашлыкъларын да аямагъанды. Бюгюн кюннге сау-эсен джетгенлерини баш сылтауу, эшта, бир-бирин табханлары болур.

— Анамы тас этиб турган кёзююмде, джангы кёчюб барган заманыбызда, къатымда джюрегими басар адамым болмаса, мен кёбге бармай, джюрегим джарылыб ёллюк эдим, — дейди атам.

Кёчгюнчюлюк аны биринчи джарасы тюл эди, алай а эм уллу джарасы эди. Ары дери уа... Къайсысын айтайым?!

1939 джыл аскерге кетиб, Запад Украина бла Запад Белоруссияны азатлаугъа да къошулуб, аскер къуллугун тауусуб, юйге кетерге хазырлана турганлай, Уллу Ата джурт къазауат башланыб къалыб (ол а Польшаны чегинде эди), фашистлени биринчи окъ джангурларында «джуууннганынмы»?! Огъесе, Белоруссияны мырдыларында немча къуршоугъа тюшюб, душман окъдан ёлген аскерчи тенгленини къанлары къызартхан мырдылада талай кюнню ашсыз-суусуз тургъанынмы?! Биргесиндеги джангыз къарачай джашны, Биджиланы Азаматны джашы Борисни, къалай къабыр къазыб басдыргъанынмы?! Алайдан сау чыкъган джетеуленни бири бо-



Байрамукъланы Ибрагим бла Софья сабийлери бла. 1959 джыл.

луб, джараларын багъа Белгородну, Сочини, Краснодарны, Микоян-Шахарны госпиталларында талай айны джатханынмы айтайым?!

Ол хапарларын къояйым да, къазауатдан къайтыб, элинде ишлеб тургъан аскерчи джашны кѣчгюнчюлюкню тирмени къалай «чайнагъаныны» хапарын айтайым.

— 1943 джыл «фашист» деген не болгъанын да кѣрюб, аладан къутулгъанларына да учунуб, «Фронтха болушургъа!» деб джамагъат алай баш атыб уруна эди, — деб эсине тюшю-

реди атам. — Марачы киши Хыбыртланы Хызыр мюрзеу сыйыннгысыз битгенине сейирсиниб, сескеклича болуб: «Аллах бизге бу азыкны ашаргъа буюруму?» — деген эди.

Атам ишлеген джеринден, Кёл Джагъасындан, Джөгетейге, тирменнге келгени бла, алайдан кёчюрюлгенди. Къзауатда айланган юч уллу къарнашыны бирини, Ляллоуну, юйдегисинде кече къалыб:

— Танг аласы бла биз орундан къобхунчу, — дейди атам, — «шыб» деб аскерчиле босагъадан тюшюб къаладыла. Мен кёнчегими кийгинчи, кириб къалыб, бучхакъларымдан тартыб, бири аны ары алыб къояды. Хурджунларын тинтиуюл этиб, бычакъчыкъны чыгъарады. Хыны этселе, «мен фронтовикме, хыны этмегиз» деб, къыджырайма. Къагъытларыма къарайдыла да, джууашыракъ боладыла. «Министрлени Советини буйругъу бла сиз тюз джерлеге кёчюрюлесиз», — дейдиле. Хар негизни алыгъыз, деб юретедиле, кеслери да болушадыла. Мен — къонакъда, къарнашларымы юйдегилерине (келинле — джаш, сабийлери — ууакъ) хар нечиклерин джыяргъа болушама, кесим да тирменнге келтирген беш машок мюрзеуню алама, джанымда — ачхачыгъым. Анам бла эгечим (аны уа эри — фронтда, биргесинде тёрт ууакъ сабий) — Марада...

Келтириб Гюрюлдеуюк къабырлагъа джыядыла. Миллетге уллу учузлукъ джетерин алайда огъуна ангылагъан эдим. Чыртда эсимден кетмейди: къызла юч-тёрт да болуб, кеси кереклерине дыгаласда бурулган болур эдиле, къабыр хунадан тышына чыкъганлайларына, бизни тегерегибизни алыб турган аскерчиледен бири «биз айтханны этмей эдигиз да!» деб, хылымылыла сёлешиб, къызланы юслерине шокну буруб, ызларына сюрвени...

Атам бла анам ол кюн, ноябрны экисинде, бир-бирлерин танымагъанлыкъларына, экиси да Гюрюлдеуюк къабырлагъа сюрюлгендиле. Кёчгюнчюлюкню биринчи тангын ол къабырлада атдыргандыла. Къаллай кече эди ол!? Эллеринден келген ит улугъан тауушла санларын титирете, къабыр шолукъ джюреклерин къутурта... Къачхы кёк энгишге тюшгенча, джулдузла ахсынганча, сын ташла джылагъанча кёрюнеми эдиле? Ол кече кёрдегилени тынчлыкълары да бузулганмы эди эке? Ол кече къабырлагъа келиб, саула биринчи кере джанларына джылай эдиле...

Кёчюргенлеча болмай, юй хайуанла кёчгюнчюлени джюрек халларын нечик сезе эдиле...

Джангур орнуна кѳан джаугѳан эди
Элибизден чыкѳыѳан кюнледе.
Киштикле, игле джылай кѳалдыла
Бош кѳалѳан худжу юйледе.

Джашлары аскерде кѳан тѳкген анала,
Ала бир сарнаб джылайла.
Кѳыйынлыкѳа акѳыл юретиучю кѳартла,
Ала тѳрт бюѳюлюб атлайла.

От тюшюб кюерик Джѳгетей эли
Ташына дери сары алтын.
Аджалым джетмейин ѳлюб барам
Джетген кѳыйынлыкѳ амалтын.

Биз кѳчгенликге, биз басыб барѳан
Ташлагѳа дери джылайла.
Кѳчюб, чачылыб, джарлы таулула
Кѳаллай кѳыйынлыкѳа сынаила.

Джерибиз эте, элибиз эте,
Артыбызѳа кѳарай келебиз.
Билмей турѳанлай, бу артыкѳлыкѳны
Джаныбыз саулай кѳребиз.

— Юйюбюзден чыкѳыѳанчы огѳуна джюреклерибизни джер бла тенг этген не эди десенг, — дейди анам — арбазыбыз джангы иеледен голуб кѳалѳан эди. Джѳгетейге оруслула арбала бла келиб кѳююлюб кѳалѳан эдиле. Бюѳюн кибик эсимдеди бирле, юйге кириб, биз алкѳын чыкѳмаѳан эдик, арбазѳа ие болуб, кими тешиниб, кийим такѳкѳычѳа кийимлерин таѳа, кими челеклерибизни алыб, суу алырѳа кетиб... Ахырсы, адамны джюреги джарылырѳа, бир хыйсаб болѳан эди алайда. Мен а не азыкѳ, не кийим, не кийиз, не кюйюз дей билмеген эдим, бир затѳа бурулуб кѳарамай, юйден чыѳарѳан кѳзюулеринде алѳы бурун адамларымы картларын алѳан эдим, — деб эсине тюшюредѳи анам. — Гитче эгешчигим, Мариям да, бир улакѳ кѳабчыкѳыѳы бар эди, анга гинджилерин джыя эди...

Адамла ѳлюрге бармай эдиле. Адамла тюненелерин унутурѳа кеслерин хазырламай эдиле. Адамла тиллеринден, динлеринден ѳнгелерге деб турмай эдиле. Кѳууанчыбыз, джырыбыз, тоюбуз ѳллюкдю дерге унамай эдиле. Джуртуна таралыу, ол ѳлюр ауруу болѳанын да сезмей эдиле алкѳын...

«Тёбен Марадан Хапаланы Къалмукъ биргесине элтирик хапчюклеринден алгъа, къазауатха кетген джашыны, Мухтарны, сыбызгысын алгъан эди» (Къочхарланы Аскер).

«Хар ким азыкъ алыб чыкъгъанларында, анам да джолгъа Къуранын алыб чыкъгъан эди» (Лайпанланы Билял).

«Къайтырыкъбыз деб, анам юйге кирит салыб, ачхычын хурджунунда Орта Азиягъа элтген эди» (Байчораланы Со-слан).

— Чыртда джукъ алдыртмайын чыгъарыб иерге огъайлары болмай, бизни бла алай къазауат этген эдиле. Тёртеулен бар эдиле, бири — лейтенант къыз, — дейди анам. — Терезеге, эшикге, кийизге, кюйюзге узалыргъа къоймай, хыны-хыны этиб. Бир-эки орун, тюбююзге салыргъа деб, тешеклени ичлерин къотарыб, «тышы болса, салам сукъсанг да, бир джерде тюбюнге-башынга атарса» деб, унагъанларын, къойгъанларын алабыз. Сора бери айланыб, кюбюрню кесин алалмай эсек да, ичинде джукъларын тешек тышха къуайыкъ деб, тебресек, аскерчиле кюбюрню ары тартыб, ачыб, кеслери ушатхан затланы, бир джанына салыб, бизге дегенлерин да бери атыб тебрейдиле. Кюбюрде ання меннге деб тикдириб, алкъын сабийсе, уллу болсанг кийдирикме деб, асыраб турган костюмчукъ бар эди. Аны ол лейтенант къыз кёргенлей, сермеб алыб, кесине къысыб къояды. Ары дери, сын болуб, къараб тургъан мен, ол къыз алай этгенлейине: «Была меникиледиле!», — дейме да джылаб, тартыб къолундан алама. Алыб къойсам, къёб кюрешалмай, къоюб олтурады.

Ала джаратхан алагъа къалады, ала джаратмагъан да бизники болады. Анняны меннге деб джыйгъан кюбюрюм алай чачхан эдиле...

Андан сейирим джокъду, аскер келиб тюшгенинде, кёчюрген этерикле деген сёз къайдан, кимден чыкъгъан эди эсе да, айтылыр ючюн къалмай эди, не келсин, аны юсюнден сагъыш этерге, къоркъургъа билмей эди джамагъат. «Миллетни къайсы бирин кёчюрюб къолундан келликди», — деб къоя эдиле.

Кёчюре тебрегенлеринде уа, къолларындан келген къой эсенг, бир кесек заманны ичине думп этиб да ийдиле.

— Атамы биринчи кере эшелонда кёрген шойса да?

— Энди ол хапарны уа не этесе?

— Айт, анам. Ол сени джазыуунгду. Ёмюрюнгю биргесине ашырлыкъ адамынгы не бир тойда, не бир къууанчда кёрмей, кёчюрюлюб бара, джылауну-таралыуну арасында кёргенинг, ол сени терслигинг тюлдю...

— Поезд тохтаб, халкъ эшикге тегюлюб турган бир джерде, алайы-былайы деб билмейме, атагъызны аннягъа джууукъ да джетген бир таныш тиширыу бла кереме. «Тоба-аста, ким болуб тагъылды Медина мынга?» деб, ол меннге бир тюрлю керюнюб, алай айтхан эдим. Миллетни ичинде андан тюрлюле да болур эдиле, Аллахутагъала аны алайда меннге кергюзгени. Артда сейирсине эдим: асто, ол талай адам болган джерде кезюме илиннген, меннге джашау болганына къара, деб... Узакъ да созмай, Аллах мени анга тюбетиб кьойду. Сейирди дуня...

Мен билмейме, ол ишни этгенине анамы сокъураннган кюнлери болганмыдыла, алай а атама тюбемесе, джазыуу къаллай боллукъ эди? Орта Азияда кёб кызгъа учузлукъ, кыйынлыкъ джетгенди.

Ой, биз келгенли эриб тюшгенле
Кыргыз таулары бузлары.
Арыкъла къаза, кырылыб баралла
Къарачайны айбат кызлары.

— Джамбулгъа келиб тюшгенибизден сора, — деб хапарыны андан арысын айтады атам, — Пикге машинала бла элтедиле. Алайда школда кече къалабыз. Эртденбласында Герман деб, мияла кезю бла бир немча бригадир, малланы юлешгенча, юлешиб, хапчюклерибизни арбалагъа джюклетиб, кесибизни да джаяу, Шверникге келтирди.

Хар юйге 3—5 юйдегини саладыла. Мен да бир немча юйге терт юйдеги бла тюшеме. Кече къалыб, эртденбла «ишге чыгъыгъыз» деб «келечи» келеди. Ма ол кюнден башлаб, «боюнсагъа» джарашабыз. Бир кюнню юйде къалыр мадар болмай, трудоденлерибиз асыры кёбден, къайры джазаргъа билмей, алай ишлеб турдукъ, хакъ а берилмей эди...

Атамы ол кезюуде эм уллу джюрек аурууу анасы эди. Аны эсине тюшюре, бек кыйынлаша эди.

— Анамдан чыртда хапар билмей, сау джылны турган эдим. Пахта-Арал тегерекде болургъа керекди деб эшитгенлей, джолгъа чыгъаргъа излейме. Излесем излейим, комендант пропуск берирге унамайды. Чыртда кьоймагъанымда, аскер къагъытларымы алыб, пропусканы алай берген эди. Анамы, эгечими табыб, сау-эсен бери бир джыйгъа эдим, дегенден башха сагъышым болмай, къагъытларымы ызына къайгармай кьоярла да деб, акъылыма да келтирмей, джолгъа чыгъама. Станция Сыр-Дарья деб бир джерде поездден тюшеме. Алайдан узакъ болмай, уллу очередь. Адамла тыкъ

урулуб, сют алыргъа сюелиб тура. Тиширыу, сабий деб къарагъан болмай, къарыуундан келген ала, къалгъанла да арыбери тюртголе, теблене. Къараб турганлайыма, къойнунда да бир сабийчиги бла, бир тиширыучукъну уруб, очередден чартлатдыла. Аны алай кӛргенлей, мюйюш бла тебере кетиб, очередге сугъула барыб, шыша бла сют алыб чыгъама. Ол тиширыучукъгъа «эгечим, былай кел» десем, келмейди. Кесим къатына барыб, «сабийни инджитме» деб шышаны узатханымда, ауузундан сӛз чыгъармагъанлай, кӛзлеринден джыламукъла тӛгюлюб баргъанларын кӛрдюм... Биргесинде да кишиси джокъ. Джаш тиширыучукъ...

Хапар сорсам, Ильич районданма, дейди. Меникиле да анда болгъанларын айтады. Ма ол тиширыучукъ, атын да унутханма, мени алыб барыб, Пахта-Аралда анам джашагъан юйню эшигинден ийиб кетген эди.

Эшикден кирсем, къолумда да азыкларым бла чемоданым, анам ачдан къарыусуз болуб — орунда, эгечим Гыджыккы печ аллында тюрт-мюрт эте, уллу къызчыгъы да печ башында олтуруб, джюнчук бла кюреше. Станцияда тюбеген тиширыучукъча, анамы да ауузундан сӛз чыкъмагъанлай, кӛзлеринден джыламукъла къуюла, мени къучакълайды...

Пахта-Аралдан ызына айланганында, атам анасын, эгечин, аны тӛрт сабийин, дагъыда сабийи бла бир тиширыучукъну, скауатчы киши Байрамукъланы Азамат деб (аны да беш сабий бла юй бийчеси), бютеулей да 15 адамны кесини пропускасына джаздырыб, джолгъа алай чыгъады.

— Ташкентде бир поездден башхагъа минерге керек болабыз да, — дейди атам андан ары хапарында, — станциягъа келсек, къар да эриб джауа, аны арбазында тӛрт-беш къара чай юйдеги, сууукъдан ёле, сирелиб-сирелиб турадыла. Хапар сорсам, врачдан санобработканы ӛтгенибизге къагъытыбыз болмагъанына, станциягъа иерге унамайдыла, дейдиле.

Эшикни юсюнде сюелген къатыннга «къагъытла мендеди-ле, быланы ары ий деб, аны алдаб, 15-син да вокзалгъа джыйдырама да, кесим артыма туруб къалама. Алайдан поезд бла кетебиз. Станция Тюлкюбас деб бир джерде контролӛр минеди. Эгечими сабийлери къозгъаладыла да, сора бизни тынгысызча кӛрӛб, къагъытларыбызгъа къараб, была керти къагъытла тюлдюле деб, кече онеки сагъатда февраль сууукъгъа да къарамай, тогъуз сабийни хатерлерин да этмей, онбеши-бизни да поездден тюшюрӛб кетеди. Станцияны тамадасына барама. Къагъытларыма къарайды да, «терс тюшюргенди сизни» дейди, поезд а кетгенди да. Арта келлик поездни сакълаб, анга миндириб ашыргъан эди...

Атам адамларын юйюне джыйгъандан сора аскер къагъытларын алыргъа комендатурагъа барса, «бизде тас боллукъ тюлдю, керек болса, берирбиз» деб ашырадыла. Экинчи баргъанында «сеннге ала керек тюлдюле» деб, ызына къайтармазлыкъларын танытыб ашырадыла. Къагъытларын ююнчю кере келиб джокълагъанында уа, «тас» этиб къойгъанларын «къыйналыб» билдиредиле (ол къагъытлары амалтын ветеран атына ие болалмай, атам арт джыллагъа дери тургъанды. Миллетни арасында аллайла бюгюн да кёбдюле).

— Джылдан аслам озуб, төрт сабийи бла эгечин, анасын Пахта-Аралдан алыб келгенинде, ашар, киер керекли да болдукъ, — дейди анам. Эки башча болмайды да, талай джан болуб, бир юйге къуюлсанг. «Быланы бири ачдан ёлсе, джаныбызгъа къыйынлыкъ болуб къалыр, ёмюрюбюз унутмазбыз. Джаныбыз джашаса уа, рысхы табылыр» дей да, ол юйюбюзде-къолубузда болгъан затчыгъыбызны, джыя да, къыргъызлылагъа кете, къайда айраннга, къайда джармачыкъгъа ауушдура да келе, алай бла эс джыйгъынчын кёб дыгалас этген эдик.

Мен джашчыкъдан ауур кёзюуде эди. Эртден сайын атагъыз мени да биргесине алыб, къошха чыгъыб кетиучен эди. Ал кюнюнде къыргъыз къатыннга къойладан саууб алгъан сютчюгюн уют деб къоюб кете эди да, сора экинчи кюн мен аны юйге келтире эдим. Къой айранны бир тамчысын джерге агъызмай, юйге келсем, анасы: «Тёкмейин-чачмайын атны юсюнде былай къалай келтиресе?» — деб бек сейирсиниучен эди.

Мен джашчыкъ туугъунчу алай эте айландым, атагъыз а кече да джатмай эди. Алай бла ол эм къыйын юч-тёрт джылда ёлгенибиз, ачыгъаныбыз болмады, алай а... кебегин сюзюб бери алыргъа кёзюбюз къыймай, джарманы къайнай тургъан суугъа къуюб (алай этсенг, кебек биялумкъгъа къошулуб къала эди) биялумкъну алай бишире эдик...

Ма энтда кёчюнчюлюк юретген «хантла»:

«Мамукъну урлугъун пресс бла къысдырыб, джауун сыгъа эдик. Урлукъну тыш къабугъу жмых эди. Биз ол жмыхны ууакъ кесиб, отда къыздырыб, аны ашай эдик. Къууурмагъанлай ашагъан ёлюб къала эди. (Абайхан улу Н. Джингирик эл)»

«Ундан бек джукъа биялумкъчукъ этиб бере эдиле. Табсакъ, анга гитче чюгюндюрчюклени туураб, алай ашай эдик. (Мансурланы Б. Джангы Джёгетей эл)»

«Чюгондюрно эзиб, арпа унчукъ бла къатышдырыб, тылыча этиб, андан гырджынчыкъ бишириб, аны къаба эдик. Ит ашча бир эди. (Хаджиланы М., Октябрь эл)»

«Ашаргъа джукъ табмай, асыры ачдан, не этерге билмей, бир къарачайлы кеси къарагъан 7 ёгюзню къулакъларын, бишириб ашаргъа деб, артлары бла кесген эди да, ёгюзле ёлюб-ёлюб къалгъан эдиле. Ол адамны тутхан эдиле да, тюремеден къайтмай къалгъан эди. (Хубий улу Н. Къарачай ш.)»

«Кемиги болгъан сюекни табсакъ, аны кемире эдик. Эсим, акъылым келгенликге, мындан алты ай болуб кетген эдим да, тоюнмай ёсгеним амалтын, юч джылгъа дери джюрюялмагъанма, рахит болгъан эдинг, дей эдиле. Анамы къарнашы иште берген азыкъларыны, тымчыгъын кеси ичиб, гырджынчыгъын меннге келтире эди, дейди анам. Аны, арбаздан бери айланганлай, кёрюб, къууаныб, хар кимге кёргозюб тургъанма. Бу адам боллукъ тюлдю, ёлюб къалса керек эди, хариб, деб джазыкъсыныб тургъандыла. Мен а ёлген да этмей, айныгъан да этмей джашагъанма. Бюгюн да джюкьду саулугъум. (Кечерук улу А. Къарачай ш.)»

— Ёлген болмагъанлыкъгъа, — дейди анам, — джут тараб тура эди. Ушхууурну алай салыб, сууугъунчусуна тёмзей эдик.

Биз джашагъан элле (Шверник бла Пик), саулай да Талас тегерегини хауа болуму Кавказныкъына бек ушай эди. Алай болгъанлыкъгъа, къарачайлыла сабан сюре, мал тута башлагъанларында да «кетемден не хапар?» деб, кюуле этиб, таралыб тургъан болмаса, джюреклене басалмай эдик.

Таласда таула бир бек ушайдыла
Кавказда мийик таулагъа.
Ёлгенлеге амал тауусулгъанды,
Бир насыб чыкъса эд саулагъа.

Къачан болса да, бир заман кетиб,
Саула Кавказгъа къайтырбыз.
Тюзлюкню кюню хорлагъанды деб,
Къабырлагъа хапар айтырбыз.

— «Таш джалаб, суу ичиб турлукъ эсек да, элибизге, дже-рибизге кетсек» деб, джерге урлукъ салмай да къоя, бир къауумлагъа ачлыкъ аны ючюн артыкъ да джете эди.

Бир-бир джыллада артыкъ да бек «ой, былай этибми турлукъбуз» дей да, джолгъа азыкъ хазырлайбыз дей да, малчыкъларын кесе, бачха салмай къой да, сирел да къал. Сёзлеге кеслерин терилтиб, ийнандырыб, джунчумаз джерлеринде

джунчугъанла да бар эдиле. Бир къауумла уа «кетсем, Кавказда къалгъан рысхыма тѣзген, мында къалгъан бачхама да тѣзерме» деб, ачлыкъ джетмесин деб, кеслерин бегите билгенле, башларын алдатмай джерге уруна эдиле. Къалайда да акъылы джетген, болуму болгъан джанын джюрте биледи да! Алай болса да миллет аллында — ачлыкъны, артдаракъда уа джалангачлыкъны толу сынады да...

Джалангачлыкъ да джюреклене кемирир ючюн къоймагъанды. Ол джарсыуну ууундан атамы анасы Къанаматланы Айшаджан, къралны джауладан тазаларгъа тѣрт джашын да, эки кюеуюн да къазауатха ашыргъан тиширыу, 1947 джыл ългенинде, кебинлик табылмай...

— Атагъыз он пуд нартюх бериб (ол джыл бизни насыбыбызгъа иги мюрзеу джыйгъан эдик), акъ къытайдан эки ич орун джабыу алгъан эди. Ала бла кебинлеген эдик, — деб хапар айтады анам.

1947 джыл Таласда къарт болмагъанлай ълген къарт анамы бизге къабыры да къалмагъанды. Къабырына келиб, аякъ джанындан сюелиб: «Анам, туудукъларынг къѣ болгъандыла, ач-джалангач тюлдюле. Джуртларында джашайдыла», деб хапар айтыргъа, амал джокъду. Андан бизге бир джангыз сураты бла, ол айтычу сѣзле къалгъандыла.

— Бюгюннге бу болур эди, тамблагъа не этербиз, десек, — деб сагъынады анам къайын анасын, — «Кѣзююзге туру рысхыгъа Аллах къаратыб къоймасын, таша рысхыгъызыны Аллах кем этмесин, Аллах буюрса, тюшер энтда бир джукъ», деб кѣл этгенлей туруучан эди. Ол сѣзлери чыртда эсимден кетмейдиле. Анам къалай керти айта эди, деб акъылыма къѣ келеди.

«Кѣрюрюнгю кѣрмей, кѣрге кирмезсе» дегенлей, ажимлы ълген кѣчгюнчю аналагъа къѣ затны кѣрюрге, чегерге тюшген эди. Къарт анамы бир джашы къазауатны кѣзюуюнде джесирге тюшгени ючюн, кесибизникиле да къыйнар ючюн къоймай (ол заманда алай эди сталинчи джорукъ), Орта Азиягъа 1947 джыл келген эди.

— Юйююзге, — деб хапар айтады атам, — мен алыб келген эдим. Анам таныялмагъан эди. Барыб аллына сюелгенинде да, «анам, Хамитни алыб келгенме» дегенинде да, къычырыб иймейим дегенча, бармагъын эринлерине кѣнделен салыб, къараб тургъан болмаса, аллына атламагъан эди — ушаталмагъан эди джашына. Хамит кеси «анам» деб ышаргъанында, «ах, мен джарлы» деб, аллына силкинген эди. Артда кеси: «Ышаргъанында ушатхан эдим», — дей эди.

80-чы джылланы башларыннан къараб, кѣчгюнчюлюкден ѳтген тиширыулагъа бу сорууланы берирге эркинлигим болмагъаны билеме. Алай болса да...

— Юлеригизден чыгъарыб, сюрюб эл кыйырагъа, къабырлагъа, малланы тыйгъанча тыйгъан кѣзюулеринде, джылагъаныгъызыны, тилегенигизни ангыламагъанлагъа, сабий бешиклени алыргъа кыймагъанлагъа, «нек?» деген сорууугъузну эшитирге унамагъанлагъа, о, насыбсыз тиширыула, сиз эдигиз ол кюн Къарачайны эм уллу кючу, къатын къазауат нек ачмагъан эдигиз? Артда жмыхны, чий чюгюндюрню, клевер тамырланы чайнарыкъ тишлеригиз бла, башха сауут табмай эдигиз эсе, тиширыулагъа шоккуну бурургъа кѣллери баргъан аскерчилени къолларына джарала салсагъыз а? Поезд станциягъа келтириб тѣкгенлеринде, джылау аллы болуб олтурмай, къралны фашистледен тазалагъа къошулмай, сауутсуз тиширыулагъа шоккланы бургъан эркишилени хар бирине юч-тѳрт болуб чабсагъыз а?

Алай этсегиз къалай боллукъ эди эке? Джанларына къоркъгъандан (аланы джанлары уа сизникилеча болмай, нечик багъалы эдиле!), окъ джангурну сизге айландырыбмы къоярыкъ эдиле?

Ала не да этерик эдиле... Гюрюлдеуюк къабырлада Хамызыны (ол хариб, не бола тургъанын да ангыламай эди, акъылдан керекли бир джарлы), эл таба къачханында, шокк бла ызындан атыб уруб кыйгъанларын бюгюн да унутмайдыла.

Огъай... Сиз джукъ да этеллик тюл эдигиз. Сиз, тиширыула, анала эдигиз. Сиз, дунягъа джашауну юзерге тюл, джашау берирге, джашау тамал болургъа, деб келген эдигиз. Аны кѣчгюнчюлюкде да кѣргюзген эдигиз. Халкъыбызны арты болуб къалыргъамы башлады деб къоркъгъанча, ол кыйын джыллада да сиз сабийле таба эдигиз. Мени анам да ѳсдюргенди тогъузну...

Соруула, соруула, соруула...

Къарачайны кѣчюргенледен саула бармыдыла? Аладан къартлыкъгъа джашагъан бар эсе (къарт адам эсге тюшюрюулери бла джашайды, дейдиле) анамы отоу хапчюгюн, аллына салыб, джаратханын кесине кыйгъан лейтенант къыз, ол кюнюн эсине не деб тюшюре болур эке? Аны кѣзлерине бир къарарыкъ эдим... Огъай, ачылу къарарым да келмейди. Къатылыгъы кѣзлеринде къаллай ыз кыйгъанын кѣрюм келеди.

Кёчюу хапар не бла бошаллыкъ эди эке, кёчюрюрге келген аскерчиле «биз бу ишни этмейбиз, этелмейбиз деб, аякъ тиреб тохтасала? Унамасала! Къарачайны кёчюрюрге унамасала, артда 1944 джыл Шимал Кавказ бирден джыламай къаллыкъ болурму эди? Чечен, ингуш, малкъар ёлокле бла Орта Азияны джерине джара салынныкъ болмазмы эди? Джер... Джер да тюл эди ол джыллада сау-саламат, аны да кёб эди ачы джаралары.

Кёчюрген аскерчилени бирине тюбесем, анга да бар эди сорууларым. Ала хапар айта джылагъан тиширыулары джыламукълары бла бирге «саркъгъан» эдиле джюрегиме. «Ол эртденден сени эсингде не къалгъанды?» — деб сорлукъ эдим мен анга. «Нек? Не ючюн?» — деб джылагъан аналаны кёзлерине къараяламы эдинг? Кёчюрюр кечегизде джукълаб чыкъгъанмы эдинг? Адамланы мал вагонлагъа атыб, тышларындан къадаула салыб, ала кетиб, станция бош къалгъанында, ызларындан не айтыб къарай эдинг? Ол мурдар ишге къошулгъанынг джюрегингде къаллай ыз къойгъанды? Артда ол кюн эсинге тюшеми эди? Тюше эсе, титиретмеймиди джюрегинги? Не? Халкъны кёчюрген бла бирге, рысхы да джыйгъанладанмы эдинг сен да, огъесе?..»

Мен кесим Киргизияда туугъанма. Мени анам кёчгюнчюлюкню онтёртюнчю кюнюнде башына иш этиб, онтёрт джылны (5 минг кюнню!) беш минг тюрлю сынаб джашагъан тиширыу, эки сабийин да анда къабыр тёбечикле этиб, туугъан джерине беш сабийи бла къайтхан эди. Биз эдик къау-къуу болуб, чачылыб-сатылыб тургъан джерине аны ага «саугъасы». Тиширыуну халкъына да, джуртуна да, адамлагъа да эм сыйлы, эм уллу саугъасы — сабийлеридиле. Эшта, алагъа кюч, къаруу берген, кёчгюнчюлюкню къыйынлыкъларына кеслерин хорлатдырмазгъа болушхан ол «саугъала» болур эдиле. Киргизиядан джукъ эсгералмайма, алай а сабийлигимден меннге къалгъан: Кавказгъа кёчюб келе, вагонну гитче терезесинден кёрген къыйырсыз-учсуз къып-къызыл къачхач тала. Джер этегине кете эди аны къыйыры. Ол къызыл талада чабыб ойнарым бек келген эди. Дагъыда эсимде сакъланган — атам хаман айгыучу сёзле: «Билимди адамны керти рысхысы. Адамны несин сыйырыргъа да боллукъду, билимин патчах да сыйыраллыкъ тюлдю. Этегинги-дженгинги къагъыб, юйюнгден, джуртунгдан къуру къолларынг бла чыгъыб кетсенг да, биргенге айланлыкъ рысхынг, насыбынг билимингди.»

Бу сёзлеге атамы кёчгюнчюлюк тюшондюрген кёре эдим. Джуртуна кьайтыб келген джамагъат кирир, джашар джерин джарашдырыб бошамагъанлай, аны ючюн дыгалас эте кёре эдим сабийлерин окъутуб башларгъа...

Атам бла анамы кёчгюнчю хапарларын тойларындан башлагъан эдим, аланы юслеринден сёзюмю да ол кюнлери бла тамамласам тюз болур. Ала юйдеги къурай айланган кюнледе кёчгюнчюледе алкъын ау джаулукъла бар эдиле. Анам да отоуда ау джаулукъ къысханды. Анга джангы келинчигим деб, ау джаулугъун къысдырыгъа, тешдирирге къайын анасы къатында болмагъан эсе да, бир сагъатха къысхан эсе да, башындан ау джаулукъ атылгъанды.

Кюуде айтылгъанча артда, 1944-чю, 1945-чи джыллада, болгъанды:

...Кавказдан келтирген дуня малыбызгъа
Джаныбызны сатыб алгъанбыз...

Артда, ач болуб, тюблерине джайгъан джабыуларына дери сатхан эдиле эсе да, анам эки затын джукъгъа ауушдуруб, кишиге ашатыргъа кёлю бармагъанды: ол чилле джаулугъу бла джашлай ёлген атасы алгъан алтын суу ичген кюмюш тюймеси. Ачдан тамам ёлюрге джетселе не этерик эди, билмейме, ёзге, аны бла бирге, кёчгюнчю болуб, ары да барыб, ызына да къайтхан юйде юч зат бардыла: адамларыны картлары, алтын тюйме, чилле джаулукъ. Джаулукъ бусагъатда къап-къарады. Харча эшилген, бир мюйюшюнде ариу оюулары бла уллу ариу, къара джаулукъ, анамы ау джаулугъу... Мен аны акъ заманын кёрмегенме. «Джюрегинг бир сынса, джашау энди бошалды деб, джукъ да керек болмай къалады. Акъ джаулукъ къысарча мында бизге аллай кюн келирми, деб кёлюм алай эди, аны бла аннягъа къара боятыб кюйгъан эдим,» — дейди анам.

Ачы сезим... Анасы, Гербекланы Абидат, кызыны ау джаулугъун къара бояй, ол а не халгъа тюшгенди, хариб? Бек кыйын кёзюуде бир аякъ мюрзеуге ауушдуруб иймегенин, къалай иги этген эди анам! Джанлары учуз заманда нелери эди багъалы?!

Бюгюн а картла да, тюйме да, джаулукъ да юйдегиге огъурча, дууалача сакъланадыла. Къара джаулукъ джюрскден джыртылыб алынган 14 джылны шагъатыча, кюмюш тюйме — юзюлмеген джашауну джарыкъ белгисича, картла уа — халкъыбызны тамыры кюйюб къалмагъаныны огъуруча сакъланадыла.

Сакъланадыла. Сакълансын халкъым не тюрлю кыйын-лыкдан да. Сакълансынла халкъла аллай ахырзамандан.

Архивлеге сёз берсек...

Иерусалимде Яд Вашем деб, XX ёмюрде эм уллу кыйынлыкъланы бирине — фашистле ёлтюрген алты миллион чуу-утлугъа — аталыб салынган музей-эсгертме барды. Анда болгъанла айтхан хапаргъа кёре, музейни залларыны бири сабийлеге аталгъанды. Ол залгъа кирген башында джулдузлу чууакъ кёкню кёреди, акъырын согулгъан музыка бла бирге, фашистле ёлтюрген сабийлени тукъумларын окъугъан сабыр ауазны эшитеди. Ол залдан чыгъа барыб, ышара тургъан сабийлени суратларына тюртюледи...

Джамагъатына джетген кыйынлыкъны ол тукъум эсгере билиу, мени сартын, миллетни терен культурасын, уллу джюрек байлыгын, тамбласыны юсюнден сагъыш этгенин кёрюседи.

Бизни халкъ да саллыкъды, Кавказгъа тарала, кёчгюнчюлюкде ёлген ахлуларына музей-эсгертме. Биз, джазыучула, алимле, суратчыла, журналистле... анга материалла джыйыб кюрешебиз. Джюрек байлыгындан сора сыйырылмагъан джугъу къалмагъан халкъгъа музей къурагъан джюкню бар этгенча бир ишди, алай а джюрек байлыгъы бла джурту болгъан, ол джарлыма, аны этелмем дерге эркин тюлдю, дерик да болмаз. Бу китабха да «джашау» берген аладыла, дагъыда... дагъыда архив къагъытла.

Архив къагъытла... Энди, бюгюнлюкде, къайсы бирибиз да 1943 джыл товар вагонлагъа — 36 эшелоннга — джюк болуб, тыбырлары сыйырылыб, джолгъа чыкъгъанланы саны 69,267 адам эди, аладан 53,9 проценти — сабийле, 28,1 проценти — аланы табхан анала, 18 проценти да миллетни хурмети — къартлары бла къазауатдан сакъат болуб келген джашлары эдиле, деб билебиз. Халкъгъа ол зорлукъну джетдирирге НКВД-ны аскерлеринден 60 минг солдат джиберилгени, джамагъатыбыз Орта Азия бла Къазахстанны 480 элине, кау-куу болуб чачылгъаны да белгилиди.

Кёчгюнчюлюк деген зорлукъну юсюнден энтда, энтда хапар алып ючюн, кёб архив къагъытны «ушакъгъа чакъыргъанма».

Къыргъызстанны КГБ-сыны, МВД-сыны архивлеринде эмда Къыргъыз Кърал архивинде 1991 джыл кёб кюнюмю ашыргъанма.

Бишкекте Къыргызстанны Ич Ишле Министерствосуну архивинде Фрунзе бла Талас областлада джашагъан кѣчгюнчюлени къагъытлары сакъланганларын айтадыла. «Мен да таласчыма, анда туугъанма», — деб архивни къуллукъчуларында сейирсиндире, талас областны архив материалларына къарай тебретим. Хар кѣчгюнчюге «Личное дело» деб бирер уллу тефтер джарашдырылыб эди. Мени атам бла аناмы къагъытлары да — аланы араларында. Ары дери «къуралгъан» документлени джокъ этибми къойгъандыла, огъесе 1949 джыл къагъыт джарашдырамы башлагъандыла, не да болсун, «Энчи ишле» ол джыл бла белгилениб эдиле. Аланы къайсы бирин ачсанг да, ичлеринде — энчи листок, анкета, распискала, справкала. Бир къауумларында уа «постановление», «объяснение», «разрешение», «подписка» да бар эдиле. «Разрешение» дегенлей, джѣгетейчи Атабийланы Сапарны «Къагъытларыны» арасында (анда шофер болуб тургъанды, джандетли болсун хариб, кеси да анда къалгъанды) машинасы бла ишини юсю бла элден тышына джюрюрге керек болуб, хар джол сайын, бара да комендантдан эркинлик ала, аллай «разрешениелери» онла бла санала эдиле.

Действительно № 22 14 дни 1938 г.

РАЗРЕШЕНИЕ № 22

Выдано выселенцу Самоеву Абдураши
(фамилия, имя, отчество полностью)
Абдураши Мовсему в том, что ему разрешается выезд с
места поселения в гор.сел. Кашан
по личным делам.
К месту поселения в с. Эйши Ч.Камолетово
района обязан возвратиться 29 июля 1938 года.
Разрешение действительно при наличии на руках паспорта или
справки № _____ и подлежит возврату в спецкомендатуру.
Начальник И. Вассо Вейсов РО МВД
к. # 14 июль 1938 г. Самоев (подпись)

Фрунзе, типолит. № 1, з. 1110—27000×100

Энчи листокланы бир къауумунда кѣчгюнчюлени гитче картчыклары да сакъланадыла. Аладан джетген зорлукъгъа, ачлыкъгъа, учузлукъгъа кеслерин бюкдюртмеген таулула къарайдыла.

Анкета уа кеси айтсын кесини юсюнден хапар. Ол кѣчгюнчюню юсюнде не айыбы бар эсе да деб, аны айгъакъларгъа джораланганды, аллай затлары болмагъанлагъа башха кѣз бла къарарыкъча...

Спецкомендатура МВД № _____ р-на _____
(категория учета)
_____ (края) области _____ республики

АНКЕТА

1. Фамилия, имя, отчество, _____

пол муж.
жен.

2. Менял ли за время нахождения на спецпоселении фамилию, имя и отчество и если да, то когда, в связи с чем, прежняя фамилия, имя и отчество _____

3. Год и место рождения _____

4. Национальность и родной язык _____

5. Гражданство _____

6. Партийность _____

7. Образование _____

общее

специальное

8. Специальность, профессия _____

9. Место работы, занимаемая должность или род занятий _____

10. Семейное положение _____

11. Состав семьи, проживающей совместно с выселенцем (перечислить степень родства, фамилии, имена, отчества и год рождения) и кто из них состоит на учете спецпоселения _____

12. Имеет ли членов семьи, находящихся на спецпоселении, проживающих отдельно, и где они расселены _____

13. Имеет ли близких родственников-невывселенцев и их точный адрес, проживающих отдельно от выселенцев _____

14. Служба в Советской Армии, последняя должность и звание _____

15. Был ли в плену и служил ли в воинских частях противника _____

16. Проживал ли на временно оккупированной противником территории (когда, где, чем занимался или где служил) _____

17. Был ли за границей (в связи с чем, какой период времени и чем занимался) _____

18. Судимость (когда, каким органом, за что и на какой срок осужден) _____

19. Откуда и когда выселен. Когда прибыл на спецпоселение _____

20. В каких районах, областях, краях, республиках проживал ранее на спецпоселении _____

21. Точный адрес выселенца-спецпоселенца в настоящее время (город, название улицы, № дома, селение, аул, сельсовет). _____

(подпись выселенца)

(должность, звание, фамилия
заполнившего анкету)

« _____ » _____ 19 ____ г.

подпись

Место
для
фотокарточки

ЛИСТОК ЯВОК НА РЕГИСТРАЦИЮ
на 1953 год

фамилия, имя, отчество, год рождения и национальность

место жительства

№, дата документа и кем выдан документ спецпоселенца

Месяц	Дата явки	Расписка спецпос-ца	Месяц	Дата явки	Расписка спецпос-ца
январь			июль		
февраль			август		
март			сентябрь		
апрель			октябрь		
май			ноябрь		
июнь			декабрь		

Быллай «листокла» хар «Энчи ишде» тубейдиле. Анга кьол салыр ючюн, кьарт да, джаш да, ауруган да, сау да, кьошдагы, сабандагы да, кьол сала билген да, ёмюрде кьолуна кьаламны алмагъан да комендатурага белгиленген кюн барыб, кьол салырга керек болгъанды. Не сылтау бла да аны бузгъанга уа... Ма анга шагъатлыкь этген кьагъытла:

Каганович атлы колхозда джашагъан, ишлеген Капушланы Ханафий 1950 джыл августну экисинде, комендатурага барыб, кьол салмагъанлай, кьошха чыгыб кетгени ючюн, «айыбына» кьалай джолукъгъанына кьарагъыз.

Команданту ЧК 35 петровского
РомГБ Л.ту Т. Замакаеву
От вселенца Капушева Ханани
прое. к.з им. Кагановича.

Объяснение

Капушев Ханани знала што я должна
каждый месяц пройти регистрацию
своей командитуре, но 2/III-50 года
уезжая в горы в СК не сказала
и не расписалась и прибыла только
24/III-50 года. О чем и пояснила
к селу Катха

Комендант да былай оноу этеди:

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

1950 года, августа месяца 24 дня село Петровка. _____
Я, комендант с/к № 35 Петровского РО МВД установил, что
выселенец карачаевец Капушев Ханапи в августе м-це сво-
евременно не явился на регистрацию, тем самым нарушил
установленный порядок, а поэтому исходя из вышеизложен-
ного и руководствуясь Постановлением СНК СССР от 8/1-45
г. и инструкцией о наложении административных штрафов,
объявленной в приказе НКВД СССР № 376 от 1/IX-45 года

ПОСТАНОВИЛ:

Выселенца Капушева Ханапи село Петровка за со-
вершенный им проступок подвергнуть штрафу в размере
двадцати пяти рублей.

Обязать выселенца Капушева деньги внести в Сталинский
госбанк и квитанцию об уплате штрафа представить в комен-
датуру.

Комендант

подпись

Каппуш улугъа банкда берген квитанцияларында «Штраф
за нарушение режима» деб джазылады.

Энди терезечи Гемсахурланы Хапсатны «Энчи ишине» да
бир къарайыкъ.

Кечгюнчюге «энчи иш» къурар ючюн уллу сылтау керек
болмай эди. Хар атламына эркинлик алмаса комендантдан,
СССР-ни Халкъ Комиссариатыны Совети 1945 джыл январ-
ны 8-де алгъан Бегимни статьяларыны бирин илиндириб
къойгъан кез къакъгъанча бир зат болады комендантха. Гем-
сахурланы Хапсат 1951 джыл мартны 21-де кеси джашагъан
элден хоншу районнга барады, аны андан тутуб келиб, Кали-
нин районда спецкомендатураны коменданты тамада лейте-
нант Щеглов кесини энчи бегими бла Хапсатны беш суткагъа
тутмиакъгъа салады.



1991.



22 Июня 1991

Посланье.

22 июня 1991 года в Калининское

и кашендань ейскашведатурн И Калининского
р-на тов. лейтенант Шавлев Сергей Иванович, это
ейскашведатурн Темсакурова Хайсат совершила
проступок заключавшийся в том, что 21 июня
1991 года отлучилась самовольно с территории
Нового поселка в село Ново-Николаевка
Калининского р-на в Петровский р-н, где
и была 21 июня задержана оперативными
сотрудниками МБ.

На основании вышеизложенного и руковод-
ствуясь Постановлением ССК СССР от 30 мая
1981 г. № 45.

Претендовал.

ейскашведатурн Темсакурову Хайсату 1926
рождения, проживающему в Ново-Николаевка
Калининского р-на за совершение вышес-
тупок арестовать на 5 (пять) суток
в адм. порядке

С. И. Шавлев

Анда ма бу тарих кыагыт да барды. Терезечи тиширыу
Гемсахурланы Хапсат «джашаган элимден тышына чыксам,
джыйырма джылгъа каторга...» деб кьол салганына да
кыарамай, бир райондан башхагъа, джанын кьолуна алгъан-
ча, нек атланган болур эди? Бюгюн аны билген кыйынды.
Зауукъдан а этмегенди.

Кечюнчюлюк кыаллай документле туудуртханды адамлагъа!
Башларына кыаллай бир эркинликлери болганларын кергюзген
кыагытла! Былагъа сёз кыошаргъа, эшта, керек болмаз...

от выселенца Байрамукова Ибрагима
Усуповича проживающего в к-зе
им. Шверник

Заявление

Убедительно прошу Вашего распоря-
жения выдать мне разрешение пере-
ехать с семьей из Колхоза им. Шверник,
в колхоз им. Тис на постоянное место-
ожительство соединиться с братом
Байрамуковым Мухом. Мы производим
покупку дома, купленные дома нако-
пительный фонд. После покупки мне
необходимо переехать и соединиться с
братом. Учитывая вышесказанное
мое положение убедительно прошу
дать разрешение переехать и соединиться
с братом.

Касим Байрамуков (Байрамуков)
2/11 50 года (см. на обороте)

Архивден алгъан къагъытларыбызны барын да
тургъанларыча китабха тюшюралмагъаныбызны сылтауу —
ксерокопияла бек къолайсыздыла. Аны ючюндю аланы бирер
тюрю бергенибиз — бирлерини хапарларын айтханыбыз,
башхасын кесибиз басмалагъаныбыз. 1953 джыл джазылгъан
бу Заявление да аланы бириди:

«...Прошу Вашего распоряжения выдать мне право на выезд
в город Джалалабад Киргизской ССР сроком на десять дней.
Поездка связана с моим семейным положением. Я должен пога-
сить ссуду в сумме 2875 рублей в Таласском областном сельхоз-
банке. Без поездки в Джалалабад невозможно погасить эту за-

долженность. Имею картофель. Если её продам в Джалалабаде, то смогу отдать долг. В моем хозяйстве кроме картофеля продавать нечего. Потому прошу выдать мне разрешение.

Прилагаю справку от Таласского сельхозбанка.

Подпись»

Кёчгюнчюлени арасында кеси быллай кягъытланы джазалькыла алай кёб болмагъандыла. Алагъа кимле болушуб тургъан эселе да, мени сартын, бек ауур ишни баджарыб тургъандыла. Сау болсунла.

Кюреше кетселе ма быллай Семен улуча, бир бёлек кюннге эркинлик алалгъанла да аз болмагъандыла, алай а хар бары да муратларыча болалмагъандыла. Кёчгюнчюлени хапарларында анга юлгюле кёбдюле. Комендантлагъа айтханларын этдирир дыгаласда, сабийлерини ауузларындан юзюб, табхан джукъчуклары аланы алларына келтириб, амалсыз этилирге керекли ишлерине тилеб-джылаб, эркинлик табхан хапарларын да эшитгенбиз.

Спец-командатура №49.

Таласское РО М. П. 55.

Д-ту тов.

от спец-поселенки Фропил.
в колхозе им. Шверник.
Наурызовой Абригана

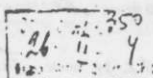
Заявление.

Уважаемый товарищ, прошу вас рассмотреть по существу данное заявление, что в Токровском районе проживают родной брат Турбеков Шибис К. с которым произошёл несчастный случай в воздухе ср. по бытовым и родственные отношения мне необходимо поехать проведать и оказать семье его помощь на основании выше-изложенного прошу Вашего разрешения на права въезда в псковскую р-н с сроком на 5 суток. /Наурызова /
1950г. К семье

Башын ол палахладан, ол сыныкылыкъдан кьутхарыры ючюн джазгъан болур эди Лепшокъ улу Ворошиловха письмо. Джаш адам къайдан биллик эди башына эркинлиги болмагъанча, Моск-

вагъа письмо джазгаргъа да эркин болмагъанын. Ворошиловка джазгъан тилек письмосу джашагъан элинден чыкыгъан кыой, аны «Энчи ишине» кыошулуб, анга джаулукъ этерге джараб тура эди.

Артыкылыкъ, зорлукъ кимни бюгуб, мугур, бирсини уа дертли, ачыулу этеди. Бир кыауум адам да, не да этиб, ол палхадан башын алыргъа кюрешеди. Сабийлей «бандит» атха кыалгъан Лепшоку улу да не этсин, кѣб ишлеб, тюз джашиб, баш эркинлигин табаргъа излемей!



Ленин
Здравствуй от товарища
и друга

Председателю Президиуму
Верховного Совета Союза с/ср
Товарищу Н.В. Ворошилову.
от колхозника проживающего
Киргиз с/р Фрунзенской обл.
Петровский район к-з им
Колхозника ул. Озерная 35
Лепшоков Анварби Саитбаевич

Ув. З а в Л е н и н:

4 Дорогой уважаемый товарищ и учитель,
Соратник Ленина - Сталина разрешил
обратиться к вам лично. Следующим заданием:
Я Лепшоков с 1929 года рождения по Национальному
Каратаеву спец-нарселенец из Северного Кавказа.
отец мой с начала советской власти и по
настоящее время работал на ответственной
работе. Нам нация и мы по решению
партии и правительства были нарселены в
Киргизскую сср где и живем 10 лет под распоря-
жением спец-команды.

Дорогой председатель:

Я как приезжал в среднюю Азию мне исполнилось
13 лет с того времени все время работал
не считая день и ночь. И так же работал
бригадиром полтавской бригаде бк-ге им.
Колхозника Петровского р-на.

Работал бригадиром комсомольской бригады на
Строительстве Ворошиловский Т.Э.С. (г. Фрунзе)
Все время не считая свои молодости старался
на выполнение и перевыполнение Сталинского
плана и укрепление нашей великой
родины.

Мне Великая партия угиль в духе Коммунистической партии и окончила среднее образование
на: отлично.

Дорогой вождь, Клим Веременов!

Имею большое желание служить в рядах Советской армии. Учился в техникумах Сельско-хозяйственной школы. Имею специальную подготовку и быль настоящим гражданином СССР. Все время много работ, и так, что на отдыхе мне не было ни какое забвения, работая полезным работником для Великой Родины.

Дорогой отец и председатель! Наши великие попутчики к коммунизму!

Я в 1952 году работал бригадиром в к-зе им. Логанов и получил на 25 гектара оз. пшеницы 31070 на площади 31070 на поливных рощах все старая и старая быль самим настоящим передовиком Среди Карачаевцев. И буду стараться быть и быль настоящим воспитанником нашей Великой цветущей Советской Родины.

Дорогой Моей уважаемый товарищ председатель! Прошу и прошу вас Великого вождя и учителя Советского народа Сталина - Сталина. Дорогой Клим Веременов освободить меня от Спец. Команды турк. Как настоящим молодого гражданина СССР. Обязуюсь через Коммунистическую партию быть и быль настоящим гражданином Советской Родины и служить себе настоящим гражданином СССР.

Дорогой председатель!
Прошу вас удовлетворить мое заявление с приветом!

Киргиз. сср

С. Петровка Петровский район
к-з им. Логановых Фрунзенский облост.
Мершиков Анварби Саитбеков.

26/XII-53г.

КИРГИЗСКАЯ ССР
УПРАВЛЕНИЕ МГБ ПО ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ
г. Талас

Спецпоселение № _____ « _____ » _____ 1951 г.

РАЗРЕШЕНИЕ

Действительно до « _____ » _____ 1951 г.

фамилия, имя, отчество, год рождения

село, район, область, республика

разрешается временный выезд с места поселения

На место постоянного поселения обязан вернуться не позднее
« _____ » _____ 1951 года.

Действительно при наличии _____
наименование документа

Настоящее разрешение по возвращению к месту поселения
подлежит немедленной сдаче в комендатуру МГБ.

Начальник УМГБ
по Таласской области

Къыргызстанны Кърал архивинде кѣчгюнчюледен хапар айтхан кялын тефтерледе кесиме кѣб «джангы» зат табдым. Мында партияны, советлени, джамагъатны, мюлк башчылары джанларындан кѣчгюнчюлеге не этилгени сакъланады.

Джуртлары сыйырылыб келгенлени эшелонладан тюшгенден сора кяйры, не улоу бла элтгенлери, анга кяллай бир бензин, адам кюч керек боллугуна дери эсебленген кѣре эдим.

Базыкъ тефтерлени биринде Чекку улу Аскерни КП/6/-ны Талас обкомуну секретары Базарбаев джолдаш бла облизполкомну председатели Чернышов джолдашха джоралаб «Материалы о трудоустройстве спецпереселенцев в Таласской области» деб джазгъан кягъгытына тюртюлдюм. Андан бир кяуум джерлерин келтирейик:

«...спецпереселенцы, не имеют приусадебных участков для постройки домов, не используются кредиты, отпущенные на приобретение домов и надворных построек, остаются без индивидуальных огородов, не используется лес, предназначенный для спецпереселенцев.

Как факт, мы имеем следующие случаи:

1. ...

2. В колхозе «Карасу» (председатель к-за Шатманов) в августе под видом посылки спецпереселенческих семей на уборку, отправил в отдаленное место и заставил их жить под открытым небом с детьми более полутора месяца, а тем временем их квартиры в селе заняли под скот и другие мероприятия и исправил это положение при вмешательстве НКВД.

3. В колхозе имени Ворошилова (председатель Есеналиев) весной 1944 года 10 мая выделил для СП (спецпереселенцев), вспахал и засеял 4,5 га земли под индивидуальные огороды, а в сентябре, когда всходы были хорошие, отобрал. И на жалобы СП на неправильное его действие, ответил: «Вам огороды дадим после войны»...

9. Спецпереселенцы братья Узденовы, Мусос и Хаджибий, были из колхоза мобилизованы для распиловки леса по строительству клуба в райцентре, где они находятся 1,5 месяца. Распилили 60 куб. м. и заработали 305 рублей. Эти деньги им не уплачены Риком.

10. Выдача зерна гос. помощи переселенцам в районе производился за деньги и в райпо этой суммы скопилось более 4000 рублей. Эту сумму райпо переводит на имя колхозов по переселенцам, колхозы не возвращают этих денег.

Переселенцев не включают в общий учет колхозов, не записывают им трудовни и даже не знают, сколько семей или человек в данном колхозе.

Примеры:

1. В колхозе «III Интернационал» расселено было 126 человек, в данное время осталось 30 семейств (60 человек) умерло — 17, выехало — 27. Оставшиеся спецпереселенцы нигде на учете не стоят, в общих списках не числятся. Приняты в колхоз только 42 человека. Они трудовых книжек не имеют, не имеют представления сколько ими выработано трудовых.

2. В колхозе им. Тельмана (председатель Такиев) нет сведений о наличии СП, они не включены в книги колхоза и хозяйственный учет. Тем не менее установлено, что

первоначально в колхозе было 62 семей или 267 человек. В данное время их там — 36 семей или 89 человек, по неточным данным умерло 150 человек. В колхоз не принят ни один из них.

По линии района первоначально в начале учебного года было учтено детей школьного возраста спецпереселенцев 324 человек. В данное время по учету района в школу, ввиду плохой обеспеченности обувью и одеждой, посещают только 180 человек. Учителей имеется в районе 12 человек, но работают 3 человека, остальные не находят себе работы.

Не проводится в жизнь решения ЦК и КП и СНК Киргизии от 11 сентября 1944 года по вопросу проведения политмассовой разъяснительной работы среди спецпереселенцев и сельского актива о том, что не должно быть по отношению к СП грубого принизительного отношения и что они пользуются одинаковыми правами наравне с другими...

(Материалы о трудоустройстве спецпереселенцев в Таласской области).

Председателю исполкома
т. ШЕПЕЛЕВУ

Совнарком Киргизской ССР располагает материалами о неудовлетворительном выполнении решения Совнаркома и ЦК КП(б) Киргизии о мероприятиях по хозяйственному устройству переселенцев.

В результате слабого контроля имеют место факты разбазаривания продовольствия, использования стройматериалов не по назначению и затыжка с выдачей скота.

В Кировском районе Таласской области не по назначению израсходовано 537 кг муки и зерна, в том числе выдано больше 200 кг.

В колхозе имени Кирова из полученных 100 кг муки, 30 кг — на общественное питание.

В Чуйском районе за июль месяц недополучили по 5 кг муки 1000 человек переселенцев.

В колхозах Ошского района лес, полученный для строительства жилищ переселенцев, израсходован на ремонт конторы колхоза и строительства клуба, конюшни, а к строительству переселенческих домов не приступили.

Исполком Ошского облсовета депутатов трудящихся разрешил отпуск леса из поступивших для переселенцев фондов организациям, не имеющим никакого отношения к переселенческому строительству.

По всем областям республики крайне медленно идет выдача скота и лошадей переселенцам. Из 244712 голов крупного рогатого скота, 6000 овце-коз, подлежащих выдаче по республике, выдано только 1037 голов.

Зам. председателя Совнаркома
Киргизской ССР И. Ребров.

Проект постановления оргкомитета ВС Киргизской ССР по Таласской области от 30 декабря 1944 года. Об обеспечении продовольствием спецпереселенцев с Северного Кавказа...

...Выдать за наличный расчет наиболее нуждающимся СП по следующим нормам на одного человека в день: муки — 100 грамм, крупы — 25 грамм, соли — 15 грамм, сахара — 5 грамм (только детям до 10 лет).

Председатель оргкомитета Чернышов
Серкетарь оргкомитета Зелюткин.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

...В колхозе «Комсомол» отпущенные продукты весной 1944 года полностью не розданы спецпереселенцам, в результате умерло от голода 170 человек.

...В колхозе «Сталин» вместо муки спецпереселенцам выдали овес по 100 грамм в день на человека. Ввиду этого в колхозе умерло 255 человек.

Галиев.

СПЕЦЗАПИСКА

«...на местах расселения СП продолжает иметь место пренебрежительное отношение к ним со стороны местного населения и отдельных сельских активистов. В колхозе «Беш Таш» и «Сары Курай» Ленинпольского района спецпереселенцы в количестве 65 семей — 233 человека — расселены очень скучено, по 4—5 семей в маленьких, к жилью не пригодных, сырых и ветхих землянках и находятся без топлива в завшивленном состоянии. В совхозе «Каинды»

в результате нечеловеческого отношения директора, которое выразалось в избиении, невыплате заработной платы, лишения продовольственных карточек умерло и выехало 28 семей, из оставшегося общего числа СП 70 процентов от истощения болеют дистрофией.

Галиев.

Из докладной записки «О ходе хозяйственно-трудового устройства выселенцев, расселенных в районах Фрунзенской области по состоянию на 1-е января 1949 года».

Трудовое участие выселенцев:

18058 человек, учтенных трудоспособными в 10800 семьях, являющимися членами колхозов, в основном принимали активное участие во всех политических и хозяйственных мероприятиях в колхозах и предприятиях, что подтверждают следующие данные:

Из этого количества принимавших участие в трудовом производстве колхозов, совхозов, промпредприятий 436 человек за достойную работу награждены правительственными наградами и 320 человек премированы ценными подарками, так в Ивановском районе:

1. Чабан колхоза им. Ворошилова Айбазов за сохранение и выращивание молодняка в порядке дополнительной оплаты, получил 16 ягнят.

2. Завфермой этого же колхоза Байрамкулов за выполнение плана развития живноводства получил тёлку, 2 головы баранов.

3. Чабан колхоза «Красный путь» Текеев Мусса получил 34 голов овец.

В Кантском районе:

1. Чабан колхоза «Рассвет» Хабов А., работая с 1944 года, ежегодно премировался и в 1948 году премирован 12 баранами.

2. Бригадир полеводческой бригады колхоза «Интернационал» Боташев за обработку сахарной свеклы получил 8 центнеров сахара.

3. Чабан колхоза «Пламя труда» Наурузов, работая с 1944 года, получал ежегодно по 10 баранов, в 1948 году — 12 баранов.

В Сталинском районе животновод колхоза «Путь к коммунизму» Семенов Т. за достигнутые успехи в развитии животноводства Президиумом Верховного Совета награжден орденом Ленина.

Таких тружеников колхозного производства немало, из которых 29 человек награждены медалями за доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 годах.

Аналогичных результатов добились выселенцы и в Петровском районе, где 13 человек награждены медалями и около 100 человек премированы, как деньгами и другими подарками.

В колхозах области числится 22 бригады, организованных из числа выселенцев, 132 звеньев, работают бригадирами 41 человек, звеньевыми 196 человек...

Китабны бу башында кёчгюнчюлюкню хапарын архив кьагьытлагьа айтдыртханыбызгьа кертилей кьала, джангыз бир затны чертирге излейме — Кавказгьа кьайтыргьа эркилик келгинчи, кьралда джуртларына термилген кёчгюнчюлеге джараулу, аланы кёллерин кёлтюрюк бир оноу этилмегенди. Анга шагьатды ма бу 1956 джыл «туугьан» ма бу «расписка» да.

РАСПИСКА

« _____ » _____ 1956 года, мне _____

_____ объявлено, что я снят с учета спецпоселения и освобожден из-под административного надзора органов МВД на основании _____ постановления Совета Министров СССР № 1963—1052 с от 24.XI.1955 года. Мне также объявлено, что и после освобождения из спецпоселения имею право проживать в любом пункте страны, кроме _____

где я проживал _____ до выселения.

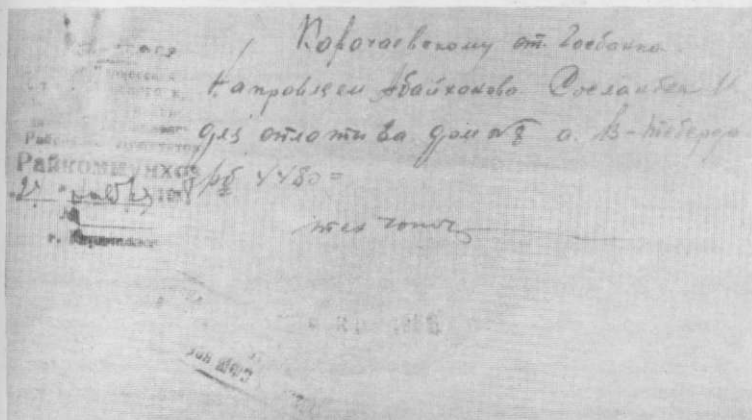
Жилой дом и другие помещения, принадлежащие мне по прежнему месту жительства до выселения возвращению не подлежат.

В чем и расписываюсь _____

Расписку отобрал комендант с/к _____

Бишкекни архивлеринде, быллай расписка болуб, мени кёзюме тышгенлени юслеринде, комендантланы кьоллары бла «отказался расписаться» деб тура эдиле. Эшта, 1956 джылгьа кёчгюнчюле кеслери кеслерине приговорла «чыгьарыудан» эрикген болур эдиле. Алай а... ол кьагьытха

къол салмагъанлыкъгъа, джуртларына къайтыб келген-леринде, анда айтылмагъанны этерге керек болгъандыла. Юйлери чачылмай, оюлмай тургъанла, анга да шукур эте, джалгъан иеледен сатыб алгъандыла. Анга шагъатды огъарытебердичи Абайхан улу Сосланбекде сакъланган къагъыт. Ол атасыны тоналгъан юйюн ызына алыр ючюн, къралгъа 4480 сом тѣлегенди:



Этда бир документ. Ол письмоду. Аны Кавказгъа къайтыргъа эркинлик чыкыгъандан сора, джууукъ адамларына джазгъанды Хазгерийланы Хаджат. Мен акъыл этген бла, кѣчгюнчю 14 джыл къарачайлылагъа ары дери бютеу джашауларында джазмагъанларыча бир письмо джаздыргъанды. Сылтауу белгиледи — Орта Азия бла Къазахстанга чачылыб тюшген джууукъ-тенг бир-биринден хапар къуру письмо бла алалгъанды. Алай болгъанлыкъгъа, ол письмола бек аз юйде сакълангандыла — атыла-чачыла айланган джамагъат письмоладан багъалы затларын да тас этгенди.

Бу письмода уа не да барды — къууанч да, джыламукъла да, иги умутла да...

Джылла узагъына джюрекдени толтуруб тургъан сезимле, туура айтыргъа мадар болмай джюрекдени теренинде бугъундурулуб тургъан оюмла къагъытха эркин тюшедиле. Алгъаракълада уа, письмода джазгъан затлары тинтилиб, тутулуб кетгенле да болгъандыла. Ол затла, аман тюш унутулгъанча унутулуб, джюрекдени тѣгерге мадар чыкыгъанды.

Здрава булгунтис мои дорожи
 Карсей Зурчи и Мамадан,
 Фиделит от Душии Кои веим.
 Сабиданго што ми живи и здоруб,
 а даши што Кои писат о себе
 мое счастье и горе касими Згада
 без маждунски — лавит, проводит буни
 Зурчи джаматандан ужалмайи,
 едди сизин табаб, башыма бир коим
 етисеи джаматанмайи, кетимеи.
 сизин етисеи иде бирда бек
 мардасыз качаганна, кетереи ашага
 Увог, Карсейи Ванаржымысеи Кочуллагда
 джаматанна. Канда тохтарга умут
 ебевиз? Канда кетимеи? Кимле табурд.
 ... етисеи бек?
 Зурчи Сабитмуриндан да Ханга
 джам. Лу. 7 ай болуче бир ... мен-бир 1884
 ... бхакетиде джамат турадыса
 ... 1884 ...

Иги умут, кьюуанч, насыб... Бу огьурлу сёзлени «татыу-
 ларын» унутуб бошай кетген кёчгюнчулеге туугъан
 джуртларына кьайтырга эркинлик табханлары, дуняда эм
 уллу насыб, эм уллу байлыкъ эди. Башында эркин болгъан,
 туугъан джеринги хауасын солугъан, кьобанны суундан
 тогъугъан — ала Аллахны саугъалары кёре эдим, дейдиле 14
 джылны алагъа термилгенле.

Ол кыйынлы джыллада бир-бирлерине джакъ бола бил-
 генлеге, бир-бирлерине болушургъа унутмагъанлагъа, кьуру
 кесим демей, башхалагъа да джан аурута, джюрек джылу-
 ларындан бере джашагъанлагъа Аллах да болушханлай тура
 эди, дейдиле...

Дагыда... Кавказга элтген поездде кызла акь чилле
джаулукула тиге келе эдиле, дейдиле...



ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
ОБЛАСТНОГО СОВЕТА ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ
Караачай-Черкесской автономной области, Ставропольского края

Ставропольская крайняя Караачай-Черкесская автономная область и Ставропольский край ПОДСИЛАЮЩИЙ КОМИТЕТ	Ставропольская крайняя Караачай-Черкесская автономная область и Ставропольский край ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
--	---

№ 22 мая 1948 г. Черкесск.

СПРАВКА

Исцана (тр-ну) Брусовой Балдан Ис. в том, что он (она) со своей семьей и составе 11 человек следует Фрунзенской обл. на постоянное местожительство в Караачай-Черкесскую автономную область, гор. Карагаевск.

(Имя, фамилия, отчество)
Председатель исполкома области депутатов трудящихся (С. КАРЛАНОВ)

14 джылдан бери кьарачайлыланы кьолларына тийген эм иги кьагыт, эшта, бу болур эди.

Не кыйын болумгъа тюшеселе да, кьарачайлыла туугъан джуртларына кыйтыркьларына ышанганлай, ашхы умутларын юзмегенлей джашагандыла. Заман-заманы бла, артыксыз да 1945-чи джылдан сора, бошлукъ бериледи, джуртубузгъа кьайтабыз деб, хапар джайылганлай турганды. Таб, азыкь-баш джарашдырыб, «кетемени» сакьлаганла да болгандыла. Умутун, ийнамын тас этмеген, кьарны тойгъан джерге алданмай, туугъан джери бла джюрек тамырларын ёмюрлеге байлагъан халкь, эркинликге талпыгъан халкь, кесин тас этмейди. Эртде-кеч болса да, аны мураты, умуту, излеми толмай кьалмайды. Аллахха шукур болсун, ол затны кеси юсюбюзде сынадыкь!

«Энди къарачайлыла джырларыкъмыдыла?»

Адамны артыкълыкъ, зорлукъ этиб, унукъдурругъа боллукъду, туугъан джерин, баш эркинлигин сыйырыб, тилин «тигерге» боллукъду. Джюрегинде сезимине уа не залимни да джокъду къарыуу. Сезими джаныды адамны. Джаны чыкъмай, сезими да джукъланмайды.

Кёчгюнчюлюк ёмюрге ёлмезлик затларыбызны да от тёбеси этгенди, алай а Туугъан джерибизге, тилибизге, тинибизге сыймеклигибизге къатылалмагъанды, аны «оноуун» этелмегенди — учузлукъ сындыралмагъан, ачлыкъ онгун алалмагъан, заман къартайталмагъан, ууахтыны билмеген бир таджал, бир татлы сезим кёре эдим ол.

Мени аллымда — «Къызыл Къарачай» газетни 1938 джыл сентябрны биринде чыкъгъан 181-чи номери. Латин харифле бла басмаланган, «кёчгюнчю» болуб, Орта Азиягъа барыб къайтхан газетчик. Къыйырлары сагалланган, саргъалыб бошагъан газет «джурунчукълагъа» адам къолу кёб кере тийгени эсленеди. Аны «къарачай газет» деб, «къарачай сёзле» деб багъалатыб, хамайылны джюрютгенча, джанында джюрютюб, атасындан-анасындан къалгъан саугъаныча, терен асыраб, Туугъан джерини кёзюнден кёрюб, къызылокътябрчы устаз Семенланы Харшымны джашы Абдул-Къадыр сакълагъанды.



Кёчгюнчюлюкде эркеленген газет.

Бир-бирде сёзледен, кёзледен, джюрекден да затла кесле-ри кёб хапар айтадыла. Анга тилсизликлери чырмау болмай-ды. Газетни бу пара-чара болуб тургъан «бусхулларын» кьолума ала, Абдул-Къадыргъа кёчгюнчю джыллада, быланы дарман да, джюрек ауруу да болуб тургъанларын ангылайма. Аллай затла бардыла, хар кимде да болурла ала, кёрмей болалмагъан, кёрсенг, джюрек ауруунгу кьозгъагъан. Ол джыллада Абдул-Къадыргъа бу газет алай болгъанына не сёз. Айхай да, Газетсиз да, Китабсыз да, Ана тилсиз да, Джырсыз да, Джуртсуз да къалгъан джаш адамгъа, тамбла ала бары да къайтырыкъдыла деб, аз да ийнаныр къаруу къалмай тургъан уланнга, эски газет бетчикле аны джашау бла такыгъан умут «джилтинчикле» эдиле.

Абдул-Къадырда дагыда сакъланнган: Къыргъыз университетни «Путь к знаниям» деген газетини 1956 джыл 4-чю июлда чыкыгъан номери бла Къыргъызстанны Иванов районуну «Путь к коммунизму» газетини 1957 джыл 15-чи майда чыкыгъан номери. Биринчи газетчикни башында «Университетни биринчи выпускниклерине салам!» деб уллу харифле бла джазылыбды. Семен улу да аланы бири эди (ол джыл университетни физика-математика факультетин тауусханды). Алай а ол бу газетни аны ючюн сакъламайды:

— Мында Шошталаны Борисни да бир джазгъанчыгъы басмаланнган эди. Бир джерде атыбыз айтылмай тургъаны бла, аны тукъуму чыкыгъанында, ол джюрегибизге уллу себеб болгъан эди. Аны бла, газетчикни алыб, бир джанына салыб кьойгъан эдим. Шошта улу филология факультетни бошагъан эди, ол бусагъатда Калинин шахарда устазлыкъ институтда ишлейди, — деб хапар айтады Абдул-Къадыр.

«Путь к коммунизму» деген газетни сакълатдыртхан чурум да Къыргъыз ССР-ни Баш Советини Президиумуну указы эди. Анда Къыргъыз ССР-ни Баш Советини махтау къагъыты бла саугъаланнган онюч адамны тизиминде юч къарачайлы да барды: Тебуланы Хыйса, Иванов районну Будённый атлы колхозуну тууарчысы; Текеланы Юсуф, ол районну «Кенгеш» колхозуну сабанчы бригадасыны башчысы; Орусланы Муслимат, «Кенгешде» звено башчы. Бу юч къарачайлыны тукъумлары басмаланнган газет, Абдул-Къадыргъа Къурандан тюшген къагъытча, багъалы кёрюннген эди.

Ол багъалатыб сакълагъан дагыда бир сурат. Суратда — талай адам. Къарачайлыланы ызларына кёчюрююню къайгысында айланнганла — Москвагъа биринчи барыб келгенле бла тюбешу болуб, андан сора картха тюшгенлерини хапарын айтады Абдул-Къадыр. Бу сурат да ол джылланы унутурмагъан бир эспертмеди.



Къарачайлыланы Кавказгъа кѣчюрюню къайгъысында Москвагъа барыб келген биринчи къауум бла тубешиуге джыйылгъанла..

Семен улуда сакъланган багъалы къагъытладан эсими кесине эм бек бурган бир эски тефтер болду. Мында джазылгъанны окъуй, джаш тѣлюню (къарачай студентлени) Орта Азиядан Кавказгъа къайтыргъа къалай термилгенин толу сезесс. Тефтерни сегиз бетин толтуруб, КПСС-ни Ара Комитетини Президиумуна джазган письмоларында студентле къарачай-малкъар халкъланы ызларына амалсыз къайтыргъа нек керек болгъанларын тизедиле.

Ма андан юзюкле: «Биз Къыргъызия бла Къазахстанда ѳтдюрген 13 джылгъа халкъыбыз 50 джылгъа артха къалгъанды. Бизни халкъ бла не тюрлю да ангылатыу иш бардырылмагъаны амалтын, халкъгъа, ишлеген хайуанлагъача, къаралыб тургъаны ючюн, миллетни ѳсюмю ызына айланганды...»

«...Ётген онюч джылны ичинде баш билим алыргъа бек аз джашыбыз бла къызыбызгъа амал табылгъанды. Баш школгъа элтген джолда бизни сындырыргъа деб, иш этиб къуралгъан чурумла бек кѣбдюле. Артыкъ да бек осалды тишируларыбызны билим алыулары бла чот. Бизни къызларыбыз, санда бири болмаса, орта школну бошаб чыгъалмайдыла. Бешинчи-джетинчи классладан сора онбеш-оналты джыл болгъан къызчыкъланы эрге бериб барадыла. Ол затха тѣзюб болмазгъа керекди.

Бюгюннге дери да совет, партия учреждениелени, илму заведениелени эшиклери джабыкъдыла бизге, — алада бизни ишге алмайдыла, аспирантурагъа кирир мадар джокъду... Совет властны 39-чу джылында джазмабыз джокъду, газетибиз джокъду, китаб басмабыз джокъду...»

«...Сизге белгилиди къарачай, малкъар, чечен, ингуш халкъланы туугъан джерлеринден терс кѣчюрюлгенлерини юсюнден ташатын письмо. Аны бла байламлы быллай соруу тууады: мындан ары не боллукъду бу халкъла бла?!

Кѣбле ышаныбдыла эмда айтадыла: туугъан джерибизге къайтыргъа эркинлик берилликди, деб. Алай а ол затха чырмау боллукъ болум къурала барады. Кѣрюнюб турады. Бизни халкъланы бусагъатда джашагъан республикаларыбызгъа хайырлары уллуду. Бизникиле алаамат мюлкчюледиле. Ол себебден бизни къолларындан чыгъындырыргъа излемейдиле. Къыргъызия бла Къазахстаннга ишчи къолла керекдиле!

Бизни кеслерини республикаларында тыяргъа, «ангылы» къауумубузгъа «джылы» орунла берирге, уллу къуллукълагъа олтуртургъа сѣз бере, тамадала аны ючюн кюрешедиле.

СССР-ни ара органларыны юслери бла бизге автономия бериб, басма, школла ачыб, бизни мында къалдырыргъа излейдиле... Аны кимлеге бар эсе да хайыры, ол халкъны излемине къаршчы келеди. Джарлы халкъ, онюч джылны ичинде адамлыгъы теблениб, ачдан, сууукъдан кѣрмеген къыйынлыгъы къалмай туруб, бюгюн ол затлагъа «хо» дерик тюлдю. Барыбызны да бир излемибиз, бир умутубуз — Джуртубузгъа къайтыргъа. Ийнанмазчады, алай а Орта Азияда тургъан онюч джылыбызны ичинде халкъ бери кѣлленелмегенди, Джуртуна таралгъанын да сѣл этелмегенди, туугъан джерин кѣрюб, эркин, учузлукъ сынамай ёлюрге термилгенин тохтатмагъанды...

Халкъ экинчи кере алданыргъа айланады! Бизни «ангылагъан» адамларыбызгъа хайырлы орунла берселе, ала халкъгъа энчи сѣзлерин сингдирирге кюрешиб, миллетни башын чайкъаргъа боллукъдула. Алай бла мында табсашар къауумну бегитиб къояргъа боллукъдула. Ма андан къоркъургъа керекбиз! Кеслерини джашауларын игилендирир ючюн, халкъны хайырландырыргъа излегенден, биз нек къоркъургъа керек болгъаныбызны да айтайыкъ.

Бюгюн Кавказдан письмо алгъанбыз. Анда гюрджюлени бизни областха ие болуб тургъанлары айтылады. Ала джерибизде къарачай «ыз» къалмасын деб, къабырларыбызны, эсгертмелерибизни джер бла тенг этгендиле. Сын ташларыбыз-

дан юйлерине атлауушла саладыла. Ол затланы юслерине да, Микоян-Шахаргъа экспедиция келген хапар айтылады. Ол бизни джерибизде эски къалалагъа къараргъа, ала «Тамара патчах салдыргъанла болгъанларын» бегитирге келгенди. Кюлкюлю эмда къуджур иш. 300 джылдан артыкъны джашагъанды халкъыбыз ол джерде, кимле эселе да аланы гюрджюлеге тагъыб кюрешедиле. Кёремисиз, гюрджюлюле бизни не бла къоркъутадыла — джерибизни алыргъа излейдиле. Бизни тарихчилерибизни да сатыб алсала, ала да ол затланы айтыб башларгъа болукъдула. «Сёз сёзню айтдырады» дегенлей, аладан къайсы эсе да къарачайлыланы узбеклиледен юзюлгенлерин «бегитиб» кюрешгенди. Кёремисиз, бизни Джуртубузгъа къайтыубузгъа кимле чырмау болургъа болукъдула.»

Ол письмода дагъыда: «бир къарачайлы гюрджюлюге сын ташланы арбазындан къабырлагъа сырты бла ташытханын окъудукъ. Микоян-Шахарда джыйырма юйдеги барды. Оруслула кёб болсала да, тамада къуллукъла саулай да гюрджюлюлени къолларында болгъаны джазылады.

«Не гюрлю автономия да Орта Азияда бизге бан эркинлик берлик тюлдю, башха миллетлени бизни сындырыуларын тыяллыкъ тюлдю. Аз аманмы айтдыла, азмы унукъдурдула бизни! Кимле эдиле бизни сындырыб кюрешгенле? Капустинле бла...

Бир да къурумаса да быыл бизни оноуубуз, бизни халкъны оноуу этилирге керекди. Халкъ кеси этерге керекди кесини оноун, джаш тёлю, студентле миллетге болушлусун ангылатырыкъдыла... Миллет алданыргъа боллукъ тюлдю...»

Бу письмо къайсы джыл джазылгъаны белгиленмегенди, алай а ичинде айтылгъанладан ангылашынады. Сапрандан саргъалгъан бетча, сары тартыб тургъан эски тефтер бюгюннге дери Семен улуда сакъланнганды, мындан ары аны кёчгюнчюлюкню музейинде (ачылса!) сакъларгъа керекди. Бу бек багъалы тефтерди.

Сени джауунгу да джашлай къанатлары сынсын, джашлай умутлары тауусулсун, душманнга да тюшмесин сабийлей кюу этерге. Абдул-Къадыр онбешджыллыкъ джаш болуб, 1944 джыл, кюу этгенди. Ол кёзююун эсине тюшюре келиб, устаз:

— Мен прирезкада болуб, юйюбюзден башха, Пахта-Аралгъа тюшген эдим. Анда школгъа джюрюген сабийлени, саф къураб, джырлаб бара тургъанларын кёрюб: «Энди къарачайлыла джырларыкъмыдыла?» — деб келген эди кёлюме. Бизге джыр да, насыб да, джашау да бошалгъанча кёрюне эди меннге. Ол кёзюуде этген эдим кююню:

Тауладан чыкыгъан ариу къара суучукъ
Ёзенни энишге барады.
Джаныбыздан сыйген салкъын Кавказыбыз
Къайда кёрюнмей къалгъанды?

Бизни тансыкълаб, Минги-Тауубуз
Эриб джерге кире болурму?
Къарачай бурун заманладача,
Кавказгъа барыб, эркин турурму?

Биз келиб киргенбиз, анам,
Тюрлю халкъланы ичине.
Бу затланы кёрлюкбюз деб,
Кимни келе эди эсине?

Эй, сау къалыгъыз, Таллыкъ, Покун-Сырты,
Сизде бичен ишлеу къалады.
Тау ёзенлеге Къарачай тургъан
Башха элле элтиб салады.

Эй, сау къалыгъыз, Дугъуна, Джалан-Къол,
Сизге малчы энди бармайды.
Къарачайлыла кёчюб баралла —
Энди мында киши къалмайды.

Ма Семен улуну энтда бир кююю. Аны, бу къыйырлары
сагалланган къагъытда джазылгъаннга кёре, 1945 джыл 9-чу
апрелде этгенди:

Мен Кавказгъа барлыкъ тюлме.
Кавказ таула бери аусунла.
Бизни къыйнагъан ит малгарлыны
Туугъан джерине къан джаусун.

Мен Кавказдан келгенли бери,
Айла кетиб, джылдан озады.
Къыйынлыкъла келе, муратла кете,
Джюрек къайгыдан толады.

Джатсанг — тынчлыгъынг, къобсанг — амалынг,
Кетгенле бары къалмайын.
Биз да джазыкъла бу да болумда
Тюзлюкге джетербизми талмайын.

Кечснг да кече, кюнюннг да кече
Къалайгъа къараб джылагъын?!
Бизни къыйнагъан мурдар урия,
Бизнича, къыйынлыкъ сынасын.

Къаллай кюнубюзден айырдыла бизни
Джандет тёрю кибик джерледен.
Таулары агъарыб, чырпыла саргъалыб,
Къалыб кетдиле, ой, бизден.

Ташла къаралыб, суула мыдахланыб,
Кетмегиз, деб тиледиле.
Терекле ийилиб, къанатлыла джыйылыб,
«Иги джолгъа барыгъыз!» — дедиле.

Булутла кьаралыб, зыгытла чайкьалыб,
Кьайгылы кюу айтыб турдула.
Кьанатлыла учуб, кийикле кьачыб,
Таула мыдахланыб джылалла.

Тууарла ёкюрюб, кьойла мангыраб,
Тёрт джанларын сынайла.
Итле юрюб, киштикле мияулаб,
Бизни сейирибизге кьарайла.

Кьарачай кетиб, урия келед деб,
Кюн да мыдахланыб кьарады.
Тау артындан — эбзе, тебен джанындан — орус
Кьарачайны байлыгын талады.

Чегетден бёрюле, чауулдан тюкюле
Малланы семизин марайла.
Эй, сау кьальгъыз тау да, джайлыкь да, —
Кьарачайлыла кёчюб баралла.

Семен улу кюулери джазылгъан тефтерни меннге бере,
джыргъа, кюуге да уста болмагъанын, «джюрек кьыйналса, сокь-
ур кёзден...» дегенлей эте, кюуле алай кьуралгъанларын, алагъа
дери да, аладан сора да джукь джазмагъанын айтды. Дагъыда...

— Атам билгенинде кюуле этгеними, тюзю, ушатмагъан
эди, — деб эсинс тюшюреди Абдул-Кьадыр. — Кьыйын за-
ман эди. «Сен бизге кьайгы салыргъа айланаса, кьой бу чот-
ну», — деген эди. Ауузубуздан сёз чыгъарыргъа не амал бар
эди ол джыллада. Кьоркьуулу эди чот. Аны амалтын адам
табмазгъа джараулу салыб, тефтерни джашырыб кьойгъан
эдим. Ызыбызгъа тебрегеникде, биргеме тебретдим. Андан
бери да кёчгенини юсюнден сёлеширге энди эркинлик бериле
турады, кёресе...

Абдул-Кьадырны тефтеринде дагъыда бир кюуге тюртюл-
дюм. Аны, Семен улу айтханнга кёре, бусагъатда Кьобан
районда джашагъан Орусланы Магомет этгенди. Ма андан да
бир талай тизгин:

Киши джюрюмей, ууалмай туралла
Кьарачай ёзенни ташлары,
Кьыргъызиягъа чачылыб ишлейле
Кьарачайны маджал джашлары.

Киши джюрюмей, туралла ууалмай
Кьарачай Кьобанны бузлары.
Кьыргъызияда чюпондюр ишлейле
Кьарачайны ууакь кьызлары.

Биз джашагъан тар ёзенледе
Джыйын бёрюле улусун.
Бизге ичерге табылмайды —
Къобанны суу къурусун...

Джангыз атамы къоюб келгенме,
Межгит аллында джашырыб.
Ой, мени атам «тынгылы» болганды,
Юйдегисин узакъ ашырыб...

Энтда бир кюу. Аны, терезечи Ёзденланы Хамзат айтхан-
нга кёре, онджетиджыллыкъ уланчыкъ болуб, Ижаланы Ха-
митни джашы Умар этгенди. Тамам ариу хат бла джазылыб,
тефтер чапракъны эки джаны да толубду. Бу къагъытны
юсюнде да заман къойганды ызын — ол бизге 1953-чю
джылдан келгенди:

Къыркъ ючюнчю джылда ноябрь айда
Кавказ къалабыз оюлду.
Эртден төрт сагъатда, экинчи числода
Саулай Къарачай джоюлду.

Бизни Нарсанада поездле сакълайла,
Ичлерин уруб, ёкюрюб...
Сагъат джарымгъа сюрюб чыгъардыла,
Ата джуртубуздан кёчюрюб.

Ёсген джуртубузну, бизден сыйырыб,
Зор бла тартыб алдыла.
Къобан сууларыбыз мыдах ашырдыла,
Таула да джылай къалдыла.

Туугъан юйлерибиз худжу къалдыла,
Эшикlege кирит салыныб.
Къартла, сабийле джолда келелле,
Шашхынлы болуб, алыныб.

Джашаудан умут юзгенбиз, тенгле,
Поезд баргъанлы джолуна.
Ууакъ миллетлени буршу этерге,
Сталин алганды къолуна.

Гюнахсыз халкъны джаланнгач этиб,
Орта Азиягъа келтирди.
Джокълукъ кёрмеген бёгек миллетни
Сыкъды да ачдан ёлтюрдю.

Ёлюб баралла огъурлу къартла,
Джашаугъа термиле, тарала.
Джаш джюрекле да сыныб, ахсыныб,
Мыдах-мыдах джерге къарайла.

Ёлген ёлюкlege кючюбюз джетмейди,
Къазыб, къабыргъа салыргъа,

Эй анасыны, заманла къайдалла
Эртден дууагъа барыргъа?

Малны орнуна биз хариблени
Санаб комендантха берелле...
Саламыбызны киши алмайды,
Джаныуарла кибик кѳрелле.

Десятидворникле тынчлыкъ бермейле,
Келиб арбазда юрелле.
Ауругъанланы джашаргъа къоймай,
Шкокла бла сюрелле.

Джыйырма беш джыл бизни азабыбыз
Элибизден арлакъ чыкъсакъ да.
Тил этиучюле джер къаздыралла
Комендантдан къачыб букъсакъ да.

Ачхангы алмай, теринги соймай,
Эркинлик джокъду базаргъа.
Терссиз, дейдиле, закон табмайбыз
Эркинлик излеб джазаргъа.

Къачангъа дери былай турлукъбуз
Биз Салавкада байланыб?
Берия да кетер джаханим таба,
Чархы ызына айланыб:

Ой, Кавказ таула, бир ариу таула,
Езенлери толуб, кийикле.
Болушлукъ табханлай барлыкъ болурла
Биягъы таулу джигитле.

Ёлгенлерибиз унутулмазла,
Биз дууаларын этербиз.
Сюйген джуртубуз а, ах, сеннге къайтсакъ,
Муратларыбызгъа джетербиз.

Тиширыула этген кюуле... Ала да джюрегинги бир тюрлю ашайдыла. Алада такъырлыкъ теренди, мугурлукъ уллуду, джыламукъ кемсиз тузлуду. Бешикни джанына олтуруб, белляу айтыр орнуна, мамукъ, тютюн сабанлагъа сюрюлюб, джылай да ишлей, ишлей да джылай, кюнлерин батдыргъан тиширыуланы джюреклеринде Гочияланы Мариямны кюуюча кюуле, сарынла тууа эдиле. Аны 1945 джыл этилген кюую бюгюн да санларынгы титиретеди:

Къач сууукълада терекле саргъалыб,
Чапракълары акъдыла,
Танг аласында солдатла, келиб,
Эшиклерими къакъдыла.

Эшиклени ачыб, тинтиуюл этдиле
Чемоданла бла кюбюрге,

Ёмюрден бери этген рыскымы
Къоймадыла къараб кёрюрге.

Отуз минутдан къоюб чыкъгъанма
Къыйналыб этген юйюю.
Нени унутсам да, унуталмайма
Ол кюнледе батхан кюнюю.

Терсин, тюзюн да айырмай ийдиле,
Бизни бандитлеге тенг этиб,
Къайры элтгенлерин билмей бара эдик,
Бири бирибизге кёл этиб.

Ызыбызгъа къараб, джылаб ташайдыкъ
Кавказ джерледен, тауладан,
Ёлгенлерибиз кёб болгъандыла
Къарачайдан келген сауладан.

Биз да кетгенли кюн тиймейди, дейле,
Микоянда цемент ташлагъа,
Хапарыбызны кимле джазарла
Армияда къалгъан джашлагъа?

Биз да кетгенли джангур джаумайд, дейле,
Минги-Тауну башы бузлагъа,
Орта Азияда канал къаздыралла
Институтда окъугъан къызлагъа.

Орта Азияда джылаб айланама,
Кёрген кюнлерими тёлетиб,
Ингирге дери джылаб джетеме,
Этек аллымы кёл этиб.

Ючкёкенчи Чотча улу М. Х. кюююн 1945 джыл этгенди.
Ол да сезгенин, чскгенин кюу тизгинлеге «къуюб», бюгюннге
дери сакълагъанды. Унутуру келген эди эсе да, унутал-
магъанды — ашланыб тургъан джара кесин унутдурамыды
сора?!

Бизге къыйыңлыкъ къошула барады
Аллахны дайым джылына.
Эринмегиз да, бир эжиу этигиз
Мени джылай этген джырыма.

Таймай кёзюме кёргюзюб турама,
Махар таулары ауушун.
Дуняда джашаб, къалай уң лайым
Къобан ёзенни тауушун?

Чыдаямсам, барыб бир къарайма
Картада Кавказ суратха.
«Кавказ» дейле да эсима салалла
Ауругъанла барыучу курортха.

Кавказда ёсген акъбет къызларыбыз
Бола башлагъанла къарала.
Джаратхан Аллах, къалыб кетербизми
Ол худжу Кавказгъа тарала?

Къачаннга дери турлукъбуз харибле
Чыртда адамлагъа саналмай?
Джюрек джарсыугъа, ачлыкъ да къошулуб,
Бир-бири бетибизни танымай?

Сабийлерибизден мени уа тилерим —
Биз ёлсек да, къайтмай къалмагъыз.
Къабыр топрагъын барыб анда табхан
Ёлсе да ёлдиом деб айтмагъыз.

Ах, ёле туруб, кюсесенг табмайса
Эгечни, къарнашны кёрюрге.
Джаратхан Аллах бир буюргъа эди
Кавказгъа къайтыб ёлюрге.

Къазахха, къыргъызгъа эрге барадыла
Къыйынлыкъда сабий къызчыкъла.
Сарыубек орунла, ах, бола болурла
Биз чалкты чалыучу кышлыкъла.

Атала-анала сабийчиклеринден
Кёзлерин алалмай ёлелле.
Ёлгенлерибизни къабырлагъа дери
Ах, тиширыула элтелле.

Комендант чегинден ары чыккъаннга
Тюрме азабны берелле.
Анала-балала бир-бирине аралыб,
Ашарыкъ кюсей кетелле.

Ах, иги сагъан, бир билир эди
Къалай болурун артыбыз.
Атала — урушда, сабийлери — ачдан
Къырылыб бошайды халкъыбыз.

Ол худжу Кавказдан биз чыккъан эдик
Товар вагонлагъа тизилиб,
Джаратхан Аллах, кетерге ушайбыз
Дуниядан тукъумубуз юзюлюб.

Таргъымагъанлай къалады, ой анам,
Ёлгенлерибизни салахы.
Бу къыйынлыкъны бизге да джетдирген
Худжу Берияны палахы.

Джай букъу болады, кыш батмакъ болады,
Анам, Азияны джоллары.

Буунларындан юзюлюб тюшюнле
Ол приказ джазганны кьоллары.

Комендант кьолундан термилгенлеге,
Аллах, баш эркинлик берилсин.
Дуниягъа кыйынлык келтирген Гитлери
Джаны чыкмай, джюз джыл термилсин.

40-чы, 50-чи джыллада этилген бу кюуле бюгюн да кюй-
дюредиле джюрекни. Хар бирин окъуб чыкъганындан сора
(джырланыб эшитирге уа тюшге эди!) киши бла селешмей,
кишини сёзюн да эшитмей, тынгылаб турурун келеди.

Джашха-къартха да кюу этерге юретген азаб джылладан
къалгъан ма энтда бир сарын. Аны Хубийланы Магомт
(Алан) 1959 джыл Индиш Башында хурзукчу Кьулчаланы
Айшатдан джазыб алгъан эди. Бу кюуде адамларындан
аджашхан кызны кыйынлы хапары айтылады.

Кыйынлык кёрмеген тау миллетле
Кьаллай кыйынлыкъла сынаила.
Миллетни ызындан тамам таралыб,
Ташла бла таула джылайла.

Ызыма айланыб, элге кьарасам,
Ауруйд джюрегимде тамырла.
Бизни ызыбыздан джылаб кьалдыла
Межгитле бла кьабырла.

Аджашханма да, энди мен табмайма,
Узакъда кьалгъанд юйюбюз.
Ахырзаманны кюнуне ушайды
Машинагъа минген кюнюбюз.

Биз джарлыланы алыб келдиле,
Биринден бирине учура.
Аналарыбыз айлана болурла,
Эшелонла сайын кычыра.

Ой Аллах, анам, ёлюб барама,
Джаш джюрегимде джарам деб.
Ой, мени анам меннге джылай болур,
Тас болуб кьалгъан балам, деб.

Баласы ёлген ачы болад, дейле.
Анам ол ачгуну сынасын.
Худжу Пахта-Аралда ашдан ёлгенди деб,
Анам алай айтыб джыласын.

Ах, деб ахсыныб, джерге кьарасам,
Джазыксыналла кырдыкла.
Джылагъан тауушуму эшитселе,
Тохтаб кьарайла булутла.

Мен эртденбла эртде турама да,
Мамукъ баччалагъа барама.
Юйюбюзно табмай, энди бир ай турсам,
Пахта-Аралда ёлюб къалама.

Ах, ёмюрюмде дарман табылмаз,
Джаш джюрегимде джарама.
Къаргъала, къузгъунла, мени хапарымы
Барыб бир айтыгъыз анама.

Атам, къарнашларым юйде болсала,
Меннге этер элле бир амал.
Башымы суугъа атарыкъ эдим,
Элтирик тюддю суу, канал.

Худжу Пахта-Аралда ёлген адамны
Къуру топракъгъа салалла.
Ой, мени анам, къалай этейим:
Нёгерлерим къоюб баралла.

Мен Пахта-Аралда ашдан ёлгенликге,
Мени ёлюгюме ким къарар?
Сау санларымы ауруулу этгенди
Бу худжу къаллыкъ Пахта-Арал.

Анамдан джокъду мени хапарым,
Ауруб больницада джатханма.
Башха мадарымы тауусханымда,
Сыргъаларымы сатханма.

Биз элибизден айырылгъанлай да,
Джукъланнган эди кюнюбюз.
Мерке райоңда, анда колхозда
Джашайды, дейле юйюбюз.

Атам бла къарнашларым эсиме тюшселе,
Эки кёзюмден къан тамад.
Эки къарнашым да тас болгъандыла,
Бир джазыкъсыныгъыз, джамагъат.

Джазыкъсындыргъан, джылатхан да этеди, аджашыб,
адамларына таралгъан сарытюзчю къыз Бадахланы Аминат-
ны такъыр хапары. Ма джюрек джараланы ызлары!

Экинчи ноябрь къалай къанлы кюн эди —
Биз ышармайбыз, кюлмейбиз.
Биз джарлыланы алыб барадыла —
Къайры элтирлерин билмейбиз.

Джарлы Къарачай джатарыкъды, дейле
Волга къобанны тюбюнде.
Ташла, таула да джылай болурла
Къарачайны кёчген кюнюнде.

Сталиннге къара къан джаусун,
Бу оноуну бизге этди эсе.

Ах, терсни-тюзно айырмагъанлай,
Келтириб тюзге тѣкдю эсе.

Айт дей эсегиз, джылаб айтырыкъма —
Къыйынлыкъым барды кюерча.
Ах, мен къыйынлы боламы башладым
ѐмюрлок къара киерча?

Бир аман джерде кесим къалгъанма,
Адамларымы тас этиб.
Тюйюмчегими къоюб кетгенме,
Сюймегенлериме аш этиб.

Адамларымы мен тас этгенме...
Энди табармамы аланы?!
Дуниягъа джангъы туудум, дер эдим,
ѐлмейин табсам анамы.

Эгешчиклерим джокъла къатымда
Айтыргъа ичги сѣзюю.
Анам, сени табмай ѐлюрге башласам,
Ким джумарыкъды кѣзюю?

Къозгъалгъандыла бююн, ой анам,
Джюрегимде джара орунла.
Къуш тююнлей чачылгъанд Къарачай,
Не болуб айлана болурла?

Мен «ах» десем, «ох» деялмайма,
Былай сагъыш этиб олтурсам.
Олтургъан джерим къалтырагъан этед,
Джылаб, юсюн суудан толтурсам.

Тарыгъуларымы айтыб тебресем,
Меннге ташла, таула кюелле.
Мени джазыкъсынныб, кѣрюрге суймей,
Кырдыкла джерге кирелле.

Мени туу санларым эриб бошалла
Бу къыйынлыкъладан беричин.
Мени джарсыуларым белгили болгъанла
Къанатлылагъа деричин.

Тарыгъула айтыб, таралыб тебресем,
Келиб къатыма къоналла.
Бу тарыгъууунг сени неди деб,
Ала менден хапар соралла.

Мени тарыгъуум аллай тарыгъугу
Къарангы этдирген кюнюю.
Тарыгъуларымы сизге тизерем,
Ангълаталсам тилими.

Мен сизге къалай ангълатайым
Джюрегиме тюшген джарамы.
Тарыгъула джазыб мен сизге берсем,
Табалырмам эдигиз анамы?

Ах, мен кыйыны улурга башладым
Худжу дуняда, ит болуб.
Бир аман джерде кесим атылганма,
Онгузла юсюме джюк болуб.

Бир аман джерде мен айланама,
Айырылыб Кавказ тауладан.
Сени онгузларынг Сибирде айланалла,
Кимлени сакълайса джауладан?

Сени онгузларынг Сибирде айланалла,
Кавказ тауладан тас болуб.
Огъесе окопда джата болурмуса,
Тегеринг къалын ханс болуб?

Ай, ашхы Аллах, сениге не эд хатам —
Дуня игилигин бермединг.
Ах, Аллах, анам, къалай этейим —
Кюйюб бошалырга тебретим.

Мени джюрегимде кюйгең джарагъа
Емюрде дарман джарамаз.
Арыкъны суу ичим бла барса да
Кюйген джюрегим сорушмаз.

Джюрюб тебресем тауусалмайма
Къазахстанны тюсюн, джолларын.
Ах, бу оноуну бизге этгенни
Бугъоу сынлджыр юзсюн къолларын.

Бригадирни аты болурму
Арыкъны ичинде кишнеген.
Аз акъылындан чыгъарыкъды
Звено болуб ишлеген.

Аллымда мамукъну кермейле кезлерим,
Акъылым кёбге бёлюнсе.
Мени джюрегим бир бек къоркъады
Узакъдан атлы керюнсе.

Ах, агрономла, джюрек джаралла,
Ала келиб-келиб къайтсала.
Къайсын ишлерге билмей къалама
Ала тюрю-тюрю айтсала.

Хар келген сениге уруша келед,
Норма толтурмай ишлесенг.
Муну Къарагъандагъа иейик, дейдиле,
Ишлеб кезлерине тюшмесенг.

Ишлеялмайма ишими, мен джарлы,
Акъылым кёбге чачылыб.
Къазахстаннга къан джаугъа эди,
Кёкню кыйыры ачылыб.

Зор джылланы биринчи хапарчылары (летописецлери)
кюулени этгенледиле. Хар бири кесини юсю бла миллетге

джетген артыкчылыкны кемсизлигин «суратлаганды». Кюулени этгенлени асламысы джаш, сабий адамла болгандыла. Биринчи джыры кюу болган тёлю, джашлыгы кюл болган тёлю.

Огъай, кююню этген кюуру кесини джарсыуун айтыб кюймаганды. Кыйынлык кюуру анга джетсе, аллай бир ёкюннок да болмаз эди — миллетине этилген артыкчылык эди джюрекни кюу этген. Сау кялганла, ахыр сёзлери ахсыныу болуб, джан берген ахлуларыны атларындан да этгендиле кюуле. «Огъары Марада Хачирланы Бибдини кызы Саша Кёл Джагъасындан кетиб, адамларын табмай, аджашыб, Кыргызияда ёлген эди. Анга кюу этген эдим», — дейди Хачир улу Х.

Иги мурат бла мен барган эдим,
Кёл Джагъада ишлеб кыйтыргъа.
Къарнашларыма осият этеме
Унутмай кююкюмю айтыргъа.

Ой, ойнай-кюле мен да барама
Колхозда ишлеб кыйтыргъа.
Мени акъылымда бир да джюк эди,
Тас болуб кетиб ёлюрге.

Кёл Джагъасындан, ах, бизни сюрюб,
Черкесск шахаргъа куйдула.
Худжу вагонланы эшиклерин ачыб,
Бизни ичине джыйдыла.

Ююбюзден айырылыб мен да барама,
Кыйда табарма анамы.
Этер амалынг бар эсе, анам!
Тас этесе джарлы балангы.

Тубаннга киргенча болуб барама,
Ачалмай эки кёзюмю.
Ой, мен кыйынлы, джылаб барама,
Кишиге айталмай сёзюмю.

Худжу эшелонла кетиб а баралла
Темир джолунда къаралыб.
Ой, мен да джарлы, джылаб барама,
«Анам!» — деб, сениге таралыб.

Эшелонла сайын кычычырыб а озама,
Алада болурму анам деб.
Ой, джарлы анам меннге джылай болур,
Тас болуб барад балам деб.

Ой, кызы сабий кызызбай болады,
Кёл этер адам болмайын.
Дуня джарыкыгъа чыкмай кялгъаем,
Ма бу кюнлеге кялмайын.

Бир адамымы мен а табмайын
Ах, Кыргызстаннга ётгенме.
Анам келген эшелон суугъа кетди деб,
Бир аман хапар эшитгенме.

Бу аман хапарны эшитгенимде,
Бир аман чанчды джюрегим.
«Ой, Аллах, мени дженгил ёлтюр!» — деб,
Ол болду Аллахдан тилегим.

Аман хапарны мен эшитгенимде,
Белими къаты тартханма.
Энди джюрегим ауруу табханды —
Ауруулу болуб джатханма.

Ой, сени джауунг тас да болгъаед —
Кёб къыйынлыкъла сынайма.
Ёрге къобаргъа къарыуум джетмей,
Мадарсыз болуб джылайма.

Ой, сени джауунг тас да болгъаед,
Быллай кюнлени сынаргъа.
Джарлы анамы къатында болсам,
Кёзюне къараб джыларгъа.

Ким ариу айтса, анга джалынама —
Олду башыма къарыуум.
Сени кёрмейин къаллыкъ болурма —
Къалыннга барад аурууум.

Анамы къолунда мен да аурусам,
Ол меннге мадар этеред.
Ах, ит фашистле атамы ёлтюрмеселе,
Ол манга дженгил джетеред.

Ах, ит фашистле атамы ёлтюрдюле —
Ууакъ балаларын таралтыб.
Ой, мен къыйынлы, джан да береме,
Танымагъанларыма аралыб.

Ой, энди меннге боллукъ болгъанды,
Анам, аллыма къарама.
Мени хапарымы ким базыб айтыр
Тарала тургъан анама?

Осият этеме къанатлылагъа —
Хапарымы айтырсыз анама.
Мен энди сизге бараллыкъ тюлме,
Мени аллыма къарама.

Кавказдан келиб мени ёлюгом
Кыргыз тюзледе къалгъанды.
Баболаны Осман, джолундан тохтаб,
Мени джер тюбюне салгъанды.

Осман болмаса, ой, мен да джарлы,
Аякъ тюбюнде къалырем.

Хар кимча, мени насыбым болса,
Анамы кьолуна барырем.

Оба болганма кьыргъыз тюзледе —
Кийизчик болуб кебиним.
Кёб да термилдим анамы кёрюрге,
Ма былаймы эди кёрлюгом?

Ой, джарлы анам, сен тюнгол менден,
Мени аллыма кьарамай.
Ой, кьара джер да мени джуханды,
Этген тилегим джарамай.

Курортчу Чотчаланы Разиятны кююю. Джюрегин кюйдюрген учузлукьгъа сёз тюрсюн берелген бу тиширыуну оюмлары джыламукуьдан эшилгендиле:

Тёбентин келген аскер машинала
Алларын Кьарачайгъа бурдула.
Джангыз юч сагъатха «чыкь!» деб Кьарачайгъа
Аскер часовойла турдула.

Машинагъа джюклеб биз джарлыланы
Кьара джабыуну тартдыла.
Ой, биз джарлыланы, узакъ алыб барыб,
Уллу тюзлеге атдыла.

Волга суууна джетгенлейикге,
Кьартларыбыз тилек тилелле.
Малланы джыйыучу вагонлада
Кьайры баргъанларын билмелле.

Ой, темир джолла бюгюлюб баралла,
Джетген кыйынлыкъны кёлтюрмей.
Бизни джашларыбыз кьайтыб келмезле,
Джауларыбызны ёлтюрмей.

Темир джоллада узун эшелонла
Учу, кьыйыры кёрюнмей.
Ма бу вагонлада джашырыб баралла,
Джолда ёлгенлени кёргюзтмей.

Волга суууна джетгенлейикге,
Кьара джабыуланы ачдыла.
Ананы, баланы узакъ Азияда,
Ах, кьуш тьогюнлей чачдыла.

Келтириб кьуйдула кьум тюзлеге,
Чыгъанадан болду ашлары.
Джазгъа чыкьгъанлай кьырылыб кьалдыла
Кьартлары бла джашлары.

Кьазаутха кетген джигит джашларыбыз,
Кёб болсун бизни кючюгюз.
Кавказгъа барсагъыз, ёлгенле ючюн,
Кьара сууларындан ичигиз.

Джаралы джашла узакъ госпиталда
Кавказгъа письмо джазалла.
Ёлгендерибизни бастырыргъа адам табылмай,
Тиширыула къабыр къазалла.

Кавказгъа письмо джазмагъыз, джашла,
Къуругъанды саудан элигиз.
Ой, бизге мында болур болгъанды,
Да сиз къууанч бла келигиз.

Кавказ таулагъа биз термилебиз,
Ой, биз джарлылагъа не мадар.
Экеулен бир джерге барса, мен джарлы,
«Да бу кетеменден не хапар?»

Къарачай ызына къайтырыкъ тюлд деб,
Комендантла арбаз сакълайла.
Ой, худжу къалгъан юлерибизни
Грузин къатынла акълайла.

Хатасы болмагъан биз джарлыланы
Атыбызгъа бандит аталла.
Ой, Къарачайны сыйлы къартлары
Ма бу къум тюзледе джаталла.

Ой, кенг тюзледе мамукъ джыялла
Джарлы Къарачайны къызлары.
Ачы къазауатда къан тегедиле
Къарачайны джигит джашлары.

Ой, мында ёлген джарлы джашланы
Къабырларын терен къазыгъыз.
Азияда шейт болгъандыла деб,
Къабыр къангалагъа джазыгъыз.

Къарачай джашла кириб да баралла
Германияда Берлинге.
Мени кюулери ми элтиб да беригиз
Мурдар Сталинге саугъагъа.

Этген кюулерин джырлаб (джылаб) айтыргъа эркинлик-
лери болмагъан таулула аланы тефтерлеринден да бек джю-
реклеринде джашырыб сакълагъандыла.

Къазауатдан сора джыллада башха совет халкъла насыб-
ларын къатлаб кюрешген кёзюуде, кёчгюнчю миллетле да
джыламулкларын «къакълай» эдиле. Кёз джашларыны ту-
зундан кюу тизгинле «эше» эдиле...

Хачир улу 28 куплетден къуралгъан кюуюн 1944 джыл,
кёчгюнчюлени тамам мугур кёзюулеринде этгенди. Туугъан
джерге тансыкълыкъ, ёгелик этген биреу джурт, сыйсызлыкъ
— бары да барды бу кюуде:

Кърачай миллет да, ой, джашай эди
Эльбрус тауну тюбюнде.
Бютеу Кърачайгъа мыдахлыкъ келди
Ноябрны экинчи кюнюнде...

Аскер машинала келелле, Аллах,
Тау ёзенлени толтуруб.
Джылаб а айырылдыкъ биз джуртубуздан,
Машиналагъа олтуруб.

Ташыб а, чыгъарыб а биз джарлыланы
Черкес тюзюне къуйдула.
Худжу вагонланы эшиклерин ачыб,
Бизни да ичине джыйдыла.

Орта Азияда сау къалгъанла
Шам Кавказларына къайтырла.
Ёсюб келген джаш тёлюге
Сытыла хапар айтырла.

Худжу паровозла къычырыб тебретиле,
Эшелонланы тарталмай.
Джылаб а тебретдик, ой, биз джарлыла,
Кавказгъа салам айталмай.

Кърачай миллет джолгъа чыкъгъанды —
Иги джолгъа барсын джамагъат.
Ой, къарай туругъа адам къалмайды,
Къабырла кимге аманат?

Хайда, сау къалыгъыз, Кавказ тауларыбыз,
Биз айырылыб кетсек да.
Сизни да тансыкълаб, салам къайтарыбыз
Барыр джерибизге джетсек да.

Хайда, сау къалыгъыз, Кавказ тауларыбыз,
Айырылдыкъ энди биз сизден.
Кавказ хауаны ызыбыздан иерсиз,
Аны къызгъанмагъыз сиз бизден.

Ачлыкъ, джаланнгачлыкъ бизге джетгенди —
Болады, Аллах, артыбыз.
Киши къатыбызгъа келмейди, Аллах,
Зараза болду атыбыз.

Бир джангыз адам, ой, джан бермейди,
Худжу Кавказны сагъынмай.
Ёлген джарлыла ёлюб джаталла,
Бастырыргъа адам табылмай.

Миллетни арты болуб барады —
Джандетли болсунла ёлгенле.
Толу юйдегисинден адам табмайла
Къазауатдан къайтыб келгенле.

Къалгъан кесегибиз биз да ишлейбиз,
Мамукъ тюзлени толтуруб.
Кёкге уа къараб, салкъын тилейбиз,
Къызгъан къумлагъа олтуруб.

Элли градусда биз да ишлейбиз,
Къайнайды, Аллах, мыйыбыз.
Итни сыйындан да, ах, аз болгъанды
Биз джарлыланы сыйыбыз.

Ёле турсанг да, ой, амал джокъду
Бир кюнню юйде къалыргъа.
Элли градусда биз да ишлейбиз,
Салкъын табмайбыз солургъа.

Биз не этген эк сыйлы Аллахха,
Бу кюнню бизге берирча?
Гетменни сабындан биз туталмайбыз —
Кюйдюреди къызгъан темирча.
Ой, къан джаугъа эд бу Пахта-Аралгъа,
Джаханим отча биширед.
Джыланла да джюзген арыкъ сууланы
Бал татыу этиб ичиред.

Кёб къыйынлыкъла биз да сынайбыз
Ит фашистлени ууундан.
Ах, иги сагъын, бир ичер эди
Кавказы сууукъ сууундан.

Ах, иги сагъын, бир джатар эди
Къобан тауушуна тынгылаб.
Салкъын таулада бир джюрюр эди
Басхан кырдыгынг джырылдаб.

Ой, Кавказ, Кавказ, къан джаугъан Кавказ,
Джандет кёреем, сен, Кавказ.
Джарлы Къарачайны къалгъан кесегин
Кавказгъа, Аллах, энгда джаз.

Ой, Кавказ, Кавказ, худжу къалгъан Кавказ,
Къалай ариу эдинг, сен Кавказ.
Биз джарлыланы кёб термитме да
Кавказгъа, Аллах, энгда джаз.

Бу кюнюю уа Голаланы Гага этгенди. Аны окъугъан мы-
дах болмай къалмаз.

«Ах» деб ахсыныб, «ох» деб ёкюнюб,
Белиме беллик байласам,

Этерге мадар къалай табмазма,
Аллах, анам, деб джыласам?

«Анам,» десем, «джаным,» десем,
Бир бек чанчады джюрегим.
Ах, эшигимден кирмей къалдыла
Эгеч-къарнаш билегим.

Айгъа, кюннге къараб джылайма,
Ай, кюн анамы кѳред деб.
Анасы кенгдени къатында джылайма —
Ол да ана ачыуун билед деб.

Сен да хариб, анам, мен да хариб, анам,
Ах, билмейме къалай этерге.
Джарым капекге санамайма
Джанымы джоуб кетерге.

Джанымы джоуб мен кетер эдим,
Ах, кимим салыр къабыргъа?
Джаратхан Аллахдан алай тилейме:
Термилген анама барыргъа.

Ий, Аллах ючюн, джукъ айтмагъыз бюгюн —
Бир бек джыларыкъма — толгъанма.
Джазыкъсыныгъыз мени, тенглерим,

Мен хариб, джазыкъ болгъанма...Бу кюуню уа Голаланы
Гага этгенди. Аны окъугъан мыдах болмай къалмаз.

«Ах» деб ахсыныб, «ох» деб ѳкюнуб,
Белиме беллик байласам,
Этерге мадар къалай табмазма,
Аллах, анам, деб джыласам?

«Анам,» десем, «джаным,» десем,
Бир бек чанчады джюрегим.
Ах, эшигимден кирмей къалдыла
Эгеч-къарнаш билегим.

Айгъа, кюннге къараб джылайма,
Ай, кюн анамы кѳред деб.
Анасы кенгдени къатында джылайма —
Ол да ана ачыуун билед деб.

Сен да хариб, анам, мен да хариб, анам,
Ах, билмейме къалай этерге.
Джарым капекге санамайма
Джанымы джоуб кетерге.

Джанымы джоуб мен кетер эдим,
Ах, кимим салыр къабыргъа?

Джаратхан Аллахдан алай тилейме:
Термилген анама барыргъа.

Ий, Аллах ючюн, джукъ айтмагъыз бюгон —
Бир бек джыларыкъма — толгъанма.
Джазыкъсыныгъыз мени, тенглерим,
Мен хариб, джазыкъ болгъанма...

Сарытюзден Батчаланы Сагъит кююнде кѣчгюнчюлюкде
джаханым джашауну толу суратлай келиб, ахлуларына эс
табдырыргъа кюрешеди, не уллу кыйынлыкъны да, аллы
болгъанча, ахыры да боллугъун чертеди, бюгюлмезге, тамбла
кюннге иги умут бла къараргъа чакъырады. Адамны
джюрегинде умуту ёлсе, ол андан ары джашаргъа кюч,
къарыу табмазлыгъы белгиледи. Кѣчгюнчюлюк миллетни
артын этелмегени да, эшта, умутун ёлтюрелмегени ючюн бо-
лур эди.

Айыб этмегиз, багъалы тенгле,
Зорлукъ кѣчоуге къайтайым.
Эринмей, къулакъ салыб тынгылагъыз,
Кѣчгюнчюлюк кюню айттайым.

Эжинчи ноябрь ауур кюн болду —
Къобанны суу азайды.
Бизни ёсдюрген мийик тауларыбыз
Кѣрюнмез кибиб ташайды.

Биз бу кыйынлыкъны унуталмазбыз,
Къолубуздан келсе — сау болсакъ.
Ма бу зорлукъгъа чыдаб къоялмазбыз,
Къырылыб, бошалыб къалмасакъ.

Тауларыбыз мыдах солуйла бюгон,
Кюнбюзюню булут джабханды.
Бир адам унутмаз бюгон кѣргенин —
Къралым халкъыма чабханды.

Тауда-тозде да къалмасын, дедиле,
Аскер бла зорлукъ этдиле.
Хыны мыртазакъла хар юйге кириб,
Эшикге сюрдюле, тѣкдюле.

Халкъымы джашлары къан тѣге къоруйла
Ата джуртубузну джауладан.
Онгсузлары уа къыстальб къуруйла
Ёмюр джуртларындан — тауладан.

Миллетим кѣчдо, кыйынлыкъгъа тюшдю
Къышха хазырланыр кюнюнде...

Джетген кыйынлыкны тугел айтырга
Сёзлерим джетмейди тилимде.

Азыксыз кечген мени ахлуларым
Таулагъа кыраб джылайла.
Ачдан сабийле дыгалас этселе,
Анала кыйынлык сынайла.

Кёчюрдюле бизни кыйын кюнледе,
Юйсюз, кюнсюз да этдиле.
Темир джол бла мал эшелон бла
Элтиб кьум тюзлеге текдюле.

Сууук джерлени хыны джеллери
Бузлатыб кьатдырат санланы.
Исси кюнлери, кечеги чибинлери,
Джайы бездиред джанланы.

Зыккыл кийимлери, мугур тюрсюнлери,
Инджиулю ёселле сабийле.
Аязлы кюнлери, тешикли юйлери
Ушаялмайла юйлеге.

Саксаул — чегети, хауун — кегети,
Отуннга чыгъанак кетеди.
Къамиш бла топрак кем джерин толтура,
Ала бла сау юй битеди.

Къуш чачхан тауукъну тюзюча чачылыб,
Джер бетине бояу болгъанбыз.
Хар тюрлю миллетни кьатларында туруб,
Тюрлю форма — хали алгъанбыз.

Комендантла бизге кьол салдыралла,
Хоншу колхозлагъа иймейин.
Ашарыкь-киерик джетмей инжиледи
Халкъым не этерге билмейин.

Ачдан инджилебиз, ёлюб барабыз,
Эмилген санла джарамай.
Къарыусузла элтиб, ёлюк асырайбыз,
Апенди джогъуна къарамай.

Къазауатда ёлгенле, башха кьабыр болмай,
Къарнаш кьабырлагъа тюшелле.
Аланы адамлары кёчюб келиб мында
Зорлукъну отунда бишелле.

Атасы-анасы ёлген сабийле
Садакъа тилеб а келелле.
Къамиш кыйырында, чыгъанак ичинде
Бёрюле талаб да ёлелле.

Ёлмезлик бир джан джокъду, дейдиле,
Ёлюрле кьалмайын кьанлыла.

Айгъа, Кюннге къараб, болуш деб тилейле
Къартла, Аллахха джалына.

Къыйынлыкъны бары бизге джетгенди,
Бююлмей кёлтюре барайыкъ.
Эс ташламайыкъ, халкъгъа джарайыкъ,
Заманны табына къарайыкъ.

Не заманда да хомух тюл эдик,
Бу азабдан да къалырбыз.
Тилек къабыл болса, муратыбыз толса,
Эски Ата джуртха барырбыз.

Хапаланы Батдаланы джашы Махтини — бусагъатда Ми-
чуринскеде джашайды — тюрмеде этген кююю, кесини
юсюнден тюлдо. Миллетини кёчгени анга не къыйынлыгъын
да унутдургъан эди. Анга шагъатдыла бу тизгинле:

«Джолоучу» болуб кетгеним бла
Къайталмай къалдым юйюме.
Сиз эринмейин къулакъ ийигиз
Миллетиме этген кюююме.

Къанлы ноябрны экинчи кюню
Къарачайны артын этгенди.
Худжу къаллыкъ вагонланы аллы
Чексиз къум тюзлеге джетгенди.

Эшелонла къум тюздедиле,
Вагон эшиклени ачдыла.
Мал юлешгенча, бютеу миллетни
Къыргъызгъа, къазакъгъа чачдыла.

Миллетге таралыб эрийдиле
Хурла кёлню къалын бузлары.
Кёл Джагъасында армаулудула
Къарачайны джигер къызлары.

Къадалыб джыйгъан мюрзеулери-
гиз къалдыла алай, тёллюб.
Миллетни ызындан сюрюб тебрелигиз,
Биягъы вагонлагъа кёмлюб.

Къум тюзледе джортуб айланасыз,
Кюнде, кечеде да джатмайын.
Элле сайын барыб излейсиз,
Атаны-ананы табмайын.

Мыдах болуб ууаладыла
Тауланы сослан ташлары.
Фашистле бла согъуш бардыралла
Къарачайны ёхтем джашлары.

Мени ахлуларым келиб, кьююлуб,
Ачлыкъ, джалангачлыкъ сынайла.
Борбай кыйылыб, кьабыр кьазалмай,
Ёлоклеге кьараб джылайла.

Муслиман элде, хатер табыла,
Ёлоклеге кьабыр кьазарла.
Талай замандан кьартла эсгертиб,
Джашларыбыз китаб джазарла.

«Къарачайны кьара кюнлери» деген кюуюмю мен, 1944 джыл, кьойчу болуб ишлей, кьойланы ызларындан айлана джарашдыргъан эдим. Джыйылгъан джерде, кьурманлыкьлада джырлаб тургъанма, аны да кьоркьа-кьоркьа. Тюзлогтобюз саулай кьралыбызгъа белгили болгъанына кьюуана, 15 джылымда этген кюуюмю сизге иеме», — деб джазады Терезе элинден Чочуланы Адамейни джашы Амыр.

Тангны тѣбен джаны тырмы берирге,
Тѣгерекни аскерле алдыла.
Атала, кьарнашла — бары урушда,
Бизге нек кыйынлыкъ салдыла?

Тауукъ кьычырыкъ, сабий джылагъан
Джюреклене джауун ашайла.
Кьарт кишилени, кьарт кьатынланы
Шкокланы арты бла уралла.

Кьыйналыб ишлеген бизни джолларыбыз
Кьалдыла букъулаб, чарс этиб.
Джарлы Къарачайны кьоратыб баралла,
Кавказ тауладан тас этиб.

Бизни джуртубуздан чыгъарыб баралла
Студебеккерле, кючлю дуулдай.
Ай, джарлы Кавказ, кьалыб кетгенсе,
Нарат тереклеринг шуулдай.

Кьойланы сюргенча, биз джарлыланы
Сюрюб вагонлагъа джыялла.
Бу кыйынлыкъны кѣлтюралмайын
Ай да, Кюн да бирден джылайла.

Ой, Минги Тау да бизге джылай кьалды,
Ах, акъ сакъалын суу этиб.
Нек кьоратыб барадыла бизни
Гюнахсыз джерибизден, туб этиб?

Къарачай Кьобан кьаралыб джылайды:
«Мени Къарачайым кетди», — деб.

Ол ызыбыздан мугур болуб кьалды:
«Уллу кыйынлыкъла джетди», — деб.

Сыртлада, кьоллада улуб айланалла
Джарлы кьарачайны итлери.
Къайсы миллетлеге аш болуб кьалды
Кыйналыб этген мюклери?

Бу кыйынлыкъны келтиюралмайын,
Бюгюлюб джылайла терекле.
Худжу кьалдыла, байтамал болдула
Къарачайдан кьалгъан ийнекле.

Ой, биз кетгенли кьуругъанды, дейле
Къара суула бла ырхыла.
Шимал Кавказгъа чачылгъанды, дейле
Къарачайдан кьалгъан джылкыла.

Ой, юлерибиз, кьалыб кетгендиле,
Эшиклери алай джабылмай.
Джарлы Къарачай эки тенг болгъанды,
Ашаргъа азыкъ табылмай.

Белгили джырчыбызны, сарытюзчю фахмулу кьартны Ёзден улу Аbugалийни кечгюнчюлюкге этген кююнден сора джыры болмай кьалса да, аны аты халкъны арасында айтылгъанлай турлукъ эди — кююю аллай бир белгилиди, аллай бир багъалыды, кеси да кёб джырланады. Кююню сёзлерин ангыламай тынгылагъан да, макъамыны мыдахлыгъындан, анда бир кечимсиз кыйынлыкъны юсюнден айтылгъанын сезерикди. Кююлени барысыны да макъамлары мыдахды, алай а Аbugалий кесиникине тансыкълыкъ сезимни, таралыуну, мугурлукъну, умутну, джылауну сыйындыралгъанды:

Ай, Кавказ таула кьайда кьалгъанла,
Къыбылагъа кьараб сынагъыз.
Джарлы Къарачайны хапарын айтайым,
Эшитгенле бары джылагъыз.

Душманнга келсин аллай кьаты приказ,
Къан джыламукъла ойнатхан.
Чоюн вагонланы, ой да, эшиклерин
Сынджырла бла байлатхан.

Душманнга келсин аллай кьаты приказ,
Бир да адам эшитиб болмагъан.
Джангыз бир сутканы ичинде да
Къарачайда адам кьалмагъан.

Атла, ёгюзле кьалыб да кетдиле
Колхоз боюнсхадан ийилмей.

Биз джарлыланы сюрюб чыкдыла,
Къартла, сабийле кийинмей.

Биз джарлыланы сюрюб баралла
Солдат сюнголе да тиреле.
Ай, таула киби къланыб кълдыла,
Колхозлада будай киреле.

Эшик аллында, ой, къоз терегим,
Аны бутакълары ууала.
Къарачайда миолкно джыяргъа
Кимле чабышдыла, къууана?

Ай, орамлада джылтырай кълдыла
Тюймеле, кямарла, алтынла.
Атала — тюрмеде, джашла — аскерде,
Сабийле бла кълтынла.

Джарлы Къарачайгъа аскер чабханды,
Тилек тилейдиле мёлекле.
Ай, кими агъа, кими да чагъа
Сарытюзде кёгет терекле.

Къарачай къайры кетгенди эке
Кавказ тауладан тиб болуб?
Сибирткиле бла сибире келебиз,
Чоюн вагонла бит болуб.

Ёлгенни-сауну таныялмайбыз,
Худжу вагонлагъа басыныб.
Ой, джарлы джашла тыйылыб кълдыла,
Япон ыргъакълагъа асылыб.

Тёгерегибизни алыб келелле
Къандан тоймагъан самырла.
Къазахстан тюзюн толтуруб баралла
Ой, ашдан ёлген къабырла.

Къарачай неге келгенди эке
Къазахстаннга сатылыб?
Къарачай къартла къырылыб джаталла,
Ой, сары къумгъа батылыб.

Ой, биз келгенли эриб тюшгенди
Къыргъыз тауланы бузлары.
Арыкъ къаза, къырылыб баралла
Къарачайны айбат къызлары.

Асадан акъгъан, ой, къара къобан,
Сен къызыл-ала къан болгъун.
Бизге бу азабны чыгъаргъан Берия,
Адам танымазлыкъ сал болгъун.

Бизни итлерибиз улуб чыгълалла
Ма, эл табмайына талагъа.

Да сен ёлгюнчюн дарман джарамаз
Мени джюрегимде джарагъа.

Ай, биз кетгенли джабылыб къалгъанла,
Дейле тау къышлыкъда талала.
Ай, бир-бирлерин табалмай джылайла
Атала, анала, балала.

Кавказны атын да атар а эдим
Аллыбыз Джота тау болса.
Сени ким болгъанынг билинир, мурдар,
Ма Совет власть сау болса.

Саулай дунягъа белгили этди
Ноябрь деген зор айны.
Да, биз келгенли агъачы къалмады
Ол Алтай деген крайны.

Алтайскеде сууукъ болады —
Аякъ чыкъмайды уюкъдан.
Ой, аны кюню аязлы болады —
Бузла тюшмейле мыйыкъдан.

Ой, мени кюнюм да энди сеннге келсин,
Сеннге кюлсюн энди дуня.
Саулай Эресейни башын а кеседи,
Ой, эшек сатхан урия.

Ма, урияла чыкъдыла, дейле
Учулан башы да Махаргъа.
Эшек а сюрюб а урия келгенди, дейле
Микоян атлы шахаргъа.

Да, эбзеле да къондула, дейдиле,
Ол Уллу Камны башына.
Кёзюмю къакъмай, энгда къарайма
Къарачайны Къадау ташына.

Ай, Къазахстан бла Къыргызстаннга,
Бери, Аллах, бир муслиман келтирме.
Джарыкъ Кавказда джан салгъан, Аллах,
Бу сары къумда ёлтюрме.

Тынггласагъыз да айтайым,
Ах, Къарачайны кюююне.
Хумара шахтёрла ие болгъанла
Къойчу Османни юююне.

Айтырымы айталмай кетдим
Артымдан солдат къуугъанча.
Ногъайлы Мамашха элими къойдум
Ол эгечимден туугъанча.

Энди Учкуланда ким этер эке
Къарачай тегерек тойланы?

Энди Бийчесында бир да киши кѳрмез
Къарачай къара къойланы?

Чоюн машиналагъа къуюб ашырдыла
Ма, сабийлени, къартланы...
Энди кимле миниб ойнаталла
Къарачай хора атланы?

Кавказдан акъгъан, ой, акъ Къобан,
Узат, тутайым къолунгу.
Мында арыкъ суудан ёлюб барабыз,
Сен бизге айландыр джолунгу.

Ай, Къазахстан, ой да Къыргъызстан,
Муслиманла мында къалай джашайла?
Къыбладан учхан, ой, акъ булутла
Джюрек джаууму ашайла.

Кавказда ойнаучу, ой, акъ булутла,
Къазахстанга келелле, джел болуб.
Джарыкъ Кавказы энди ким кѳрюр
Къазауат тохтаб да, мир болуб?

Кюуле, кюуле, кюуле... Ала туугъан кѳзюуде кѳзлени
джыламукъ, эринлени тылпыу, джюреклени уа тансыкълыкъ
сезим кюйдюре эди. Сарытюзчю Токъланы Рашидге да Кав-
каз джан дарман кѳре эдим. Анга таралыуун ол да бир тюрлю
айта билгенди:

Къарачай халкъы эл болуб джашай эд
Эльбрус тауну тюбюнде.
Кавказ тауланы къарлары эриди
Къарачайны кѳчген кюнюнде.

Арбазла сайын къарауулла салыб,
Орамгъа иймей тыялла.
Къумукълула бла ногъайлыла
Хапчюклерибизни джыялла.

Тогъуз-он минут болджал берселе
Бир-эки секунд да къоймайла.
Къумукълула бла, ах, ногъайлыла
Маджал юйлени сайлайла.

Киштикле макъырыб, итле улуйла,
Тауукъла орамлада джюрюйле.
Аякъ тюбледе къалыб кетмесинле
Къарыусуз къартла, сабийле.

Ийнекле ёкюрюб, къойла мангыраб,
Макъырадыла эчкиле.
Орамлагъа тѳгюлюб къалдыла
Къызлагъа этилген хапчюкле.

Сейир-тамаша болуб къарайла
Джолда машина келгенге.
Бу кыйынлыкъга саулай миллет джылай,
Саулагъа къошулуб ёлгенле.

Быллай бир машина кёкденми джаугъанды?
Юйлени аллары толдула.
Сауларыбызны джюклеб бошаб,
Ёлгенлерибиз къалдыла.

Эшелонлада алай сёлешедиле
Таууш этмейин, шыбырдаб.
Аланы ызларындан къаяла джылайла
Таш таууш этиб, жыгъырдаб.

Ой, боран уруб, къорт басханды
Махар тауну ауушун.
Кече тюшюмде кёреме
Къарачай Къобанны тауушун.

Мында суу салынмай, мюрзеу битмейди,
Къалай этерикбиз азыкъга?
Къанатлы болсам, учуб барырем
Учкулан бла Джазлыкъга.

Бери келгенли уста болгъанбыз
Сярысмакъ бла соханнга.
Къанатлы болсам, учуб барырем
Элтаркъачдан озуб, Мыхалгъа.

Эки джанлы бычакъ, дейдиле
Белге уа такъган къамагъа.
Къанатлы болсам, учуб барлыгъем
Джёгетейге, Кызыл Къалагъа.
Эки къолуму кючо джетмейди
Тарыгъуларымы джазаргъа.
Къанатлы болсам, барыб къонарем
Къарачайны Къадау ташына.

Ий, Аллах, анам, ёлюб барама
Бу кюн таякъны ууундан.
Ах, иги сагъын, бир ичер эди
Къарачай Къобанны сууундан.

Акъбайланы Мусса бла Баболаны Сапар сабийликлерин
кёчгюнчюлюкге «къурманлыкъ этген» тёлудендиле. Алай
болса да Мусса кесин тюл, анасын бек джазыкъсынады:

Анамы хапарын айтыб тебресем,
Мени джюрегим тёзерми?
Анга таралыб, джылаб башласам,
Ол дунияда анам сезерми?

Мен джырламайым, багъалы тенгле,
Анамы хапарын айтайым.
Аны аджалын джууукълашдыргъан
Ачы кюнлеге къайтайым.

Багъалы анам, джюгонг ауур эди —
Аталыкъ-аналыкъ бойнунгда.
Аууз къабынсыз сюрюлгенинге
Алты сабий барек къолунгда.

Джарлы Къарачайны, ой, тюк-тюк этиб,
Ой, къум тюзлеге чачдыла.
Ишлемегеннге ашарыкъ бермей,
Азыкъ къагъытла ачдыла.

Ой, къартла-джашла бир кёб ёлелле —
Анам бизни амалтын джылайды.
Хар эртден сайын бизни сау кёрсе,
Туруб, башларыбызны сылайды.

Ай жарыкъ кече уллу Къазахстанда,
Анам, сеннге чыракъ болады.
Тил джауунгу къошуб, бизни тойдурсанг,
Ой, сени муратынг толады.

Белгили джырчыбыз Бабо улу да джюрек джарсыууна
тылмачлыкъ этеллик сёзлени, айхай да, таба билгенди:

Мени тангым тангнга ушамай атханды,
Ой, кюнюм болду джауумлу.
Мени джарыкъ дуниям замансыз батханды,
Кимге айтайым даууму?

Мен бир кёб сакъладым тангны джылы нюрюн,
Ой, ол а джылыу бермейди.
Бу къыйынлыкъны халкъым сынар кибик
Бу бир къыйынлы джылмы эди?

Джаланнгач болуб чыкъгъанды джолгъа,
Ай, къарачайлы миллетим.
Бу буйрукъгъа джууаб табалмайды соргъан —
Тас болду халкъны хурмети.

Агъач горбелеге джюклениб кетдиле,
Ой, адамы джокъ артында.
Кимле джашарыкъла, кимле джюрюрюкле
Бу ёксюз къалгъан джуртумда?

Стауатны сакълагъан итлеге къалдыла,
Ой, Къарачайны эллери.
Кимле тонарыкъла, кимлеге джетерикле
Харакетлери бла юйлери?

Ючкөкөнчи Боташланы Томпаны джашы Умар кююн
1943 джыл башлаб, Джуртуна кьайтхандан сора бошагьанды.
Бу кюуде кыяма кюнню эски болмагьан ачыуу да, насыб
кюнню кыуанчы да барды. Кеси аны юсюнден былай хапар
айтады: «Бу кююнү кёчюрюлюб бара этиб башлагьан эдим.
Анда да джазыб кюрешген эдим. 1957—1958 джыллада
Къарачайгьа кьайтханымдан сора, атыб кьойгьан эски джаз-
гьанларымы, табыб, тансыкляб, джангыртыргьа
кюрешгенме...»

Къанлы гюрге кюн кырутхан эдиле
Къарачай халкыны юйлерин.
Сиз тынгылагьыз, мен да айтайым
Къарачайны кёчген кюнлерин.

Мурдарны аскери юсюбюзню басыб,
Юйлю болургьа билдиле.
Ноябрь айны экинчи кюнюнде
Джалан аякь этиб сюрдюле.

Джакьсыз миллетни сюрюб бардыла,
Темир вагонлагьа кыудула.
Къарачайдан кьалгьан худжу ырысхыны
Садакьачыла джыйдыла.

Элтиб кыудула темир вагонлагьа,
Къара киритле салдыла.
Джаназы кылынмай, кьабыр да кьазылмай,
Кёбле джол джанында кьалдыла.

Минги Тауубуз къараб кьалгьанды,
Ол кюнюш кибик джылтырай,
Джарлы анала джылай баралла,
Балыкыла кибик, кьалтырай.

Къазауатда ёлген джашлагьа тарала,
Джылайдыла джарлы анала.
Замансыз зорлукь сынай баралла
Атасыз кьалгьан балала.

Ёмюрлюк джыйгьан рысхыбызны,
Ма торгга салыб, саталла.
Тёшекде кьалгьан кьартларыбызны
Гардош урулагьа аталла.

Волга сууундан ётюб барабыз,
Кавказгьа къараб ёкюне.
Кютген малларыбыз орунда кьалдыла,
Бизни ызыбыздан ёкюре.

Джигит уланла къазауат этелле,
Ма танкалагьа олтуруб.

Ата-аналары джылай барадыла,
Кёзлерин суудан толтуруб.

Кёчюрген кюнледе тинтиуол этиб,
Кезлик, бычакъ кьоймай алдыла.
Къарачай миллетге нек зорлукъ этилди?! —
Итлери да улуй къалдыла.

Бизни ызыбыздан джылаб келедиле
Кавказны темир джоллары.
Бизни кёчюрюрге къол салгъан Сталин,
Къурушуб къалсын къоллары.

Мурдар Берия умут этгенди
Элтиб Волгагъа къуаргъа:
Дуниядан бизни тас этер кибик,
Не хата этген эк къралгъа?

Азыкъ алдырмай, сюрюб чыкъдыла:
Миллет инджилиб келеди.
Джарлы миллетге, паёкга санаб,
Чабакъ башланы береди.

Чагъыб джибериб, джарлы миллетни,
Ананы балагъа термилтди.
Къара кьойланы ашаучу къартлагъа
Чабакъ башланы кемиртди.

Элтиб къуйдула Орта Азиягъа:
Узбек юйледе джашайбыз.
Башха мадарыбыз къайдан боллукъ эди? —
Чюгюндюр къазыб ашайбыз.

Чюгюндюр къазыб да ашар эдик,
Аны да къазаргъа кьоймайла.
Адам ашаучу, дегендиле да,
Бизни кёрюб да болмайла.

Ташла, таула да джылай къалгъанла
Къарачай кёчген кюнледе.
Садакъачыла келиб тюшгендиле
Атала ишлеген юйледе.

Бир тубан басыб, шылпы этеди
Бу тентизлеге, кёллеге.
Гюрджю атланы атагъандыла
Къарачай джашагъан эллеге.

Къарачай джашагъан наратлы таулада
Энди урияла джашайла.
Кесибиз ишлеген Микоян-Шахаргъа
«Клухория» аталла.

Къарачайдан къалгъан къара кьойланы
Энди Тау Артына джоялла.

Аскерден кыйтхай джаралы джашланы
Мында мурдарла соялла.

Сау онгёрт джылыны бугоуда турдукъ,
Не этерибизни билмейин.
Мында миллетле зарлыкъ этелле,
Кыйтханыбызны суймейин.

Орта Азияда кылай кыйынды! —
Миллет зорлукъда джашайды.
Тюз атыбызны киши айтмайды —
«Бандит Кырачай» атайды.

Сталин турган ол ариу юйню
Бады ичине оюлсун.
Бизге кыйынлыкъ джетдирген Берия
Бир табсыз джерде союлсун!

Ёмюрде болмаган бир кыара тамганы
Бизни бетибизге салганды.
Бизни суймеген мурдар Суловха
Кёлюбюз кенгмей кыалганды.

Кемсиз кыйынлыкъ берди фырғауун,
Ана балагъа термилиб.
Кёб адамыбыз ажымлы кетди,
Къум тебелеге кёмюлюб.

Джарлы анала, хариб балала,
Ала бири бирине тарала.
Сабийлерибиз ачдан кырылдыла,
Кёчюклери кёкге арала.

Миллетибизни харам этдиле,
Къоймадыла бизни ёсерге,
Эркишилени сюрюб кетдиле
Сибирде агъач кесерге.

Шейит ёлюкле асыралдыла,
Кебин салынмай, джууулмай,
Сыйлы кыартларыбыз кырылыб кетдиле,
Джаназы, намазы кылынмай.

Бизни Москвада кимибиз барды,
Тарыгыу салыб джазаргъа?
Миллет кырылыб, кетиб барады —
Адам джокъду кыабыр кыазаргъа.

Кызах комендантла соруу соралла,
Харам кыагытха джазалла.
Эркишилени Сибирге ашырыб,
Тиширыула кыабыр кыазалла.

Орта Азияда кёбле кыалдыла,
Ма эшиклери тартылыб.

Ариу кызыларыбыз тас болуб кетдиле,
Кызахха, кыргызга сатылыб.

Кёб кыйынлыкны сынадынг, Кырачай,
Ёмюрде мурат этмеген.
Не зарауатлык кьалды, миллетим,
Сени башынгдан ётмеген?!

Кемсиз кыйынлык кёрген Кырачай,
Бир-биригизни суююгюз.
Ноябрь айны экинчи кюнюнде
Къара кийимле кийигиз.

Бизге кыйынлык берген урия
Кеси джанындан бошасын.
Шпион Берияга кёлню кенгдиртген,
Хрущёв джолдаш джашасын!

Биз Москвага тилеб баргъанбыз
Тарыгыуубузну айтырга.
Никита Хрущёв эркилик бергенди,
Ата джуртубузга кьайтырга.

Ой джюрегибиз, кёлнююз кенгди
Бизни суймеген джаулагъа.
Ёлгенлерибиз джылай кьалдыла... —
Бошлукъ келгенди саулагъа!

Сау онтёрт джылны бугъоуда турдукъ,
Не этерибизни билмейин.
Мында миллетле зарлыкъ этелле,
Кьайтханыбызны суймейин.

Болгъан зорлукъла эсге тюшселе,
Кёзлерибизден кьан агъад.
Ашсыз, ысхатсыз кьалгъан миллетни
Нек унутасыз, джамагъат?!

Авторларыны биргелерине ненча кюу ёлген болур эке?
Бюгон аны билирге мадар джокъду. Кьабырлары башсыз
болгъанланы кюулерин тас этдик деб ёкюннгенден да не
магъана?

Сарытюзчю Алий улу Мурат Кызахстанда ёлген Алийла-
ны Зухраны кюуюн «тас» этмей (сау болсун!), бююннге
джетдиргенди. Ёлюб кетген тиширыуну терен ахсыныуу —
кюую — бююн да кюйдюрлюкдю аны джырлагъанны
эринлерин.

Сиз а сормагъыз, мыдах болурсуз,
«Кавказ кьайдад?» — деб сорсагъыз.
Кавказ кюулерин бир-эки айтайым,
Джыламай тёзаллыкъ болсагъыз.

Сиз а тынгылагъыз, мен да айтайым,
Кавказгъа этген кюююме.
Аллай бир ачы ёлюк киргеед
Бизни кёчюргенни юйюне.

Кавказ, Кавказ эте, алай турлукъма
Мен ёлоб бериб кетгинчи.
Бизни Кавказгъа бир къайтар, Аллах,
Мындан аманнга джетгинчи.

Ызыма айланыб, таралыб джылайма,
Джазыкъсыныгъыз, булутла.
Бизни бери кёчюрген, Аллах,
Ызыбызгъа элтирге унутма.

Онеки сутка джолоучу болдум,
Мен ышармайын, кюлмейин.
Ызыма айланыб тарала джылайма,
Не болгъанымы билмейин.

Биз джарлыла къалай турлукъбуз
Тарала, джылай хаман да.
Башымы суугъа нек атмагъанем
Волгадан ётген заманда?

Биз джарлылагъа болады, анам,
Хар къыйынлыкъны ачысы.
Ачдан къырылыб, эки тенг болгъанды
Джарлы Къарачайны джартысы.

Биз джарлыланы небиз бар эди
Берия джаулукъ этерге?!
Кеси ёмюрюмде акъылым джокъ эди
Кавказдан чыгыб кетерге.

Биз джарлыланы джокъ этиб ийдиле
Ит фашистлени ууундан.
Джарты стакан суу бир ичеред
Къарачай Къобанны сууундан.

Хар кече сайын этиб чыгъама
Кавказгъа кетер оноуну.
Кавказда мюклени гюрджюле джыйдыла,
Джорукъ этиб, халкъны тонауну.

Къазах оноучула оноу этелле,
Стол джанлагъа олтуруб.
Хар кече сайын джазыб чыгъама,
Эки китаб бетин толтуруб.

Сибирге келген ёлюбмю къалады?
Ой, Аллах айтса къайтырбыз.

Айланган, джюрюген джерледе
Хапарыбызны айтырбыз.

Ой, таудан мийик мени джюрегим
Тауукъ тангкыдан аз болду.
Къандан кызыл мени джакъларым,
Сары сапранлай, саз болду.

Нарсаначы Биджиланы Норини кююю 115 куплетден къуралгъанды (биз кысхартыб беребиз). Кёчгюнчюлюкге этилген джыр болуб, биринчи къолума тюшген бу эди. Менге ийген письмосунда ол былай джаза эди: «Мен, Биджиланы Нори, Добайны джашы, Къарачай халкъны, аны ичинде кеси джууукъларымы да къошуб (кёчюрюлген 1943 джылдан 1958 джылгъа дери), кёрген кыйынлыкъларыны юсюнден кюю этген эдим. Халкъны кёб джерлеге чачыб тюшюргенлери себебли, болум хар джерде да бирча болмагъанды. Алай а халкъ къалайда да кыйынлыкъларны бирден кёргенди, зарауатлыкъ барына да джетгенди.

Мен Джамбул областны Свердлов районунда джашагъанма, андагъыланы хапарларын кёбюрек билгенме эмда кыйынлыкъларга тёзалмай кююню да ол кёзюуде эте башлагъан эдим».

Мен да айтайым, сиз да тынгылагъыз
Башымдан ётген затлагъа.
Быллай кыйынлыкълар Аллах кёргюзтмесин
Энди джаратыллыкъ джанлагъа.

Танг аласында джукълар да тургъанлай,
Эшиклерибизни къакъдыла.
Солдатла кириб, тинтиуюл этиб,
Хапчюклерибизни чачдыла
Сагъат сегизге сюрюб чыкъдыла
Эллерибизни къатына.
Къартны, сабийни да тегерегин алыб,
Кызыл аскерле сакълайла.

Эркишилени айырыб джыялла
Сабийле бла къартладан.
Хазна кишилери къалмагъанды, тейри,
Сибирге баргъан джашладан.

Къара киритни такъгъанла, тейри,
Атамы эски юйюне.
Биз да кетгенлей ташла да тюшкюнде
Уллу Къарачайны ичине.

Ингир болургъа джерни тебрendirди
Студебеккерни тауушу.
Худжу машиналары къалай тыймады
Аман Ныхытны ауушу?

Ой, машинала келиб тизилгенле —
Минерге буйрукъ болгъанды.
Минмей туракълагъан къартны, къатынны
Шокну арты бла уралла.

Ах, машинала кече тизилгенле
Къобан ёзенни джолуна.
Быллай къыйынлыкъла Аллах а бергеед
Ит Берияны джанына.

Темир вагонлагъа къалаб да джюклейле,
Ичи толгъаннга къарамай.
Быллай къыйынлыкъла бизге нек джетдиле,
Этген тюзлюгубюз джарамай?

Биринчи эшелон кетиб башлагъанлай,
Бир ачы таууш этгенди.
Бу зорлукъланы кёлтюралмай,
Халкъгъа джюрек ауруу тийгенди.

Темир вагонлада кетиб а барабыз,
Аскерчиле сакълайла эшигин.
Ах, кече да къоймай бегителле
Хауа джюрюрча тешигин.

Джолгъа уа чыкъгъанлай небизни да унутуб,
Аш ашагъанны да къойгъанбыз.
Суугъа къуяд, дейле, джардан атад, дейле,
Джаныбыз къайгъылы болгъанбыз.

Аллахны сууун эркин да бермейле
Тилесек, эшикге иймейле.
Малланы джыйгъанча, джыйыб а баралла,
Не этерлерин а билмейме.

Былай къыйынлыкъда джол азыгъы эте,
Джыйырма эки кюнню элтдиле.
«Энди келдигиз», — деб танг аласында
Темир эшиклени ачдыла.

Ол кюн тюшгенди мени джюрегиме
Кетмезлик къара тамгала.
Къуру тюзде къалай джашайыкъ деб,
Бютеу адамла джылайла.

Вагондан тюшгенлей, санаб а берелле
Комендантны къолуна.
Ала уа салдыла джарлы Къарачайны
Туура ёлюмню джолуна.

Къанлы комендантла ортагъа кириб,
Малланы бёлгенча бёлелле.
Арбалагъа джюклеб, энди барыгъыз деб,
Ах, артыбыздан сюрелле.

Келтириб бизни тюшюрюб баралла
Джатманы, бауну айырмай.
Ой, мындан эсе кьойгьа энг, Аллах,
Кьарачай халкьны джаратмай.

Кьралдан бизге азыкь берелле —
Джюз грамм унну ашаргьа.
Аллах а бизге кьалай буюрду
Биялямуькь бла джашаргьа?

Берген азыкьлары бизге джетмейди,
Биз былай кьалай джашайыкь?
Башха мадарларыбыз тауусулгьанла,
Юшюген чоьондюр ашайыкь.

Ах, кьаура отун бизни джылытмайды,
Биз джазгьа кьалай чьгьайыкь?
Тюьбююзге салам мурджар этерек,
Юсюбюзге нени джабайыкь?

Бизни насыбыбыз тауусулгьан болур,
Биз джерибизден кетгенли.
Сууукьдан, ацдан кьырылыб баргьанлай,
Энтда тели ауруу джетгенди.

Эркиши джокьду кьабыр кьазаргьа,
Энди тиширыула баралла.
Джаназы кьылыргьа адам а табылмай,
Кьабыргьа да ала салалла.

Саулай халкьыбызны чачьб а тюшюргенд.
Ах, Азияны джерине.
Адамларыбызны кьайда уа табайыкь?
Барайыкь кьайсы элине?

Ах, мени атам келгенди бизге
Уллу Луговойдан инджилиб.
Ауруу да тийиб, кьарыусуз болуб,
Джарыкь да дуниядан тюнгюлюб.

Кьрал зорлукьда ёлгенсе, атам,
Сени садакьангы унутмам.
Кьолумдан келгенча, кьанлы уа патчахха
Сени ачыуунгу кьурутмам.

Колхозну ишинде болгьан а кьызланы
Барын вагонлагьа джыйгьанла.
Атадан-анадан айырыб аланы
Азия тюзлеге кьуйгьанла.

Бизге уа джетген бу зорлукьланы
Саулай халкьыбыз чегеди.
Бу артыкьлыкьны кёлтюралмайын
Халкьны кёбюсю ёледи.

Ах, элден элге бизни джюрютмейле —
Комендант сакълайды джолланы.
Айына эки чакъырыб, комендант
Къоймай салдырады къолланы.

Джашауубузну кърал бериб къойгъанд
Комендантланы къолуна.
Ёлюб кетсенг да эркинлик джокъду
Барыб къаратыргъа дохтургъа.

Таша джоллагъа уста болгъанбыз
Кече да, кюн да джюрюрге.
Бизни джазыкъсыныр адам да джокъду
Къыйынлыгыбызны билирге.

Къзаха бригадирле бир аман къатылла
Ишге аяусуз къууалла.
Заманында ишге чыгъалмагъанны
Къамчиле бла уралла.

Кюнню чыкъгъанындан батхынчысына
Толтуралмайбыз нормасын.
Бизге бу кюнлени сынатхан, Сталин,
Сени ёмюрюнг онгмасын.

Бизни юйленирге амалыбыз джокъду
Комендант эркинлик бермесе.
Бизни ёмюрюбюз былай кетиб къалад
Къан ичген Сталин ёлмесе.

Сталин ёлгенинде къууанч этгенбиз,
Ёлгенлерибизни унутуб.
Ахыратда да къоярыкъ тюлбюз,
Этген артыкълыгын къурутуб.

Мени къолларым джазаргъа соймейле,
Зор этиб, къаламны алсам да.
Тарыгыуларымы бошайлыкъ тюлме
Сау онбеш джылны джазсам да.

Бютеу халкъыбыз таукел болгъанды
Элине, джерине кетерге.
Ёлгенлени кёзлери къарай болур,
Билмейбиз къалай этерге.

Ёлгенлерибизни разы этейик —
Къабырлагъа бара кетейик.
Энди ёмюрлюкге айырылдыкъ сизден,
Джандет а юйледе кёрейик.

Кетгенибизге разы болугъуз,
Биз джуртубузгъа барайыкъ.
Азияда къалгъан джарлыларыбыз деб,
Дууагъа къошуб турайыкъ.

Келиб тюшгенликге биз элибизге,
Кеси юйлерибизни бермейле.
Бу мени юйюмдю, деб къатына барсанг
Ах, итле бла сюрелле.

Къралдан онушар минг сом берелле,
«Ссуда» дейдиле атына.
Он джылны ичинде тёлерик эсек,
Алмай къоярмы эдик аны да?

Бу хапарымы къоярыкъ а тюлме,
Мен ёлюб, джерге киргинчин.
Къарачай халкъгъа джетген зорлукъну
Бютеу туудукъла билгинчин.

Болгъан затланы эсима тюшюрсем,
Кёзлерим къандан толалла.
Къарачай халкъгъа бу кююню этген —
Ол Биджи улу Нориди.

Мендеги кюулени арасында авторлары белгили болмагъан тизгинлери, таб куплетлери бир-бирине ушаш кюуле да бардыла. Бу башсыз кюулени этгенле белгили болсала, бек иги эди, алай а, ала, ол бирлери да халкъны джюрегинде джашайдыла.

Ма башсыз кюуледен бир талай тизгин:

Ах, эки кёзюм къан кёредиле,
Мен былай нек улуйма?
Атам — фронтда, кесим — Сибирде,
Ох, Аллах, джалгъан дуня!

Кавказыбыздан узакъ кетдик,
Энд тюшюбюзде кёребиз.
Терслигибиз болмай, кёчгенибизге
Эки джарылыб ёлебиз.

Кавказы атын мен атар эдим,
Аллыбыз джити тау болса.
Сени ким болгъанынг билинир, мурдар,
Ой, Совет власть сау болса.

Къачан болса да бир заман келиб,
Саула Кавказгъа къайтырбыз.
Тюзлюкню кючу хорлады деб,
Къабырлагъа хапар айтырбыз.

Биз базардан къууаныб къайта эк,
Комендант пропуска сормаса.
Ой, биз джарлыла къалай этеригек,
XX-чы съезд болмаса.

Джоулган миллет ызына келди,
Да джокъду энди хатабыз.
Биз партиягъа къурман болайыкъ,
Олду анабыз, атабыз.

* * *

Къарачай таула, ала мийик таула,
Ёмюрлюк джашагъан джерибиз.
Гуяр зорлукъда кетиб барабыз,
Ёлмесек — къайтыб келирбиз.

Биз узакъ джары кетиб барабыз
Къарча джашагъан тауладан.
Сиз ёлгенлеге энди бош джылайсыз —
Саула джарлыдыла аладан.

Джюрек огъай, тау да эрийди —
Артыкълыкъ джашау былайды.
Къарыу джетмейин, тутуб тыялмай,
Тёрт бюклениб Минги-Тау къарайды.

Бизни Салавкагъа алыб барадыла,
Ала тутмакъ этиб джашыра.
Ёлюклерибиз къычырыкъ этиб джылайдыла,
Мадар табмай, бизни ашыра.

Ючкекен элибиз къалыб кетгенди
Эшиклери джаугъа ачылыб.
Джуукъну-тенгни кёрюрге табмайбыз,
Эл, къуш тюгонлей, чачылыб.

Къарачай эллени къаура басыб,
Макъадан, джыландан толгъанды.
Мынга джыламагъан неге джыларыкъды —
Уллу Къарачай тюб болгъанды.

Шимал Кавказда кюн ариу тиймейди —
Юсюн къара булут басханды.
Кюн да джылайды, джер да джылайды —
Къарачай къыйынлыкъ табханды.

Къайгыдан толгъан джюреклерибиз
Ачыкъ джанмайдыла — кюелле.
Ёле тургъанланы, ах, ишге сюрюб,
Къамчиле бла тюелле.

Ачлыкъ, зорлукъ, артыкълыкъ болмаса,
Биз а бир насыб кёрмейбиз.
Бушуу, мыдахлыкъ, джылау болмаса,
Биз а ышармайбыз, кюлмейбиз.

Кийиз юйлери, ах, къум тюзледе,
Мында адам къалай джашайды.
Кюн ачы тийиб, джел букъу этсе,
Бурмай джаханимге ушайды.

Къыргыз оноучула оноу этедиле,
Стол джанлагъа олтуруб.
Хар эртден сайын анала джылайла,
Этек алларын толтуруб.

Орта Азияда иги битмейдиле
Шапталла бла балийле.
Урия къабаннга не къыйынлыкъ этген эк,
Ах, къартла бла сабийле?

Мен джашагъан къарангы кечеде
Джарыкъ ай чыгыб толурму?
Джаш джюрегим мени джарылганды,
Сыннган мияла сау болурму?

Ачыб къарамасанг, тилсиз болуб тургъан эски тефтерле,
къолунга алсанг, кѣб тюрлю хапар айтадыла. Сарытюзю
Магияланы Абидатны 1957—1958 джылладан къалгъан уллу
тефтеринде ийнарла, джырла, кюуле да бардыла. Абидат, сохта
къызчыкъ болуб, халкъны джюрегинде асыралыб сакълан-
нган халкъ джырланы тефтерине «тюшюрюб», бюгюннге
джетдиргенди. Биз да андан «Азия» деген кюуню алайыкъ:

Ачылмаз кирит салыннганды, дейле
Атам джарлыны юйюне.
Сиз тынгылагъыз, мен да айтайым,
Худжу Азияны кюююне.

Башымы салыб, мен да джатама
Азияны темир джолуна.
Ах, биз джарлыла къаллай джашарыкъбыз
Узакъ Азияны къолунда?

Биз джашагъан, ой да, эллени
Ах, узбеклиле кѣбюсю.
Анам мында ёлюб, атам анда ёлюб,
Кѣралмадым анамы ёлюсюн.

Тѣбеннги печни терезелерин
Эртден аязгъа ачама.
Сабийликден джыйгъан хапчюклерими
Тенг къызларыма чачама.

Сабийликден джыйгъан хапчюклерими
Тенг къызларыма юлеше,
Сабий санларым рахын болдула,
Мамукъ джыяргъа кюреше.

Анам да ёлюб, атам да ёлюб,
Мен аман бла джашайма.
Аллыма алгъан ашымы
Къызыл къан бла ашайма.

Кавказ таула бла Азия таула
Аралары кьумлу саз болуб.
Биз джарлыла кьалай джашарыкьбыз,
Джаш джюрегибиз аз болуб.

Джаулугьуму кьыса тур, Люаза,
Кетген джарлыны заты деб.
Картымы алыб, кьарай тур, Люаза,
Джарлы Даусну карты деб.

Кьолайсызгьа джетген кюнлеримде
Кьобузум болду негерим.
Тарыгьуларымы айтыб джырларгьа
Кьайдалла халал тенглерим.

Кьолайсызгьа джетген кюномде
Худжу кьобузуму согьа эм.
Кюн да кьыздырыб, тылпыуум тыйылса,
Секириб ерге кьоба эм.

Кёчгюнчюлюкню юсюнден кюулени бир талайын (барын да джыаргьа, амма, кечикгенбиз) бир-бири ызындан келишдириб салгьаннга, ол джер джюзюнде эм узун, эм мыдах джыр боллукь болур эди.

Ол джырны эм азында беш минг куплети боллугьуна не сёз — кёчгюнчюлюкню беш минг кюнню кьайсы бири да джылаулукь эди, кюлюк эди. Ол себебден аны аягьына дери джырлаб чыгьаллыкь адам табылса да, анга сытылмай тынгылаяллыкь джокьду.

Кюле бла кёчгюнчюлюкню хапарын толу чыгьарыргьа боллукьду. Экинчи ноябрны «атмай кьалгьан» тангындан башлаб, онтерт джылны ачуун да джюреклерине джюк этиб, кьууанч бла джылау бир-бирин алмашдыра, кёчгюнчюле ызларына кьайтхан кюннге дери барды алада. Анга шагьатды Ёзденланы Роза (Нарсанадан) айтханы да:

— Кьарачайгьа кьайтыб келе, 1956 джыл, Дудаланы Кьазийни джашы Шаухал (Аллах гюнахын кьурутсун, ёлгенди) ма бу джырны этиб, поездде айта келе эди:

«Сиз Кьарачайгьа кьайтасыз», — дегенлей,
Кёюме кёрюндю Садырла.
Кетер кюнубюзде барыб кьарадым да,
Бир мыдах эдиле кьабырла.

Ой, ит Берия умут этген эди,
Бизни чайнамай джутаргьа.
Мен Москвагьа кьайта уа барлыкьма
Хрущёвну кьолун тутаргьа.

Ёлгенлерибиз мында къалдыла,
Къайтыб а барады сауларым.
Онюч джылдан бери кёрюрге термилген,
Салам алейкум, Тауларым.

Ой, боран эте тура уа кёреме
Да Минги-Тауну айрысы.
Арабин Аллах, энди къоярыкъмыды
Бу бизге этген къайгысын?

Тансыкълаб, тюшюб, барыб къарайма
Къобан бойнунда ташлагъа...
Къарачайны юсюнден барыб айланганла,
Аллах джол берсин джашлагъа.

Кавказгъа къайтханыбызгъа этилген джырлада джарыкъ,
мыдах сезимле бир-бирине къошулмай не мадар бар эди —
кёб эдиле джюрек джарала. Таралгъан кюнлерине сау дже-
телгенле насыбларына толу берилиб къалалмай эдиле — ала
Туугъан джерлерине термиле, ёлген ахлуларын унуталмай
эдиле. Бюгюн да эслеринден кетерелмейдиле аланы.

Пригородное элден Байрамукъланы Юсюб акканы кюю-
юнден алынган тизгинле да анга шагъатдыла:

...Мамукъда ишлеген узбек къызла
Темир джолгъа чыгъыб сакълайла.
Ёлгенлери болгъан къарачай къатынла
Къабырлагъа къараб джылайла.

Джолну узуну ёлгенлени айта,
Кавказ эллеге джыйылдыкъ.
Джожьду, алгынча, межяmlарыбыз —
Биз мал баулагъа сыйындыкъ.

«Къайтханыбызгъа этилген джыр» да, тюзюн билмесем да,
Дуда улу Шаухалныкъы болурму деб кёлюме келеди.

Ма бу эркинлик бизге берилгенли
Бир дженгил болгъанды санларым.
Сау онтёрт джылны термилиб тургъанек
Ассалам алейкум, Тауларым!

Ёлгенлерибиз мында къаладыла,
Къайтыб барадыла сауларым.
«Энтда миллетим къайтыб келеди!» — деб
Къууаныб сакълайдыла тауларым.

Биз къайтыб кетиб барабыз
Атабыз ёсген таулагъа.
Ма бу эркинликни бизге бергенге
Не ала барлыкъбыз сауугъа!?

Ата Джуртубузга келиб тюшгенбиз —
Къобанны суундан джутугуз!
Къарачай миллет бир аз миллетбиз,
Бир-биринги иги тутугуз.

Къаллай бир миллет мында къалгъанды
Ол ит Берияны ууундан.
Къайтыб баргъан бир иги ичигиз
Уллу Къарачайны сууундан.

Къууаныб чыгыб къарайла
Кавказда курорт таулагъа.
Бу джырчыкъланы Шаухал этгенди
Миллетибизге саугъага.

Кёчгюнчюлюкню юсюнден этилген кюуле... Аланы сакъланганлары — халкъны халкълыгы сакъланганыны шагъатыды. Ахыр тылпыуча, бу такъыр джырла мындан ары да унутулмазга, джырланганлай туругъа керекдиле. Алай а халкъга мындан ары кюу этерге тюшмесин! Аллах бизни ол къыйынлыкъдан сакъласын! Ала ана тилибизде этилген ахыр кюуле болсунла!

Бу кюулени этгенле саулукъдан аланы макъамлары да ноталага тюшюб, сёзлери бла макъамларын бир-бирлерине табдырыб, китаб этиб чыгарыу, ол бизни уллу борчларыбызны бириди...

Орта Азияны, Къазахстанны ёлюклери бла толтургъан ахлуларыбызны къумлагъа кёмюлген башсыз къабырларына барыб, Семен улу Абдул-Къадырны «Энди къарачайлыла джырларыкъмыдыла?» деб 1944 джыл кесини мугур сабий джюрегине берген соруууну джууабын алагъа эшитдирирге бек излейме. «Къарачайлыла джарыкъ джырла да, сизге этген кюулери да джырлайдыла! Къарачай элдеде къарачай тойла бардырыладыла!..» — дерикме.

Нечик эшитмезле ала мени?!

Хо, джырлайдыла! Ол джыллада кёб кюу этилсе да, къызла бла джашла бир-бирлерине ийнарла атагъандыла, дагыда... дагыда иги нюзюрлеринден, джюрек джылыуларындан, суюмекликлеринден анала бешик джырла «эшгендиле». Хар джангы сабий бла суюмеклик туугъанча, джашау туугъанча, бешик джыр да туугъанды.

Дагыда... Бал аякъны тегерегинде айтылган Орайда бла Алгышла халаллыкъга, насыбха джашау тамыр, тамызыкъ джилтин болуб, джюрекледе джашагъандыла, аджалга тартхан тансыкълыкъ аурууну къучагъындан сыйыргъандыла.

Бешик джыр... Ийнар... Орайда... Алгыш...

БАШЛАРЫ

Къадау таш	3
«Отоудан — тюрге»	4
«Менде джашайды эки къазауат»	25
«Джигит джарасыз болмаз»	35
48 джылны — къонакъда	50
«Къайсы бирин айтайым?»	63
Биринчи къарачай той	76
Архивлеге сѣз берсек....	91
«Энди къарачайлыла джырларыкъмыдыла?»	112

Байрамукова Фатима Ибрагимовна

КНИГА СКОРБИ

рассказы из действительности

вторая часть

на карачаевском языке

Редактор *М. М. Кубанов.*
Художник *У. К.-Г. Мижес*
Художественный редактор *В. В. Сиротина*
Технический редактор *М. М. Дышекова*
Корректор *Л. Х. Наурузова*

Сдано в набор 27.08.96. Подписано в печать 02.04.97.
Формат 84x108¹/₃₂. Бумага типографская № 2.
Гарнитура «Таймс». Печать офсетная.
Усл. печ. л. 8,4. Усл. кр.-отг. 8,8. Уч. изд. л. 9,1.
Тираж 1000. Заказ 2805. С 3.

Карачаево-Черкесское государственное
республиканское книжное издательство
357100, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.
Карачаево-Черкесское АО «Полиграфист»
357100, г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.
Лицензия 040035 от 14.06.94.

Б 18

Ф. И. Байрамукова. «Книга скорби». Рассказы из действительности. Карачаево-Черкесское государственное республиканское книжное издательство, 1996 — 160 с.

ISBN5—7289—0115-8

Сборник рассказов члена СП РФ Ф. Байрамуковой «Книга скорби» поражает точностью и достоверностью суровых, частных, прямых подробностей о переселении карачаевского народа. Став основой повествования, такая достоверность отвечает духу нашего времени, с его тягой к документальности, точности, объективности. Книга публицична в хорошем смысле этого слова. Все собранное писательницей пережито, пропущено через сердце.

Издание первое.

84 (2 Рос-Кара)

470228020—3
Б 9П1(03)—96 3—96